

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Tasavvuf Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EBÛ İSHÂK ES-SA‘LEBÎ VE İŞÂRÎ TEFSİR

Hasan Hüseyin YEŞİL
15914005

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZAYDIN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tasavvuf Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

EBÛ İSHÂK ES-SA‘LEBÎ VE İŞÂRÎ TEFSİR

Hasan Hüseyin YEŞİL
15914005

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZAYDIN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Ebû İshâk es-Sa‘lebî Ve İşârî Tefsir” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

11/06/2019

Hasan Hüseyin YEŞİL

T.C
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DIYARBAKIR

Hasan Hüseyin YEŞİL tarafından yapılan “Ebû İshâk es-Sa‘lebî Ve İşârî Tefsir” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından Tasavvuf Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesinin

Ünvanı Adı Soyadı

Başkan: Prof. Dr. İhsan SOYSALDI

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Murat ÖZAYDIN

Üye : Dr. Öğr. Üyesi M. Sait MERMUTLU

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 11/06/2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../...../2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

(MÜHÜR)

ÖNSÖZ

Beşeriyeti hidâyete sevk etmek üzere âlemlerin Rabbi tarafından Peygamber’imiz Hâtemu’l-Enbiyâ’ya indirilen son ilahi hitap-kitap Kur’ân-ı Kerim’dir. Kur’ân’ın ilk müfessiri de hiç şüphesiz Kur’ân’ın kendisine indirildiği zat, Müfessir-i A‘zam Hz. Muhammed (s.a.v.)’dir. Kur’ân’a muhatap olan insanlık, Kur’ân’ın hidâyet ve irşâdıyla dünya hayatının saâdetine ve ahiret hayatının selâmetine vesile olacak sırât-ı müstakime davet edilmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’in tefsiri nüzûlüyle beraber başlamıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ashabına, o devirde ihtiyaç duyulan açıklamaları yapmak sûretiyle ilk tefsir hareketini başlatmıştır. Bundan sonra sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn devri başta olmak üzere, Kur’ân-ı Kerim her asırda kendisine gönül veren birçok kimse tarafından çeşitli yönleriyle tefsir edilmiştir.

es-Sa‘lebî’nin bazı tefsirlerde özellikle Kurtûbî tefsirinde (el-Câmi‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân) mükerrer zikredilmesi nazarı dikkatimizi celb etmiş ve tefsirin tamamının okunmasına sevk etmiştir. Kitabın mütalaası esnasında azımsanmayacak derecede işârî nakil ve rivâyetlerin mevcut olduğu müşâhede edilmiştir. Tefsirin bu yönüyle tanıtılması gerektiği kanaatine varılmıştır. Bizi es-Sa‘lebî’yi ve meşhûr tefsiri el-Keşf ve’l-Beyân’ı araştırmaya sevkeden esas âmil bu olmuştur.

el-Keşf ve’l-Beyân tefsiri, büyük müfessir Ebû İshâk es-Sa‘lebî’ye aittir. es-Sa‘lebî, Kur’ân’ı tefsirde azim, gayret ve kararlılık ortaya koymuştur. Allah’ın (c.c.) inâyetiyle tefsirini istediği gibi tamamlamaya muvaffak olmuş ve İslâm kültür mirasına çok önemli bir hizmetle katkıda bulunmuştur.

Bu araştırmanın öncelikli maksadı, Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân adlı kitabı muvacehesinde O’nun tasavvufî-sûfî, işârî tefsirle olan alakasından bahsetmektir. İnceleme ve çalışma ana hatlarıyla, es-Sa‘lebî’nin şahsiyet ve hayatını,

işârî-tasavvufî tefsirin manasını, muhtevasını ve mezkûr eserde ilk dönem takva sahibi zâhit-âbid, mutasavvıf sûfilerden nakillerle âyetlerin tasavvufî-işârî yorumlarını kapsamaktadır.

es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân’ı hicri ilk dört asrın tefsir kültürü ve birikimini yansıtmayı açısından köprü vazifesi gören oldukça önemli bir tefsirdir. es-Sa‘lebî, tefsirinin tefsirle ilgili bütün konuları kapsamayı hususunda büyük hassasiyet göstermiş ve Ulûmu’l-Kur’ân’ın esaslarına riâyet etmeyi esas almıştır. İlk dönem telif edilen tefsirlerden biri olmakla beraber rivâyet ve dirâyeti bir arada bulundurması açısından büyük bir öneme haizdir. el-Keşf ve’l-Beyân mükemmel ve değerli bir tefsir, es-Sa‘lebî ise muazzam ve muhteşem bir âlim ve müfessirdir. Müellifin hayatı ve eseri okunduğunda bu durum hemen farkedilecektir.

Bu çalışmanın ehemmiyeti, tefsirin müellifi es-Sa‘lebî’nin hicri dördüncü ve beşinci asırda yaşamış olmasıdır. (h.360-427) es-Sa‘lebî’nin vefat tarihi bütün maruf ve meşhûr müfessirlerin -ki O’nlar Zemahşerî (h.ö.538), İbn Atiyye (h.ö.541), Kurtûbî (h.ö.671), İbn Kesir (h.ö.774)- vefat tarihlerinden öncedir.

es-Sa‘lebî’nin bir vâiz ve kıssacı olması, israilî haberlere, oldukça zayıf rivâyetlere yer vermesi tefsirine olumsuz olarak yansımıştır. Şahsiyetinin ve tefsirinin tenkit edilmesine sebep olmuştur.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, bu tefsirin çok fazla bilinmemesinin ve tanınmamasının başlıca iki ana sebebi vardır: Birincisi, uzun yıllar boyunca mahtut (el yazması) olarak kalması ve ancak miladi 2002’te tahkik edilerek ilim câmiasına tanıtılmış olması. İkincisi ise kıssalarla ve garip haberlerle dolu olması yönüyle eleştirilere maruz kalmasıdır.

Son olarak, tez konusunun belirlenmesinden son aşamasına gelinceye kadar her türlü yardımıyla destek olup katkıda bulunan danışman hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Murat Özyayın’a ve tezin yazılmasında, kontrol edilmesinde emeği geçen lise ve ortaokul öğrencileri olan oğullarım Muhammed Said Yeşil’e ve Muhammed Raşid Yeşil’e gönülden teşekkürlerimi sunuyorum.

Hasan Hüseyin Yeşil
Diyarbakır 2019

ÖZET

Kur'ân-ı Kerim tarih boyunca, müfessirler tarafından anlaşılmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Müfessirler, Kur'ân-ı Kerim'in manalarını keşfetmek için yoğun bir faaliyet içerisine girmişlerdir. Her müfessir sahip olduğu yeterliliğe göre Kur'ân'ı tefsir etme ameliyesine yönelmiştir. Kimisi kısmi olarak, kimisi ise kapsayıcı olarak Kur'ân'ı tefsir etmiştir. İncelemekte olduğumuz el-Keşf ve'l-Beyân kapsamlı tefsirlerden, müellifi es-Sa'lebî ise büyük müfessirlerden biri kabul edilir.

Bu tez çalışmasının muhtevası dört kısımdan meydana gelmektedir. Birinci kısım giriş bölümüdür. Giriş bölümünde, büyük tefsir el-Keşf ve'l-Beyân'ın müfessiri Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin biyografisi doğumundan ölümüne kadar kaynaklara dayanılarak aktarılmaktadır. Birinci bölümde, es-Sa'lebî'nin tefsirdeki metodundan ve el-Keşf ve'l-Beyân'ın özelliklerinden bahsedilmektedir.

İkinci bölümde, genel olarak tefsir ekollerinden, tefsir çeşitlerinden, tefsir ilmi içinde tasavvufî-işârî tefsirin yerinden, makbul ve merdut olanlarından söz edilmektedir.

Üçüncü bölümde, el-Keşf ve'l-Beyân'da bulunan ve bir kısmı es-Sa'lebî'nin hocaları arasında bulunan -Tüsterî, Sülemî ve Kuşeyri'ye ait- meşhûr tasavvufî tefsirlerin -Tefsir-i Tüsterî, Hakâiku'l-Kur'ân ve Letâifu'l-İşârât- müelliflerinden, önceki dönemlerde yaşayan tasavvufta önemli bir konuma sahip sûfi ve zâhitlerden, mutasavvıflardan iktibaslarla nakledilen tasavvufî-işârî tefsir örnekleri takdim edilmektedir.

Anahtar Sözcükler

Ebû İshâk es-Sa'lebî, el-Keşf ve'l-Beyân, Tefsir, Tasavvuf, İşârî

ABSTRACT

The Qur'an has been tried to be understood and interpreted by commentators throughout history. Exegetes Qur'an to explore the meaning of the Holy Koran has entered into an intense activity. According to the qualification, the supervisor turned to the process of interpreting the Qur'an. Some have interpreted the Qur'an as a part and some as inclusive. The el-Keşf ve'l-Beyân is one of the comprehensive commentators and the author es-Sa'lebî is considered one of the great commentators.

The content of this thesis consists of four parts. The first part is the entrance section. In the introductory section, the biography of the great commentator al-Kashf al-Sa'adeh, the examiner of al-Kashf al - Sâlah, is transmitted from his birth to his death, based on sources. In the first chapter, the methods of es-Sa'adeh's commentary and the characteristics of the al-Qarq al-Bayqb statement are mentioned.

In the second chapter, from the tafsir schools and genres, from the place of the Sufism-Ishara tafsir in the commentary of tafsir, the ones that are liked and merdud are mentioned.

In the third chapter, the famous Sufis and Kuşeyri-Tafsir-i Tüsterî, one of the teachers of al-Sa'lebi, found in al-Kashf al-Bafân Qur'an and Letâifu'l-İşârât- writers and Sufism in the previous periods and the sufi, who have an important position in the sufi and zahit, Sufism-İslâmic examples of tafsir transported by quotations are presented.

Keywords

Abu Ishak al-Sa'lebi, al-Kashf ve'l-Beyân, Tafsir, Sufis, Ishara

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
1. ES-SA‘LEBÎ’NİN HAYATI.....	1
1.1. İSMİ.....	1
1.2. LAKABI	2
1.3. NİSBESİ	3
1.4. KÜNYESİ.....	4
1.5. DOĞUMU	4
1.6. YETİŞTİĞİ ÇEVRE	5
1.7. İLİM TAHSİLİ.....	5
1.9. HOCALARI.....	6
1.10. TALEBELERİ.....	12
1.11. ESERLERİ.....	13
1.12. VEFATI.....	14

BİRİNCİ BÖLÜM

ES-SA‘LEBÎ’NİN YAŞADIĞI ASIR, MEZHEBİ, HAKKINDAKİ

ÖVGÜ VE YERGİLER VE TEFSİRDEKİ METODU

1.1. SİYASÎ DURUM	15
1.2. DİNÎ DURUM.....	16
1.3. İÇTİMAÎ DURUM.....	17

1.4. İLMÎ DURUM	18
1.5. FIKHÎ MEZHEBÎ	18
1.6. ÂLİMLERİN ES-SA‘LEBÎ HAKKINDA MÜSBET BEYÂNLARI.20	
1.6.1. Vâhidî (h.ö.468)	20
1.6.2. Eş-Şeyh Abdulğafîr el-Fârisî (h.ö.529)	20
1.6.3. Vezir el-Kıftî (h.ö.624).....	20
1.6.4. Yakût el-Hamevî (h.ö.622).....	20
1.6.5. İbn Esir (h.ö.630)	20
1.6.6. El-Kâdî İbn Halikkân (h.ö.681).....	21
1.6.7. Şeyhu’l-İslâm İbn Teymiyye (h.ö.728)	21
1.6.8. El-İmam ez-Zehebî (h.ö.748)	21
1.6.9. Es-Safedî (h.ö.764).....	21
1.6.10. El-Esnevî (h.ö.721)	21
1.6.11. El-Hâfız İbn Kesir (h.ö.774)	21
1.6.12. İbn Cezerî (h.ö.833)	22
1.6.13. El-Hâfız es-Suyûtî (h.ö.911)	22
1.6.14. İbn İbâd el-Hanbelî (h.ö.1089).....	22
1.7. ÂLİMLERİN ES-SA‘LEBÎ HAKKINDA MENFÎ BEYÂNLARI ...	22
1.7.1. Şeyhu’l-İslâm İbn Teymiyye (h.ö.728)	23
1.7.2. El-Kettânî (h.ö.1382).....	23
1.7.3. Ebû’l-Ferec İbn Cevzî (h.ö.597)	23
1.7.4. İbn Kayyım el-Cevzî (h.ö.751)	23
1.7.5. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (h.ö.1397).....	23
1.8. EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’IN TEFSİRLER ARASINDAKİ YERİ... 24	
1.9. ES-SA‘LEBÎ’NİN DİĞER İLİMLERDE ESER TE’LİF EDEN	
MÜELLİFLERE ETKİSİ	25
1.10. ES-SA‘LEBÎ’NİN TEFSİRDEKİ METODU	27
1.11. EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’IN ÖZELLİKLERİ.....	31
1.11.1. Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri.....	31
1.11.1.1. Mücmel’in Mübeyyen’le Tefsiri	32
1.11.1.2. Âyet’in Manasının Kur’ân’da Nazirinin Zikredilmesiyle Tefsiri	
.....	32

1.11.1.3. Âyet'in Manasının Beyânında Kur'ân'la İstidlâl	33
1.11.1.4. Hadis'in Manasına Kur'ân'la İstidlâl	33
1.11.1.5. Lafızların Manasının Beyânında Kur'ân'la İstidlâl.....	34
1.11.1.6. Müfessirlerin Görüşlerine Kur'ân'la İstidlâl.....	34
1.11.1.7. Bazı Sahabî Ve Tâbiîn'in Kıraatleriyle Te'vil Vecihlerine İstidlâl.....	35
1.11.1.8. Bazı Kıraatlere Kur'ân'la İstidlâl	35
1.11.1.9. Nahvî Ve Belâğî Mes'elelerde Kur'ân'la İstidlâl.....	36
1.11.1.10. Görüşlerinin Sıhhatinin İsbâtında Kur'ân'la İstidlâl	36
1.11.2. Kur'ân'ın Sünnet'le Tefsiri	36
1.11.3. Kur'ân'ın Sahabe Sözleriyle Tefsiri.....	39
1.11.4. Tâbiîn Tefsiri.....	40
1.11.5. Etbâu't-Tâbiîn Ve Sonrasındakilerin Tefsiri.....	42
1.11.6. Es-Sa'lebî'nin İsrailiyyat'a Karşı Tutumu	42
1.11.7. Sûfî-İşârî Tefsir Ve es-Sa'lebî'nin İşârî Tefsirdeki Konumu.....	43

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR VE TEFSİRDE İŞÂRÎ-TASAVVUFÎ TEFSİRİN KONUMU

2.1. TEFSİR, TE'VİL,TERCÜME	45
2.1.1. Tefsir.....	45
2.1.2. Te'vil	46
2.1.3. Tercüme.....	48
2.2. TEFSİR EKOLLERİ VE TASAVVUFÎ TEFSİRİN TEFSİR EKOLLERİ İÇİNDEKİ YERİ	49
2.2.1. Rivâyet Yöntemiyle Tefsir	49
2.2.2. Dirâyet Yöntemiyle Tefsir	51
2.2.2.1. Mezheb Tefsiri	54
2.2.2.2. Ehl-i Sünnet Dışındaki Mezheplerin Tefsir Yöntemi	54
2.2.2.3. Ehl-i Sünnet'in Tefsir Yöntemi.....	56
2.2.2.4. İlmî Tefsir.....	58
2.2.2.5. Mevzûî Tefsir	58
2.2.3. Tasavvufî Tefsir	60
2.2.3.1. Zâhirî ve Bâtınî İlim.....	60

2.2.3.2. Bâtınîlik	65
2.2.3.3. İşârî Ve Nazarî Tasavvufî Tefsir	66

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÛFÎ-İŞÂRÎ TEFSİRDE ES-SA‘LEBÎ’NİN KONUMU VE

EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’DA İŞÂRÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ

3.1. SÛFÎ-İŞÂRÎ TEFSİRDE ES-SA‘LEBÎ’NİN KONUMU 69

3.2. EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’DA İŞÂRÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ..... 71

3.2.1. Fâtiha Sûresi	71
3.2.2. Bakara Sûresi.....	74
3.2.3. Âl-i İmrân Sûresi	88
3.2.4. Nisâ Sûresi.....	97
3.2.5. En’am Sûresi	97
3.2.6. A’raf Sûresi	98
3.2.7. Yûnus Sûresi	99
3.2.8. Yûsuf Sûresi	101
3.2.9. Ra’d Sûresi	101
3.2.10. Hicr Sûresi.....	102
3.2.11. Nahl Sûresi	102
3.2.12. İsrâ Sûresi	103
3.2.13. Kehf Sûresi	103
3.2.14. Tâhâ Sûresi	104
3.2.15. Enbiyâ Sûresi.....	105
3.2.16. Hac Sûresi	105
3.2.17. Mü’min Sûresi.....	106
3.2.18. Nûr Sûresi.....	107
3.2.19. Furkân Sûresi.....	108
3.2.20. Şuara Sûresi.....	109
3.2.21. Ankebût Sûresi	111
3.2.22. Lokmân Sûresi.....	112
3.2.23. Fâtır Sûresi	113
3.2.24. Sâd Sûresi	116
3.2.25. Zümer Sûresi	117

3.2.26. Mü'min Sûresi.....	118
3.2.27. Fussilet Sûresi	119
3.2.28. Şûrâ Sûresi.....	119
3.2.29. Câsiye Sûresi	122
3.2.30. Muhammed Sûresi.....	122
3.2.31. Fetih Sûresi.....	123
3.2.32. Hucurât Sûresi	124
3.2.33. Kâf Sûresi	125
3.2.34. Zâriyat Sûresi	125
3.2.35. Necm Sûresi	126
3.2.36. Rahmân Sûresi.....	126
3.2.37. Vâkıa Sûresi	127
3.2.38. Hadid Sûresi	129
3.2.39. Haşir Sûresi	131
3.2.40. Münâfikun Sûresi	132
3.2.41. Teğâbun Sûresi.....	132
3.2.42. Talâk Sûresi.....	133
3.2.43. Tahrim Sûresi	133
3.2.44. Mülk Sûresi	135
3.2.45. Kalem Sûresi	136
3.2.46. Hakka Sûresi	136
3.2.47. Meâric Sûresi.....	137
3.2.48. Müzzemmil Sûresi.....	137
3.2.49. Müddessir Sûresi	137
3.2.50. Kıyamet Sûresi	137
3.2.51. İnsan Sûresi	139
3.2.52. Tekvir Sûresi	140
3.2.53. İnfitâr Sûresi	141
3.2.54. Mutaffîfîn Sûresi	141
3.2.55. Burûc Sûresi	142
3.2.56. A'la Sûresi.....	142
3.2.57. Duhâ Sûresi	142

3.2.58. İnşirâh Sûresi.....	143
3.2.59. Kadr Sûresi.....	143
3.2.60. Beyyine Sûresi.....	143
3.2.61. Âdiyât Sûresi.....	145
3.2.62. Kevser Sûresi.....	146
3.2.63. İhlâs Sûresi	146
SONUÇ	148
KAYNAKÇA	150

KISALTMALAR

A.İ.A.	Arapça İslâm Ansiklopedisi
a.s.	Aleyhi's-Selâm
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
c.c.	Celle Celâluhu
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
H.z.	Hazreti
h.	Hicri
İ.A.	İslâm Ansiklopedisi
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mad.	Madde
m.	Miladi
no.	Numara
ö.	Ölüm Tarihi
(ö.?)	Ölüm Tarihi Bilinmiyor
r.a.	Radiyallahu Anhu-Anhum
ra.	Rahmetullahi Aleyhi-Aleyha
s.a.v.	Sallallahu Aleyhi Ve-Sellem
s.	Sayfa
S.	Sayı
ts.	Tarihsiz
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı

GİRİŞ

1. ES-SA‘LEBÎ’NİN HAYATI

Ebû İshâk es-Sa‘lebî önemli ve seçkin âlimlerden biri kabul edilir. es-Sa‘lebî kudretli, yetenekli, kapasiteli bir müfessirdir. Ayrıca kıraat, hadis, fıkıh, lügat ve edebiyatta derin bilgi sahibi mütebahhir büyük bir âlimdir. Bütün bunlarla beraber meşhûr bir vâizdir. Bundan dolayı O’nun şahsiyeti ve ilmî kişiliği, hayatta iken de öldükten sonra da araştırmacılar ve müellifler için ilgi odağı olmuştur. Biz burada kaynaklarda yer alan bilgiler doğrultusunda es-Sa‘lebî’nin vefatına kadarki hayatını, tefsirdeki yöntemini ve meşhûr tefsiri el-Keşf ve’l-Beyân’ın özelliklerini inceleyeceğiz.

1.1. İSMİ

Ebû İshâk Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim en-Nîşâburî eş-Şafîî. “es-Sa‘lebî” ismiyle meşhûr olmuştur.¹

¹ es-Sa‘lebî’nin biyografisinin yer aldığı kaynaklar: İbrahim İbn Muhammed İbn el-Ezheri es-Sayrafinî, **el-Muntehab min-Kitâbi’s-Siyâki li-Târîh-i Nîsâbûr**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Buyrut-Lübnan, h.1409, s.91, Ali İbn Yûsuf Cemalu’d-Din Ebu’l-Hasen el-Kıftî, **İnbâhu’r-Ruvât alâ Enbâhi’n-Nuhât**, Daru’l-Mısriyye, Kâhire, h.1396 c.1, s.154, Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Udebâ**, Daru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut, h.1411, c.2, s.507, İzzu’d-Din Ebu’l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Esir, **el-Lubâb fi-Tehzîbi’l-Ensâb**, Mektebetü’l-Kudsî, Kahire, ts., c.1, s.238, Ahmed İbn Muhammed İbn Ebû Bekir İbn Halikkân, **Vefeyâtu’l-A’yân**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, h.1419, c.1, s.48, Muhammed İbn Ahmed İbn Osman Ebû Abdillâh Şemsuddin ez-Zehebî, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut, h.1406, c.17, s.435, ez-Zehebî, **Tezkiretu’l-Huffâz**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, h.1419, c.3, s.193, ez-Zehebî, **el-İber fi-Haber min-Ğeber**, Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt, h.1414, c.3, s.48, Salahu’d-Din Halil İbn Aybuk es-Safedî, **el-Vâfi bi’l-Vefeyât**, Daru’l-İhyai Turasi’l-Arabî, Mısır, h.1411, c.7, s.201, Tacu’d-Din Ebû Nasır Abdulvahhab İbn Ali İbn Abdulkâfi es-Subkî, **Tabakâtu’s-Şafî’iyyetu’l-Kubrâ**, Daru’l-İhyai’l-Kutubi’l-Arabiyye, Beyrut, h.1395, c.4, s.58, Abdurrahim İbn Hasen İbn Ali eş-Şafîî el-Esnevî, **Tabakâtu’s-Şafî’iyye**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, h.1415, c.1, s.329, İsmail İbn Ömer İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, Mektebtü’l-Mearif, Beyrut-Lübnan, h.1410, c.15, s.659, Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ali İbn Cezerî, Şemsuddin, Ebu’l-Hayr, ed-Dimeşki, eş-Şafîî, **Ğâyetu’n-Nihâye**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, h.1427, c.1, s.94, Yûsuf İbn Tağrî-Berdî Cemalu’d-Din Ebu’l-Mehâsin, **en-Nucûmu’z-**

1.2. LAKABI

“es-Sa‘lebî” Talebesi Vâhidî’nin (h.ö.468) el-Vesît adlı tefsirinde zikrettiği gibi Seâlibî lakabıyla da anılmıştır.² Abdulğafır el-Fârisî (h.ö.529) el-Müntehab adlı eserinde,³ Kıftî (h.ö.624) İnbâhu’r-Ruvât’ında⁴ İbn Esir (h.ö.630) el-Lubâb’ında,⁵ İbn Kesir (h.ö.774) el-Bidâye ve’n-Nihâye’de⁶ bu lakabı zikretmiştir. Ancak ilim ehli nezdinde -isimleri geçen kaynaklarda belirtildiği gibi- es-Sa‘lebî lakabı daha meşhûr olmuş ve daha çok kullanılmıştır.⁷

“es-Sa‘lebî” veya “es-Seâlibî” lafzı O’nun lakabıdır, nisbesi değildir. el-Esnevî (h.ö.721) Seâlibî hakkında “O, ediptir. Nazım, nesir ve tarih sahibidir. Künyesi Ebû Mansur’dur. O kürkçü idi. Tilki derilerinden kürk yapardı,” demiştir.⁸ İbn Esir kendisine ait kitabı el-Lubâb’da bunu tahkik etmiştir.⁹ İbn Kesir de aynı hususu belirtmiştir.¹⁰

Öğrencisi Vâhidî tarafından “el-Üstâz” lakabıyla da lakaplandırılmıştır.¹¹ el-Beğavî (h.ö.516) tefsirinde,¹² Abdulğafır el-Fârisî,¹³ İbn Hayr el-İşbilî (h.ö.575) ve Kıftî¹⁴ de aynı lakabı kullanmışlardır.

Zâhire fî-Mulûki Mısre ve’l-Kâhire, Vizaretü’s-Sakafeh, Kahire-Mısır, h.1383, c.4, s.285, Abdurrahman İbn Ebu Bekir Celalu’d-Din es-Suyûtî, **Tabakâtu’l-Mufessirîn**, Mektebet’ü Vehbe, Kahire-Mısır, h.1396, s.18, es-Suyûtî, **Buğyetu’l-Vuât fî Tabakâti’l-Luğaviyyîne ve’n-Nuhât**, Mektebetü’l-Asriyye, Lübnan-Sayda, h.1384, c.1, s.356, Muhammed İbn Ali İbn Ahmed ed-Davûdî, **Tabakâtu’l-Mufessirîn**, Mektebetü’l-Ulum ve’l-Hikem, Medine-i Münevvere, h.1417, c.1, s.65, Ahmed İbn Muhammed el-Ednevî, **Tabakâtu’l-Mufessirîn**, Mektebetü’l-Ulûm ve’l-Hikem, Medine-i Münevvere, h.1418, c.1, s.96, Abdulhay İbn Ahmed İbn Muhammed İbn İmâd, **Şuzurâtu’z-Zehab**, Dar’u İbn Kesir, Beyrut-Lübnan, 1406, c.5, s.127, Hayru’d-Din Mahmud İbn Muhammed İbn Ali İbn Faris ez-Zerkelî, **el-A’lâm**, Daru’l-İlim, Beyrut, h.1399 c.1, s.212, Muhammed Eşref Ali el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbihi el-Keşf ve’l-Beyân an-Tefsîri’l-Kur’ân**, Medine-i Münevvere Camiatu’l-İslâmî, h.1405, c.1, s.25

² İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c1, s.237

³ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.2, s.228

⁴ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.2, s.91

⁵ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.1, s.154

⁶ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.1, s.238

⁷ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.15, s.659-660

⁸ el-Esnevî, **Tabakâtu’ş-Şafi’iyye**, c.1, s.330, ez-Zehabî, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, c.17, s.438

⁹ İbn Esir, **el-Lubâb fî-Tehzîbi’l-Ensâb**, c.15, s.659-660

¹⁰ İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c.15, s.659-660

¹¹ Ali İbn Ahmed el-Vâhidî, **Tefsîrul-Vesit**, Daru’l-Kutubi’l-ilmîyye, Beyrut, h.1415, c.2, s.228

¹² el-Hüseyn İbn Mes’ûd el-Beğavî, **Me’âlimu’t-Tenzil Tefsîru’l-Beğavî**, Daru Tayyibe, Beyrut, h.1409, c.1, s.10

¹³ es-Sayrafinî, **el-Muntehab min-Kitâbi’s-Siyâki li-Târîhi Nisâbûr**, s.91

¹⁴ el-Kıftî, **İnbâhu’r-Ruvât alâ Enbâhi’n-Nuhât**, c.1, s.154

1.3. NİSBESİ

es-Sa‘lebîy’e, Nîşâbur’a nisbetle en-Nîşâburî denilmiştir.¹⁵ Araplar bu şehrin ismini Nîsâbur olarak telaffuz etmişlerdir. Nîşâbur Horasan şehirlerindendir. Burasıyla ilgili olarak: “Horasan’ın en büyük ve en meşhûr şehridir,” denilmiştir. Nîşâbur’da Horasan’dan daha güzel, daha geniş, daha ma‘mur ve ticaretin daha çok geliştiği başka bir şehir yoktur.

Horasan şehrinin sakinleri arap ve a‘cemden müteşekkildir. Çokluğundan ve kalitesinden dolayı İslâm beldelerine ve bazı gayr-ı müslim beldelere ihraç edilen pamuklu elbiselerin üretimiyle meşhûr olmuştur.

Nîşâbur birçok ilim adamı yetiştirmiştir. es-Sa‘lebî ve diğer âlimler gibi şöhretli ve değerli fakihler de yetişmiştir.

Nîşâbur ilim ve medeniyet merkezidir. es-Sehavî (h.ö.902) bir sözünde burayı şöyle vasflandırmıştır: “Nîşâbur Sünnet (Sünnet’i Seniyye’nin ihya edildiği), şeref ve yücelik yurdudur.”¹⁶ Yakût-u Hamevî (h.ö.622) Nîşâbur’dan bahsederken şöyle demiştir: “Dolaştığım şehirlerde O’nun gibi bir şehir görmedim.”¹⁷ Bu isimle adlandırılmasının sebebinde ihtilaf edilmiştir.¹⁸ İsimlerinden biri “Eberşehir”dir.”¹⁹ Bu isim, Emevî ve Abbasî halifelerine ait paraların üzerine basılmıştır.²⁰ A‘cemler ise burasını “Nîşâbûr” olarak isimlendirmişlerdir.²¹

Nîşâbur Raşid Halife Osman İbn Affân (r.a.) (h.ö.35) döneminde fethedilmiştir. Fetih komutanı Abdullah İbn Amir İbn Kureyz (h.ö.59) idi. Hicri 30. yılda sulh ile fethetti ve oraya büyük bir cami yaptırdı.²²

¹⁵ Ahmed İbn İshak İbn Ca’fer İbn Vehb İbn Vâdih el-Ya’kûbî, **Kitâbu’l-Buldân**, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, h.1422, s.48

¹⁶ el-Ya’kûbî, **Kitâbu’l-Buldân**, s.48-49

¹⁷ Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, c.5, s.331-333

¹⁸ Abdülkerim İbn Muhammed İbn Mansûr es-Sem’ânî, **el-Ensâb**, Dairetu’l-Meârif el-Osmâniyye, Haydarâbad , ts., c.5, s.550

¹⁹ Şahin Atiyye, **Şerhu Dîvân-ı Ebî Temmâm**, Daru’l-Fikr, Dimeşk, h.1410, s.474

²⁰ Naci Ma’ruf, **Arûbetu’l-Ulemâi’l-Mensûbîne ile’l-Buldâni’l-A’cemiyyeti fi-Horâsân**, Daru’l-Meârif, Beyrut, h.1408, c.1, s.114

²¹ Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, c.5, s.331

²² es-Sem’ânî, **el-Ensâb**, c.5, s.550, Yakût el-Hamevî, **Mu’cemu’l-Buldân**, c.5, s.331, Ahmed İbn Yahya İbn Cabir İbn Davûd el-Belâzurî, **Futûhu’l-Buldân**, Daru’l-Mektebeti Hilal, Beyrut, h.1418, s.567

Yakût-u Hamevî Nîşâbur'un sınırını zikretmiştir.²³ Fakat oraya bir sınır belirlemek oldukça zordur. Siyasî gelişmeler sebebiyle sahip olduğu mesafe ve sınır bazen genişlemiş bazen de daralmıştır.²⁴ Nîşâbur bugün İran'ın bir parçasıdır. İran'ın kuzey-doğusunda başkent bölgesine yakın Meşhed'in batısındadır.²⁵

1.4. KÜNYESİ

Ebû İshâk O'nun en meşhûr künyesidir. O'nun biyografisini yazanlar bu künye üzerinde ittifak halindedirler. Talebesi Vâhidî, el-Besît, el-Vesît ve el-Vecîz isimli üç tefsirinde O'ndan nakilde bulunup künyesini zikrettiğinde "Ebû İshâk" künyesini es-Sa'lebi için kullanmış ve bununla sadece O'nu kasetmiştir.²⁶

es-Sa'lebî bu künye ile meşhûr olmuş ve temayüz etmiştir. Ancak İmam es-Suyûtî (h.ö.911) O'nu Ebû'l-Kasım olarak künyelemiştir.²⁷ Burada şunu da belirtmek gerekir ki İbn Kunfuz (h.ö.810) Kitabu'l-Vefeyât adlı eserinde bir karışıklık yaparak es-Sa'lebi için Ebû Mansur künyesini kullanmıştır.²⁸

1.5. DOĞUMU

es-Sa'lebî'nin biyografisini anlatan kitaplarda O'nun doğum tarihine ve yerine işaret eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple O'nun doğum tarihini kesin olarak tesbit etmek oldukça zor görünmektedir. es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsirinde doğum tarihine ve yerine işaret eden bilgiler bulunmaktadır.

Bu bilgilere göre Ebû İshâk es-Sâ'lebî, hocalarından sema' yoluyla aldığı bilgilerle ilgili olarak bazı tarihlerden bahsetmektedir. Hocalarından ilim alma tarihi ve en önce vefat eden hocasının vefat zamanı bu konuda bize fikir vermektedir.

Bu telakkilerin hepsi h.380 senesinin sonrasında temerküz etmektedir. Araştırmacılar ve tarihçiler O'nun doğum tarihinin Hicri 360-375 yılları arasında

²³Yakût el-Hamevî, **Mu'cemu'l-Buldân**, c.5, s.331

²⁴Naci Ma'ruf, **Arûbetu'l-Ulemâi'l-Mensûbine ile'l-Buldâni'l-A'cemiyyeti fi-Horâsân**, c.2, s.8-10

²⁵Naci Ma'ruf, **Arûbetu'l-Ulemâi'l-Mensûbine ile'l-Buldâni'l-A'cemiyyeti fi-Horâsân**, c.2, s.8-10

²⁶el-Vâhidî, **Tefsiru'l-Vesit**, c.2, s.228, el-Begavî, **Tefsiru'l-Begavî**, c.1, s.10

²⁷es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s.46

²⁸es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s.237-238

olabileceğini belirtmişlerdir. Doğum yerine gelince, Nîşâbur'da doğduğu tahmin edilmektedir. Çünkü oraya nisbet edilerek anılmıştır.²⁹

1.6. YETİŞTİĞİ ÇEVRE

Daha önceden de belirttiğimiz gibi İmam es-Sa‘lebî’nin tercüme-i halini anlatan kitaplarda yetiştiği çevreye dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Tefsirinde verilen bilgilere göre, ilmin yaygın olduğu bir çevrede büyüdüğüne ve âlimlerin ilmî müzakereler yaptığı bir muhitte yetiştiğine dair işaretlere rastlamaktayız. Bu duruma şaşkınmamak gerekir çünkü O Nîşâburludur ve orada yaşamıştır. Genel olarak Nîşâbur, âlimlerin ve ilmin bulunduğu bir bölgedir. İlim ve âlimler yurdudur. İlmî ve kültürel gelişmelerin yaşandığı bir merkez konumundadır.

Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin hususi çevresi yani evi ise başka bir özel ilim ve âlimler çevresiydi. O’nun evi adeta ilim bahçelerinden bir bahçeydi. Oraya âlimler ve ilim talebeleri gelir, ders ve ilim halkaları oluşturlardı. Bundan dolayı es-Sa‘lebî genel ve özel açıdan ilmî bir muhitte, ilim üstadlarının bulunduğu, âlimler tarafından ilmî dersler ve müzakerelerin yapıldığı bir evin himaye ve gözetiminde yetişmiştir.

Bu durum O’na ciddiyet ve çalışma azmi kazandırmış, O’nun ilme yönelmesinde ve ilim tahsilinde en büyük âmil olmuştur. Çünkü âlimlerin geldiği bir ev, verimli olan ilmî bir tarla konumundadır. Böyle bir ev, sahibini ilme teşvik eder, çalışmaya yönlendirir, bilgi elde etmeye istekli hale getirir, hayatının baharını, gençliğinin en güzel dönemini ilim ve ulema meydanlarında geçirmeye zemin hazırlar.³⁰

1.7. İLİM TAHSİLİ

Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi Ebû İshâk es-Sa‘lebî 4. Asrın son çeyreğinde ilim tahsiline başladı ve ilmî bir ortamda yetişti. Öyle ki ikamet ettiği ve yaşadığı ev, ilim halkalarının kurulduğu, âlimlerin dersler verdiği ma‘mur bir bahçe gibiydi.

²⁹el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c.1, s.23

³⁰el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c.1 s.24-26

es-Sa‘lebî bu ortama uyum sağlamış, ilme yönelmiş ve bu talebinde ciddiyet ve büyük gayret göstermiştir.³¹

es-Sa‘lebî içinde yaşadığı ilmî atmosferden kuvvetli ve başarılı bir şekilde faydalanabilmiştir. Kendisine ilmî hayatında tam bir fayda sağlamıştır. İlmî kişiliğinin tesis edilmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. Bir kimse İmam es-Salebî’nin tefsirine başladığı mukaddimeyi etraflıca inceleyip üzerinde dikkatle düşündüğünde, Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin ilim tahsilindeki kuvvetini, ciddiyet ve gayretini tam bir anlayışla idrak eder.

Kendisine ait şu ifadesi ilimdeki ciddiyet ve çalışmasını, yüksek gayretini gösteren en büyük delillerden biridir. “Beşikten ayrılıp olgunluk çağına ulaştığımdan beri ilim müzakerelerinin yapıldığı insan tabakalarının arasına karıştım ve sıklıkla bu müzakere ve derslere devam ettim. Dinin esası ve şer‘î ilimlerin temeli olan bu ilimden iktibas ettim. Kesin ve sağlam bir kararlılıkla, büyük zorluklara katlanarak çokça çabaladıktan sonra ışıkla karanlığa, akşamla sabaha ulaştım. Ta ki Allah (c.c.) beni ilimle rızıklandırdı -ki O’na hamd olsun- bununla hakkı bâtıldan, râcihi mercuhtan, fâdılı mefduldan, sahihi sakimden, hadisi kadimden, Sünnet’i bidatten, delili şüpheden ayırt edecek marifet bilgisini elde ettim.”

Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin ilim talebindeki gayret, çaba ve çalışması işte böyleydi. Bu gayret ve çabadan sonra daha nasıl bir gayret ve çaba gösterilebilir ki...!?³²

1.9. HOCALARI

Ebû İshâk es-Sa‘lebî kendi asrındaki birçok âlimden ilim aldı. Bunu el- Keşf ve’l-Beyân adlı tefsirinin mukaddimesinde açıklamıştır. Öyle ki şöyle demiştir: “Yüce Allah’a (c.c.) her konuyu kapsayıcı, gözden geçirilip ihtisar edilmiş, kolay anlaşılabilir, manzum, yanımda bulunan haşiye ve notlardan, müteferrik parçalardan müteşekkil risalelerden alıntılar ve şahsiyetini kanıtlayan hocaların ağızlarından aldıklarım -ki onların sayısı yaklaşık üç yüz civarındadır- dışında, mecmu‘atım ve

³¹el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c.1 s.52-53

³²el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c.1 s.52-53

mesmu‘atım olan yaklaşık yüz kadar kitaptan istihrac edilmiş bir kitabı yazma hususunda istiharede bulundum.”³³

Hiç şüphesiz es-Sa‘lebî’nin kitap telifi için tüm çaba ve dikkatini hasrederek hazır olması, ilminin kapasitesine delil olduğu gibi, hocalarının çokluğu ve kaynaklarının fazlalığı da ilminin genişliğine dair sağlam bir delildir.³⁴

es-Sa‘lebî yaklaşık üç yüz kadar âlimden ders almıştır. Bunların en meşhûr olanlarını aşağıda zikrediyoruz.

1- Ebû Muhammed Abdullah İbn Hamid el-Asbehanî (h.ö.389)³⁵

2- Ebû Kasım el-Hasan İbn Muhammed İbn el-Hasan İbn Habib En-Nîşâburî (h.ö.406)³⁶

3- Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed İbn Abdûs İbn Ahmed en-Nisabarî (h.ö.396)³⁷

4- Ebû Bekir Muhammed İbn el-Hasan İbn Furek el-Ensarî el-Asbahanî(h.ö.408)³⁸

5- Ebû Abdurrahman Muhammed İbn el-Hüseyin İbn Muhammed el-Ezdî en-Nîşâburî. Maruf adı Ebû Abdurrahman es-Sülemî (h.ö.412)³⁹

6- Ebû Tahir Muhammed İbn el-Fadl İbn Muhammed İbn İshâk es-Sülemî en-Nîşâburî (h.ö.412)⁴⁰

7- Ebû Mansur Muhammed İbn Abdullah el-Hamşadî en-Nîşâburî (h.ö.388)⁴¹

8- Ebû Salih Şuayb İbn Muhammed İbn Şuayb el-İclî el-Beyhakî (h.ö.396)⁴²

³³el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c. 1, s.40-42

³⁴el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c. 1, s.43

³⁵es-Subkî, **Tabakâtu’s-Şafi’iyye**, c. 3, s.306-307

³⁶ez-Zehebi, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, c. 17, s.237

³⁷ez-Zehebi, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, s.57

³⁸ez-Zehebi, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, s.214

³⁹ez-Zehebi, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, s.247-252

⁴⁰ez-Zehebi, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, c.16, s.490

⁴¹es-Subkî, **Tabakâtu’s-Şafi’iyye**, c.3, s.179

9- Ebû Abdullah el-Hüseyin es-Sakafî ed-Dinurî. İbn Fencuyeh ismiyle maruf.(h.ö.414)⁴³

10- Ebû Muhammed Abdullah İbn et-Tayyib (ö.?)

11- Ebû Abdullah el-Hakim Muhammed İbn Abdullah İbn Muhammed (ö.?)

12- Hamduyeh İbn Nuaym İbn Hakimed-Dabî et-Tihmanî en-Nîşâburî eş-Şâfi'î (İbnu'l-Beyyi') Müstedrek ve Tarih-i Nîşâbur sahibi. (h.ö.405)⁴⁴

13- Ebû Hamid Ahmed İbn el-Velid, Ahmed es-Sûfî (h.ö.418)⁴⁵

14- Ebû Muhammed Şeybe İbn Muhammed İbn Şi'î el-Mukrî (h.ö.395)⁴⁶

15- Ali İbn Muhammed İbn Said es-Serahsî el-Hatîb (ö.?)

16-Ebû Bekir Muhammed İbn Abdullah el-Cevzekî eş-Şeybanî el-Horasanî(h.ö.388)⁴⁷

17- Ebû İshâk İbrahim İbn Muhammed İbn İbrahim el-İsferayinî (h.ö.418)⁴⁸

18- Ebû Ahmed Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed Şazan er-Razî (h.ö.415)⁴⁹

19- Ebû Hanife el-Kazvînî (ö.?)

20- Ebûl-Hasan Ali İbn Muhammed İbn Ali es-Sika el-İsferayinî (h.ö.414)⁵⁰

21- Ebû Amr Ahmed İbn Übeyy el-Furatî (ö.?)

22- Ebûl-Hasan Muhammed İbn el-Kasım İbn Ahmed el-Maverdî en-Nîşâburî el-Farisî el-Fakih (h.ö.422)⁵¹

⁴² es-Subkî, *Tabakâtu's-Şafi'iyye*, c.3, s.303

⁴³ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s.383

⁴⁴ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s.162-177

⁴⁵ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s.162-177

⁴⁶ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s.162-177

⁴⁷ es-Subkî, *Tabakâtu's-Şafi'iyye*, c.3, s.184

⁴⁸ ez-Zehabî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, c.17, s.353

⁴⁹ İzzu'd-Din Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Buyrut, h.1407, c.1, s.36

⁵⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, c.1, s.37

23- Ebû Osman Said İbn Muhammed İbn Muhammed İbn İbrahim el-Hiyerî ez-Za'feranî el-Mukri (h.ö.427)⁵²

24- Ebû Muhammed el-Hasan İbn Ahmed İbn Muhammed el-Mahledî eş-Şeybanî en-Nîşâburî (h.ö.389)⁵³

25- Ebû Abdullâh Muhammed İbn Ahmed İbn Abdil-A'lâ el-Endelüsî (ö.?)

26- Ebû Bekir Ahmed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn İbrahim el-Eşnaî es-Seydelanî (h.ö.416)⁵⁴

27- Ebû Kasım Tahir İbn Ali İbn el-Hüseyin İbn Muhammed İbn İsmet es-Sûfî el-Mukrî (ö.?)

28- Ebû Muhammed Abdusselam İbn Ahmed İbn Davud İbn Abdussamed el-Haşimî el-Bağdadî (ö.?)

29- Ebû Sehl Abdurrahman İbn Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim ed-Darîr (ö.?)

30- Ebû İshâk İbrahim İbn Ahmed İbn Abdullah İbn Ca'fer el-Müstemlî el-Mukrî el-Hemezanî el-A'ver (h.ö.355)⁵⁵

31- Ebû Nuaym Abdulmelik İbn el-Hasan İbn Muhammed İbn İshâk İbn el-Ezher el-Ezherî (h.ö.400)⁵⁶

32- Ebû Muhammed Abdullah İbn Muhammed İbn Ahmed İbn Akîl el-Ensarî (ö.?)

33- Ebû'l-Abbas Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed İbn İbrahim es-Selitî et-Temimî. Nîşâbur ehlindendir.(ö.?)

⁵¹ İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.37

⁵² es-Sayrafinî, **el-Muntehab min-Kitâbi's-Siyâki li-Târîhi Nîsâbûr**, s.232

⁵³ ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c.16, s.539

⁵⁴ İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.38

⁵⁵ İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.38

⁵⁶ ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c.17, s.71

34- Ebû'l-Hasan Ali İbn Ahmed İbn Muhammed el-Medinî en-Nîşâburî es-Sandalî el-Müezzîn (h.ö.394)⁵⁷

35- Ebû'l-Kasım Abdulhâlık İbn Abdulhâlık İbn İshâk el-Müezzîn en-Nîşâburî (h.ö.405)⁵⁸

36- Ebû'l-Hasan Abdurrahman İbn Muhammed İbn Yahya İbn Yasir et-Temimî ed-Dimeşkî el-Cevberî en-Nîşâburî (h.ö.425)⁵⁹

37- Ebû'l-Kasım Abdullah İbn Muhammed İbn Abdullah İbn Ali İbn Ziyad es-Semrî (ö.?)

38- Ebû'l-Hasan Abdurrahman İbn İbrahim İbn Muhammed İbn Yahya el-Müzekki en-Nîşâburî (h.ö.397)⁶⁰

61- Ebû Amr Said İbn Abdullah İbn İsmail el-Hiyerî (ö.?)

62- Ebû Hafs Ömer İbn Ahmed İbn Muhammed el-Cûrî (ö.?)

63- Ebu'l-Hasan Ali İbn Muhammed İbn el-Hasan el-Habbâzî el-Cürcânî. Nîşâbur'da konaklayan olarak lakaplandırılmıştır.(h.ö.398)⁶¹

64- İbnu'l-Mukrî Muhammed İbn İbrahim İbn Ali el-Asbehanî (h.ö.381)⁶²

65- Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed İbn Osman et-Tirazî el-Bağdadî. Nîşâbur'da konaklayan olarak lakaplandırılmıştır.(h.ö.385)⁶³

66- Ebû Ali Zahir İbn Ahmed es-Serahsî (h.ö.389)⁶⁴

67- Ebû'l-Abbâs Ahmed İbn Muhammed İbn el-Adl (ö.?)

68- Ebû Muhammed Abdullah İbn Muhammed İbn Abd el-Kayinî (ö.?)

⁵⁷İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.39

⁵⁸es-Sayrafîni, **el-Muntehab min-Kitâbi's-Siyâki li-Târîhi Nîsâbûr**, s.359

⁵⁹İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.39

⁶⁰ez-Zehabî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c.16, s.497

⁶¹İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.40

⁶²İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.40

⁶³İbn Esir, **el-Kâmil fi't-Târîh**, c.1, s.40

⁶⁴es-Subkî, **Tabakâtu'sh-Şafi'iyetu'l-Kubrâ**, c.3, s.293

- 69- Ebû Muhammed el-Hasan İbn Ali es-Seczî el-Hatîb (ö.?)
- 70- Muhammed İbn Abdullah İbn Hamdun (h.ö.390)⁶⁵
- 71- Ebû Nasr en-Nu'man İbn Muhammed İbn en-Nu'mân (ö.?)
- 72- Ebû'l-Kasım el-Arudî (ö.?)
- 73- Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed İbn Muhammed et-Temar (ö?)
- 74- Ebû Zekeriyya Yahya İbn İsmail el-Harbî en-Nîşâburî (h.ö.394)⁶⁶
- 75- Ebû'l-Mekarim Nasır İbn el-Ensari (ö.?)
- 76- Ebû Muhammed el-Mutavvi'î (ö.?)
- 77- Ebû Ali el-Hüseyin İbn Muhammed İbn Ali es-Suyurî en-Nîşâburî (ö.h.397)⁶⁷
- 78- Muhammed İbn Ali İbn Muhammed el-Cürcanî (ö.?)
- 79- Ebû'l-Hasan Ali İbn el-Hâris el-Beyyârî (ö.?)
- 80- Ebû Said Muhammed İbn Musa İbn el-Fadl İbn Şazan es-Sayrafî en-Nîşâburî (h.ö.421)⁶⁸
- 82- Ebû Bekir Muhammed İbn İbrahim İbn Yahya el-Kisaî en-Nîşâburî (h.ö.385)⁶⁹
- 83- Ebû'l-Hasan Muhammed İbn Ali İbn el-Hüseyin es-Sinnî (ö.?)
- 84- Ebû Bekir Muhammed İbn Ahmed İbn Abdullah el-Mansuri (ö.?)
- 85- Ebû Muhammed Abdullah İbn Ahmed İbn Muhammed el-Hiyerî (ö.?)

⁶⁵es-Subkî, *Tabakâtü's-Şafi'iyyetu'l-Kubrâ*, c.3, s.179

⁶⁶İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.1, s.40

⁶⁷İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.1, s.40

⁶⁸İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.1, s.40

⁶⁹İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, c.1, s.40

es-Sa'lebi'nin hocalarından isimlerine ulaştığımız ve zikrettiğimiz bu sayı el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsirinin mukaddimesinde isimleri geçen takriben üç yüz kadar hocasının dörtte birine tekabül etmektedir.

1.10. TALEBELERİ

es-Sa'lebi'nin biyografisi kaynaklarda muhtasar olarak geçmektedir. Bu sebeple öğrencilerinin tamamı hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Bilgilerine ulaşabildiğimiz en meşhûr talebeleri aşağıda zikredilmiştir.

1- Ebû'l-Hasan Ali İbn Ahmed el-Vâhidî en-Nîşâburî (h.ö.468) ⁷⁰
es-Sa'lebi'nin biyografisinin yer aldığı kaynakların ekserisi bu bilgiyi zikretmiştir. ⁷¹

2- Ebû Saîd Muhammed İbn Said el-Ferharazî. (ö.?) ⁷²

3- Abdulkерim İbn Abdussamed İbn Muhammed Ebi Ma'şer. et-Taberî künyesiyle meşhûrdur.(h.ö.478) ⁷³

4- Ebû Said Ahmed İbn İbrahim eş-Şerihî el-Harizmî. (ö.?) Beğavî (h.ö.516) tefsirinde, Sa'lebi'nin tefsirinin öğrencisi Ebû Said Ahmed İbn İbrahim eş-Şerihî el-Harizmî vasıtasıyla kendisine ulaştığını zikretmiştir. ⁷⁴

5- Ahmed İbn Halef eş-Şirazî. (ö.?) İbn Esir Usdu'l-Ğâbe adlı kitabında belirtmiştir. Sa'lebi'nin el-Keşf ve'l-Beyân adlı kitabının muttasıl isnad ile öğrencisi Ahmed İbn Halef eş-Şirazî vasıtasıyla kendisine ulaştığını söylemiştir. ⁷⁵

6- İbn Kudame (h.ö.643) kitabı et-Tevvabin'de es-Sa'lebi'den isnatla hadisler ve kıssalar nakletmiştir. ⁷⁶

⁷⁰ez-Zehebî, **el-İber fi-Haber min-Ğeber**, c.3, s.269

⁷¹el-Kıftî, **İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât**, c.1, s.155, Yakût Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.2, s.507, ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c.17, s.435, Ahmed İbn Abdulhalim İbn Teymiyye, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, Mecmau'l-Melik Fehd lit-Tibâe Mushafî's-Şerif, Suudi Arabistan, h.1425 c.13, s.386

⁷²ez-Zehebî, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, c.1, s.108

⁷³ez-Zehebî, **el-İber fi-Haber min-Ğeber**, c.3, s.269, el-Milîbârî, **es-Sa'lebi ve Dirâsetu Kitabih**, c.1, s.51

⁷⁴el-Milîbârî, **es-Sa'lebi ve Dirâsetu Kitabih**, c.1, s.51

⁷⁵el-Milîbârî, **es-Sa'lebi ve Dirâsetu Kitabih**, c.1, s.51

⁷⁶el-Milîbârî, **es-Sa'lebi ve Dirâsetu Kitabih**, c.1, s.51

Tercüme-i hal ve tarih kitaplarında es-Sa‘lebî’den ders almak ve vaaz dinlemek için beldenin uzak ve yakın yerlerinden gelen öğrencilerine dair tafsilatlı bilgiler bulunmamaktadır.

es-Sa‘lebî’nin öğrencisi Vâhidî O’nu vasfederken şöyle demiştir: “Ondan vaaz dinlemek ve tefsir dersleri almak için beldenin uzak ve yakın yerlerinden birçok kişi gelirdi.”⁷⁷

1.11. ESERLERİ

Ebû İshâk es-Sa‘lebî çok sayıda telifte sahiptir. Talebesi Vâhidî, O’nu vasfederken şöyle demiştir: “es-Sa‘lebî büyük tefsiri el-Keşf ve’l-Beyân ve el-Kâmil fî-Ulûmi’l-Kur’ân adlı eserlerinin dışında telifatından üç yüzden fazla cüzü kendisine okuduğunu ifade etmiştir.”⁷⁸

En çok bilinen eserleri şunlardır:

1- **el-Keşf ve’l-Beyân an-Tefsiri’l-Kur’ân:** Tefsir-i Sa‘lebî olarak bilinir. Tercüme-i hal sahipleri onu “et-Tefsiru’l-Kebir” ismiyle zikrederler.⁷⁹ Sadedinde olduğumuz kitap bu kitaptır.

2- **Nefâisu’l-Arâis ve Yevâkîtu’t-Tîcân fî-Kisasi’l-Kur’ân:** Kur’ân’da anlatılan kıssalara dairdir.⁸⁰

3- **Arâisü’l-Mecâlis fî-Kisasi’l-Enbiyâ (a.s.) :** Peygamberlerin kıssalarına dairdir. Türkçeye tercüme edilmiştir.⁸¹

4- **Katla’l-Kur’ân :** Bu kitapta Kur’ân’ı dinleyip de bu dinleme sebebiyle ölen kimseler zikredilir.⁸²

⁷⁷Vâhidî, **Tefsiru’l-Besît**, c.1, s.227

⁷⁸Vâhidî, **Tefsiru’l-Besît**, c.1, s.233, el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitâbih**, c.1, s.66

⁷⁹el-Kıftî, **İnbâhu’r-Ruvât alâ Enbâhi’n-Nuhât**, c.1, s.155, İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c.15, s.660, ez-Zehebî, **Siyeru A’lâmi’n-Nubelâ**, c.17, s.436

⁸⁰Brochelman, **Târîhu’l-Edebi’l-Arabiyye**, Daru’l-Mearif, Mısır, h.1397, c.6, s.153

⁸¹es-Sayrafînî, **el-Muntehab min-Kitâb’is-Siyâki li-Târîh-i Nisâbûr**, s.91

⁸²Brochelman, **Târîhu’l-Edebi’l-Arabiyye**, c.6, s.154

5- **el-Kâmil fi-Ulûmi'l-Kur'ân** : Kur'ân ilimleriyle ilgilidir. Vâhidî bunu kendisine ait “el-Besît” adlı tefsirinin mukaddimesinde zikretmiştir. Bu kitap kayıptır.⁸³

6- **Rebiu'l-Müzekkirîn** : Abdulğafir Fârisî, es-Suyûtî ve Davûdî (h.ö.945) O'na nisbet etmiştir. Bu kitap kayıptır. Nasihat etme, vaaz ve öğüt vermeyle ilgilidir.⁸⁴

7- **ed-Durretu'l-Fâhire fi'l-Emsâli's-Sâire** : Brochelman (m.ö.1956) “Târîhu'l-Edebi'l-Arabiyye” adlı eserinde zikretmiştir.⁸⁵

1.12. VEFATI

es-Sa'lebî'nin biyografisini nakledenlerin çoğunluğu es-Sa'lebî'nin vefatının h.427 Muharrem ayının 23. Çarşamba günü (m.1035 Kasım) olduğu görüşündedirler.⁸⁶

İbn Halikkân diğer bir sözünde vefatının h.437 yılında olduğunu zikretmiştir.⁸⁷ el-Esnevî bunun İbn Halikkân'nın vehmi olduğunu beyân etmiştir.⁸⁸

Azhar olan görüşe göre -Allahu a'lem- es-Sa'lebî h.427 senesinin Muharrem ayında vefat etmiştir. Allah (c.c.) O'na engin rahmetiyle rahmet eylesin ve O'nu geniş Cennetine yerleştirsin. Amin...

⁸³ el-Milîbârî, **es-Sa'lebî ve Dirâsetu Kitabih**, c.1, s.66

⁸⁴ Yakût Hamevî, **Mu'cemu'l-Udebâ**, c.5, s.36, es-Suyûtî, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, s.17

⁸⁵ Brochelman, **Târîhu'l-Edebi'l-Arabiyye**, c. 6, s.154

⁸⁶ Birinci dipnotta zikredilen kaynaklar.

⁸⁷ Brochelman, **Târîhu'l-Edebi'l-Arabiyye**, c.6, s.152

⁸⁸ İbn Halikkân, **Vefeyâtu'l-A'yân**, c.1, s.48

BİRİNCİ BÖLÜM

ES-SA'LEBÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR, MEZHEBİ, HAKKINDAKİ ÖVGÜ VE YERGİLER VE TEFSİRDEKİ METODU

İnsan, yaşadığı asrın ve muhitin çocuğudur. Zaman ve çevre insanın karakteri, tabiatı, şahsiyetinin gelişmesi ve ilim elde etmesi üzerinde etkilidir. İnsan, kabiliyetine göre çevresiyle etkileşim halindedir. Yetişmesine ve davranışlarının oluşmasına müdahil olan muhitin şartlarına uygun tarzda tepkiler gösterir.

Her şahıs ders aldığı hocalardan, kendisini ihata eden yaşadığı mekanlardan, ayrıca muhitindeki ve asrındaki siyasî, sosyal, dinî ve ilmî durumlardan da etkilenir.

Bir âlimin hayatı incelenirken yaşadığı asrın tam olarak bilinmesi ve iyice tahlil edilmesi gerekmektedir. Bu asır hangi siyasî, içtimaî ve ilmî özelliklerle nitelenirse o âlimin sahip olduğu ilmin etkilenme sınırını bilmemize yardımcı olur. Biz burada Ebû İshâk es-Sa'lebî'nin yaşadığı asrı siyasî, dinî, içtimaî ve ilmî yönlerden kısaca incelemeye çalışacağız.

1.1. SİYASÎ DURUM

Ebû İshâk es-Sa'lebî hicrî dördüncü asrın son çeyreği ile beşinci asrın üçüncü onuna yakın döneminde yaşamıştır. es-Sa'lebî en kötü günlerini yaşayan Abbasî devletiyle muasırdır.

O dönemde devletçikler birbirleriyle mücadele ve savaş halindedir. Abbasî devleti otoritesini ve fiili mevcudiyetini kaybetmiştir.

Öyleki Abbasî devletinin Bağdat ve çevresi dışında hiçbir hükmü kalmamıştır. Abbasî devletinin vezirleri ve ordu komutanları halifeye hükmetmişlerdir. O'nu azletmekle ve öldürmekle tehdit etmişlerdir.

Birçok şehir Abbasî devletinin kontrol ve otoritesinden çıkmıştır. Her şehir bağımsız olarak hüküm süren müstakil bir idareciye bağlanmış ve Bağdat'taki halifenin otoritesinden çıkmıştır. Abbasî halifelerinin sadece isimleri kalmıştır.⁸⁹

Hilafetin zayıflamasının en kuvvetli sebebi Abbasî halifelerinin idare ve yönetimde Türklere itimat etmeleridir. Türkleri devlet yönetimine müdahil kılan ve sayılarını çoğaltan ilk halife el-Mu'tesim Billah'tır. (h.ö.227)⁹⁰ es-Sa'lebî'nin yaşadığı dönemde üç Abbasî halifesi hüküm sürmüştür. Bunlar : et-Tâi' Lillâh (h.ö.393) 363-381, el-Kâdir Billâh (h.ö.422) 381-422, el-Kâim bi-Emrillâh (h.ö.467) 422- 467 yılları arasında.⁹¹

1.2. DİNÎ DURUM

Dinî durum siyasî durumun sarsıntısından etkilenmiştir. Irakta Büveyhiler Rafizî mezhebini benimsemişler ve bunu insanlar arasında yaymışlardır. Mescitlerinin kapılarına Hz. Ebûbekir'i (h.ö.13) ve Hz. Ömer'i (h.ö.23) lanetleyen yazılar asmışlardır. İnsanları aşura gününde ihdas ettikleri bidatlere uymaya zorlamışlardır.⁹²

Bâtıniler bidatların neşrinde Büveyhileri desteklemişlerdir. Rafiziliği Mısır, Şam ve Fas'ta propaganda faaliyetleriyle yaymışlardır. Ehl-i Sünnet'le savaşmışlardır. Ehl-i Sünnet mensuplarını başkalarına ibret olacak şekilde eziyet edip cezalandırmışlardır.

Dimeşk emiri Ehl-i Sünnet mensubu olanların merkep üzerinde şehirde dolaştırılmalarını ve şöyle nida edilerek öldürülmelerini emretmiştir: “Bu, Ebûbekir'i ve Ömer'i (r.a.) sevenlerin cezasıdır,” denilerek boyunlarını vurmuşlardır.⁹³

Şark şehirlerinde, Horasan ve çevresinde durum bundan daha iyi idi. Gazneliler ve Selçuklular tamamen Ehl-i Sünnet mensubu idiler. Bu şehirler diğer şehirlerin etkilendiği gibi etkilenmediler.

⁸⁹ Ali İbrahim Hasan, **Târihu'l-İslâmî's-Siyâsî**, Mektebetu'n-Nehde, Mısır, ts., c.3, s.247

⁹⁰ Abdurrahman İbn Ebu Bekir Celalu'd-Din es-Suyûtî, **Târihu'l-Hulefâ**, Vizaretu'l-Evkaf ve's-Suûni'l-İslamiyye, Katar, h.1434, s.259

⁹¹ es-Suyûtî, **Târihu'l-Hulefâ**, s.316

⁹² Mahmud Şakir, **et-Târihu'l-İslâmî**, Mektebu'l-İslami, Beyrut, h.1421, c.6, s.218-229

⁹³ İbn İmâd, **Şuzurâtu'z-Zeheb**, c.2, s.141

Rafizî ve Bâtınilerin müslüman şehirlerinde yönetimi ele geçirmeleri çok kısa ve geçici olmuştur. Bu durum -Allah’a hamdolsun- uzun süre devam etmemiştir.⁹⁴

1.3. İÇTİMAÎ DURUM

Abbasi devletinin bu dönemdeki siyasî durumu bölünmeler, parçalanmalar, çeşitli guruplara ayrılmalar, devam eden savaşlar, çekişme ve mücadeleler sebebiyle çok kötü idi.

Şüphesiz ki sosyal ve siyasal durum birbirine paraleldir. Sosyal durum siyasal durumun aynası gibidir. Siyasî durum istikrarlı olduğunda devlet güçlü ve adaletli olur. Bu durum toplumu etkiler ve toplumun güçlenmesini, fertlerin birbirlerine tutunup kenetlenmelerini sağlar. Topluma güven, istikrar, refah ve bolluk hâkim olur.

Durum bunun aksine olduğunda yani siyasî durum çalkantılı olduğunda otorite zayıflar ve hiçbir şeye hükmedemez. Bu sebeple sosyal durum çöker ve yıkılır. Güven ve emniyet, sukûnet ve istikrar yok olur.⁹⁵

İbn Kesir bu dönemde bütün Horasanda şiddetli bir kıtlığın başladığını, yiyecek bulunmadığını insanların “ekmek...! ekmek...!” diye bağırarak öldüklerini anlatır. Ayrıca İbn Kesir h.373 yılında Bağdat’ta fiyatların yükseldiğini, birçok insanın açlıktan öldüğünü ve sokakların açlıktan ölenlerin çürümüş cesetleriyle dolu olduğunu nakleder.⁹⁶

İşte bu dönemde içtimaî durum böyleydi. Emniyet bozulmuş, istikrar ve huzur gitmiş, her tarafı anarşi kaplamıştı. Hırsızlar ve serseriler her yere yayılmış, gasp ve soygun çoğalmıştı. Kıtlık şiddetlenmiş, açlık başlamıştı. Bütün bunlar o zamanda ülkenin yaşadığı kötü siyasî halin yansımasıydı.

Nîşâbur es-Sa‘lebî’nin doğum yeri idi. Diğer şehirlere göre halinin daha iyi olmasına rağmen o dönemde kuvvetli olan Gazneli devletinin gölgesinde yaşıyordu. Nîşâbur ve sakinleri çevresinde olup bitenlerden etkileniyordu.

⁹⁴Mahmut Şakir, **et-Târihu’l İslâmî**, c.6, s.218-229

⁹⁵İbn Esir, **el-Kâmil fi’t-Târih**, c.7, s.334

⁹⁶İbn Kesir, **el-Bidâye ve’n-Nihâye**, c.11, s.363

1.4. İLMÎ DURUM

es-Sa‘lebî’nin içinde yetiştiği asır siyasî yönden istikrarsız ve çalkantılıydı. Çünkü Abbasî devleti zayıflamış, başka devletler kurulmuş sonra bu devletler yıkılmış sonra bunun ardından başka devletler kurulmuştu.

Huzursuzluk, karışıklık, kargaşa, mücadele ve çekişmeler bu asrın karakteristik özelliği haline gelmişti. Önceden de geçtiği gibi bu durum sosyal durumu olumsuz etkiliyordu.

Siyasî ve sosyal durumun zayıf ve kötü olmasıyla beraber ilmî durum ise bunun tam aksineydi. Bu dönemde ilmî faaliyetlerin aktif olduğunu görürüz. Öyle ki bu asır İslâm’ın en büyük, en gelişmiş ve en parlak kültür asrıdır. Bu asır ilim talebelerinin ve âlimlerin çoğaldığı bir asırdır.

Bu ilmî hareketliliğin aktif olmasının sebebi, muhtelif İslâm devletlerindeki emirlerin birçok âlimi ve edibi kucaklamış olmaları, onlarla övünmeleri, ilim ve ilim ehli için bütün imkanları seferber ederek kolaylaştırma yoluna gitmeleridir. Bununla beraber ilmi, âlimleri sevmeleri ve onları kendilerine yakın tutup desteklemeleridir. Bu da kültürel ve ilmî faaliyetlerin gelişmesinin en büyük sebebidir.⁹⁷

1.5. FIKHÎ MEZHEBİ

es-Sa‘lebî akidede istikamet sahibidir. Fıkıhî mezhepte ise yetiştiği çevre ve kendilerinden fıkıh dersleri aldığı hocaları sebebiyle Şafiî’dir.⁹⁸

Şafiî mezhebi Horasan, Sicistan ve Maverâu’n-Nehir beldelerinde mevki ve itibar sahibi idi. Sebepler mezhebin bu beldelerde intişarını sağlamıştı. Bu sebeplerden biri de Şafiî âlimlerin bu beldelerdeki faaliyetleriydi.⁹⁹

Onlardan biri Şafiî fakihi Muhammed İbn Kaffâl (h.ö.365) asrının imamı, fakih, muhaddis ve usûlde mâhir idi. Yaşadığı dönemde Şafiî mezhebinde O’nun

⁹⁷el-Milîbârî, **es-Sa‘lebî ve Dirâset’ü Kitâbihi**, c.1, s.18

⁹⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.20

⁹⁹Muhammed Ebû Zehra, **eş-Şâfiî Hayatuhu ve Asruhu ve Ârâuhu ve Fıkhuhi**, Daru’l-Fikri’l-Arabi, Kahire, h.1398, s.339

benzeri yok idi.¹⁰⁰ es-Sa‘lebî’nin yetiştiği dönem Şafiî mezhebinin bu beldelerde geniş bir sûrette yayılması ile eş zamanlıdır.

es-Sa‘lebî Şafiî fukahasıdır. Tefsirinde ahkâm ve fıkhiyyât ile ilgili bazı meseleleri izah sadedinde “kâle ashâbunâ” veya “fi’l-mezâhib” gibi ifadeler kullandığını görürüz. Sadece fıkıhta Şafiî’ye tabi olmakla yetinmemiştir. Şafiî’nin görüşlerine lügat ve şiirde de bağlı kalmıştır. el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsirinin bir çok yerinde İmam eş-Şafiî’nin şiirleriyle istişhatta bulunmuştur.

Şu âyetin tefsirinde Şafiî’den nakille şöyle istişhatta bulunmuştur: **“Kadınları boşadığınızda iddetlerini bitirdilermi onlara aralarında meşru olarak anlaştıkları takdirde kendilerini kocalarına nikah etmelerine engel olmayın. Bu sizden Allah’a iman etmiş, ahiret gününe iman etmiş olana bir öğüttür. Bu sizin için daha hayırlı ve daha temizdir. Allah bilir siz bilemezsiniz.”**¹⁰¹

Âyette geçen “adl” kelimesi kadının evlenmesine engel olma manasını ifade eder. Araplar her müşkile (soruna) mu‘dal derler. İmam Şafiî bir sözünde şöyle demiştir: “Önümüze sorunlar (engeller) çıktığında onları, hakikatlerini incelemekle çözüme kavuşturdum.”¹⁰²

es-Sa‘lebî Şafiîyyu’l-mezheb almasına rağmen O mesâilde müctehittir. Mesâilde icthadına dair Tacuddin es-Subkî (h.ö.771) O’ndan naklederek şöyle demiştir: “O’na es-Sa‘lebî denir. Bu bir lakaptır, nisbe değildir. Sözüne devamlı şöyle demiştir: “es-Sa‘lebî et ve kemik üzerinde kalan kanın bundan korunmak meşakkatli olduğundan necis olmadığına zâhib olmuştur. Çünkü nehiy **“...akıtılan kan...”**¹⁰³ hakkında varid olmuştur.”¹⁰⁴ es-Sa‘lebî el-Keşf ve’l-Beyân’da, ahkâm âyetlerinin tefsirinde Şafiî mezhebinin görüşlerine yer verir.

¹⁰⁰ ez-Zehebî, **Siyeru-A‘lâmi’n-Nubelâ**, c.17, s.405

¹⁰¹ Bakara, 2/232

¹⁰² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.179

¹⁰³ En’am, 6/145

¹⁰⁴ es-Subkî, **Tabakâtü’s-Şafiîyye**, c.4, s.58

1.6. ÂLİMLERİN ES-SA'LEBÎ HAKKINDA MÜSBETBEYÂNLARI

Âlimler, tarihçiler ve edipler İmam es-Sa'lebî'yi övmüşlerdir. O'nu güzel sıfatlarla ve farklı lakaplarla vasıflandırmışlardır. Tarihte muhtelif asırlarda büyük imamlar ve seçkin âlimler O'nu medhetmişlerdir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1.6.1. Vâhidî (h.ö.468)

Talebesi Vâhidî, O'nu şu sözüyle vasıflandırmıştır: “İmam es-Sa'lebî, âlimlerin mürekkebi daha da ötesi ulemanın (âlimlerin) deryasıydı. Faziletlielerin yıldızı buna ilaveten fudalanın (faziletlielerin) incisiydi. Ümmetin süsü, bununla birlikte ümmetin övünç kaynağıydı. Ümmetin eşsiz ve benzersizi, üstelik O'nların önder ve rehberiydi... Ülkenin yakın ve uzak yerlerinden çok sayıda insan O'nu dinlemek ve tefsirini almak maksadıyla ziyarete gelirlerdi.”¹⁰⁵

1.6.2. Eş-Şeyh Abdulğafir el-Fârisî (h.ö.529)

O'nu medhetmiş ve hakkında şöyle demiştir: “O, nakli sahih, güvenilir, çok sayıda rivâyet sahibi ve birçok hocadan nakilde bulunan bir kimsedir.”¹⁰⁶

1.6.3. Vezir el-Kıfî (h.ö.624)

O diyor ki: “es-Sa'lebî mukrî, müfessir, vâiz, edip, güvenilir ve hâfızdır. Büyük tasnifat sahibidir.”¹⁰⁷

1.6.4. Yakût el-Hamevî (h.ö.622)

es-Sa'lebî'den bahsederken şöyle diyor: “O, bir müfessir ve insanların ellerinden düşürmedikleri meşhûr kitabın sahibidir.”¹⁰⁸

1.6.5. İbn Esir (h.ö.630)

İbn Esir diyor ki: “O'nun meşhûr tasnifatı vardır. Diğer tasniflerine üstünlük sağlayan tefsiri O'nun en meşhûr kitabıdır.”¹⁰⁹

¹⁰⁵Vâhidî, *Tefsiru'l-Vesît*, c.1, s.233, el-Milîbârî, *es-Sa'lebî ve Dirâsetu Kitâbih*, c.1, s.25

¹⁰⁶es-Sayrafinî, *el-Muntehab min-Kitâbi's-Siyâki li-Târîhi Nisâbûr*, s.91

¹⁰⁷el-Kıfî, *İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât*, c.1, s.154

¹⁰⁸Yakût Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, c. 2, s.507

1.6.6. El-Kâdî İbn Halikkân (h.ö.681)

es-Sa'lebi'den bahsederken şöyle demiştir: “O, tefsir ilminde zamanının eşsiz ve benzersiz olanıydı.”¹¹⁰

1.6.7. Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye (h.ö.728)

O'nu şu sözüyle zikretmiştir: “es-Sa'lebi, özünde hayırlı ve dindar bir kimseydi.”¹¹¹

1.6.8. El-İmam ez-Zehebî (h.ö.748)

O'nu şu sözüyle tavsif etmiştir: “el-imâm, el-hâfız, el-allâme, şeyhu't-tefsir, ilmin kaplarından ve damarlarından biriydi.”¹¹²

1.6.9. Es-Safedî (h.ö.764)

O'nu şu sözüyle vasıflandırmıştır: “Kur'ân ilminde zamanının eşsiz ve benzersiziydi.”¹¹³

1.6.10. El-Esnevî (h.ö.721)

O'nu şu sözüyle zikretmiştir: “O, nahiv ve lügat ilminde imam idi.”¹¹⁴

1.6.11. El-Hâfız İbn Kesir (h.ö.774)

O'ndan bahsederken şöyle demiştir: “O, çok rivâyet ve geniş sema' sahibi idi.”¹¹⁵

¹⁰⁹İbn Esir, *el-Lubâb fi-Tehzîbil-Ensâb*, c.1, s.238

¹¹⁰İbn Halikkân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, c.1, s.48

¹¹¹Ahmed İbn Abdulhalim İbn Teymiyye, *Mukaddime fi-Usûli't-Tefsîr*, Dâr'u Mektebeti'l-Hayat, Beyrut-Lübnan, h.1490, s.76

¹¹²ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmin-Nubelâ*, c.17, s.435-437

¹¹³es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, c.7, s.201

¹¹⁴el-Esnevî, *Tabakâtu's-Şafi'iyye*, c.1, s.329

¹¹⁵İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c.15, s.660

1.6.12. İbn Cezerî (h.ö.833)

es-Sa'lebi mütehasıs, kabiliyetli ve meşhûr bir kıraat imamıdır. Ali İbn el-Fizari'den (ö.?) kıraat rivâyet etmiştir. O'ndan da Ebû'l-Hasan Ali İbn Ahmed İbn Muhammed el-Vâhidî¹¹⁶ rivâyet etmiştir.¹¹⁷

1.6.13. El-Hâfız es-Suyutî (h.ö.911)

O'nu şu sözüyle vasıflandırmıştır: “Büyük imam, lügatta hâfız, arapçada yetenekli ve mâhir idi.”¹¹⁸

1.6.14. İbn İbâd el-Hanbeli (h.ö.1089)

O'nu şu sözüyle zikretmiştir: “O, hâfız, vâiz, tefsirde ve arapçada zirvede idi.”¹¹⁹

1.7. ÂLİMLERİN ES-SA'LEBÎ HAKKINDA MENFÎ BEYÂNLARI

Yukarıda es-Sa'lebî hakkında âlimlerin bazı övgüleri zikredildi. Fakat bununla beraber yergiden kurtulamayarak bundan da nasibini almıştır. Özellikle meşhûr kitabı “el-Keşf ve'l-Beyân” hakkında eleştirilere maruz kalmıştır. Önemli bir tefsir olmasına rağmen bir takım zayıf hadisler ve israiliyatla ilgili bir takım haberlere yer verildiğinden dolayı âlimler tarafından tenkit edilmiştir. Kıssa ve hikaye aktarmaya düşkün olan es-Sa'lebî bunları kitabına almaktan kendini menetmemiştir.

Birçok müfessirin Kur'ân'ın faziletleri ile ilgili rivâyetlerde düştükleri hataya O da düşmüştür ve bu konudaki mevzu hadisleri her sûrenin başına eklemiştir. Aşağıda es-Sa'lebî hakkında bazı âlimlerin menfî ifade ve değerlendirmelerini zikredeceğiz.

¹¹⁶ İmam es-Sa'lebî'nin en meşhur talebesidir. Daha önce bahsi geçmişti.

¹¹⁷ İbn Cezerî, *Ğâyetü'n-Nihâye*, c.1, s.94,

¹¹⁸ es-Suyutî, *Buğyetu'l-Vuât fî-Tabakâti'l-Luğaviyyîne ve'n-Nuhât*, c.1, s.356

¹¹⁹ İbn İmâd, *Şuzurâtu'z-Zeheb*, c.5, s.127

1.7.1. Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye (h.ö.728)

Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye O'nun hakkında diyor ki: “O, gece odun toplayan, sahih-zayıf-mevzu demeden tefsir kitaplarında bulduklarını nakleden bir kimse gibidir.

O'nun hakkında yine şöyle diyor: “Beğavî'nin tefsiri es-Sa'lebî tefsirinin muhtasarıdır. Fakat Beğavî, tefsirini mevzu nakil ve rivâyetlerden, bidat olan görüş ve yorumlardan korumuştur.”¹²⁰

1.7.2. El-Kettânî (h.ö.1382)

el-Kettânî “Bidat Risalesi” adlı kitabında müfessir Vâhidî'den söz ederken; “Nakil ve rivâyetlerde Vâhidî'den ve Şeyhi es-Sa'lebî'den daha çok bilgisiz olan yoktur. Her ikisi de tefsirinde özellikle es-Sa'lebî, mevzu nakillere ve bâtil kıssalara yer verirler,” demektedir.¹²¹

1.7.3. Ebû'l-Ferec İbn Cevzî (h.ö.597)

Ebû'l-Ferec İbn Cevzî Tefsir-i Sa'lebî'den söz ederken şöyle demiştir: “O son derece zayıf olan vahî (asılsız-temelsiz) rivâyet ve nakilleri eserine almakla bilhassa sûrelerin başlangıçları hakkındakiler sebebiyle ayıplanır,” demektedir.¹²²

1.7.4. İbn Kayyım el-Cevzî (h.ö.751)

İbn Kayyım el-Cevziyye, bilhassa ilk sûrelerin tefsirinde zayıf hadislerden dolayı bu eseri tenkit etmiştir. Schwally'ye (m.ö.1919) göre ise bu sahada en faydalı eserlerden biri olup et-Taberi'den (h.ö.310) başka yaklaşık yüz kaynakta mevcut malûmatı derli toplu bir biçimde sunmuştur.¹²³

1.7.5. Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (h.ö.1397)

Muasır tefsir tarihi müelliflerinden olan ve tefsir ilmi ile ilgili çalışmalarıyla bilinen ve tanınan Muhammed Hüseyin ez-Zehebî es-Sa'lebî'yi tenkit ederek şöyle

¹²⁰ es-Subkî, *Tabakâtü's-Sâfi'iyyetu'l-Kubrâ*, c.4, s.58

¹²¹ Muhammed İbn Ca'fer İbn İdris el-Haseni el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Mustetrife*, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, h.1421, s.79

¹²² İbn Tağrî-Berdî, *en-Nucûmu'z-Zâhire fî-Mulûki Mısre ve'l-Kâhire*, c.4, s.285

¹²³ Brockelmann, *es-Sa'lebî Mad.*, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yayınları, İstanbul, m.1996, c.10, s.125

demıştır: “el-Keşf ve’l-Beyân tefsirinin mukaddimesinde kendisinden önceki kitaplar içinde güzel, geniş ve güvenilir bir kitaba rastlamadığını, ayrıca müfessirleri farklı gruplara ayırıp birçoğunun çalışmasını nâkıs ve yetersiz bulan ve birçoğunu da bidat taraftarı olmakla suçlayan Sa‘lebî’yi, “ ...Ancak es-Sa‘lebî’nin tefsirini iyice incelediğimizde, hurafelerle ve bâtil şeylerle dolu, yalan ve sapıklıklarla iç içe olduğunu, -rivâyet ettiği şeyi akıl da din de onaylamasa bile- yalan ve uydurma oldukları hakkında tek kelime etmediğini- maalesef görmekteyiz. Oysa tefsirinin mukaddimesinde, kendisinden önceki bütün müfessirleri eleştirmekte, kendi kitabının ise geniş ve önceki kitapların kusurlarından arınmış olduğuna işaret etmektedir.”¹²⁴

es-Sa‘lebî ve kitabı ile alakalı tenkidine devam eden ez-Zehebî şunları söylemektedir: “es-Sa‘lebî’nin en önemli özelliklerinden birisi de “İsrailiyyat” kıssacılığıdır. Kanaatime göre bu onun vâizliğinden kaynaklanmaktadır. Çünkü vâizler çoğunlukla geçmiş ümmetlerin haberlerine ve kıssalarına fazla düşkün olurlar, vaaz esnasında bunları insanlara anlatırlar. Halka yönelik kitap yazdıklarında da bunları eserlerine alırlar. es-Sa‘lebî’nin Peygamberlerin kıssalarına dair kaleme aldığı “Arâis” adlı eseri hurafelere olan düşkünlüğünü, acip ve tuhaf olan rivâyetlere olan bağlılığını gösteren en büyük delildir.”¹²⁵ Gerçek olan şudur ki es-Sa‘lebî nakil ve rivâyetlerde bilgisi az olan bir kimsedir.”¹²⁶

Fakat bütün bu olumsuz değerlendirme ve kanaatlere rağmen es-Sa‘lebî, tefsirinde rivâyetlerin naklinde isnat yöntemini kullanarak kendisinden önceki seçkin ve meşhûr şahsiyetlerin yolunu takip etmiştir. es-Sa‘lebî kitabının mukaddimesinde rivâyetlerin isnadlarını zikretmiştir. Rivâyetler için okuyucuyu hakem kılmaktadır.

1.8. EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’IN TEFSİRLER ARASINDAKİ YERİ

es-Sa‘lebî’nin tefsiri kendisinden sonra gelen müfessirler arasında kabul ve istihsan ile karşılanmıştır. Ebû İshâk es-Sa‘lebî el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsiriyle kendisinden sonraki müfessirlerin müracaat kaynağı olmuştur.

¹²⁴ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **el-İsrailiyyat fi’t-Tefsir ve’l-Hadis**, Mektebetu Vehbe, Kâhire, m.1990, s.140.

¹²⁵ ez-Zehebî, **el-İsrailiyyat fi’t-Tefsir ve’l-Hadis**, s.140-141

¹²⁶ ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve’l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehbe, Kâhire, m.2000, c.1, s.244

Müfessirler es-Sa‘lebî tefsirini, tefsirlerinin birçok yerinde nakil ve iktibaslar yaparak zikretmişler ve O’nun sözleriyle ishişhatta bulunmuşlardır. es-Sa‘lebî’den etkilenen bazı müfessirler aşağıda zikredilecektir.

- 1- Abdurrahman İbn el-Cevzi (h.ö.508 veya 510) Zadu’l-Mesir fi-İlmi’t-Tefsir
- 2- el-Hüseyin İbn Mes’ud el-Begavi (h.ö.516). Meâlimu’t-Tenzil
- 3- İbn Atiyye el-Endelûsî (h.ö.546) el-Muharraru’l-Veciz
- 4- Muhammed İbn Ahmed Ebû Abdillâh el-Kurtûbî (h.ö.671) el-Cami‘ li-Ahkâmi’l-Kur’ân
- 5- el-Hâfız İmadu’d-din İsmail Ebu’l-Fida İsmail İbn Kesir (h.ö.701) Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azim
- 6- Abdurrahman Mahlûf es-Seâlibî (h.ö.875) el-Cevâhiru’l-Hisan fi-Tefsiri’l-Kur’ân
- 7- Fahreddin er-Râzî (h.ö.606) et-Tefsiru’l-Kebîr.¹²⁷

1.9. ES-SA‘LEBÎ’NİN DİĞER İLİMLERDE ESER TE’LİF EDEN MÜELLİFLERE ETKİSİ

es-Sa‘lebî tefsir ilminde olduğu gibi siyer, tarih, hadis, akide, tefsir, kıraat, fıkıh, menâkıb ve ensâb gibi çeşitli alanlarda kitap telif eden müellifleri de etkilemiştir. Bu es-Sa‘lebî’nin İslâm ümmeti içerisinde ne kadar büyük bir öneme haiz olduğunu ve bir âlim olarak ne derece kıymet taşıdığını göstermektedir.

Bu konu araştırılmaya açıktır. Daha detaylı ve derin incelemeler ve çalışmalar yapılabilir. Biz sadece fikir vermesi açısından bazı müelliflerin isimlerini eserleriyle birlikte vefat tarihlerine göre tertip ederek belirteceğiz.

¹²⁷ Sultan İbn Ğuveyzî İbn Atîk el-Mukâtî, **es-Sîretu’n-Nebeviyye min-Hilâli’t-Tefsîri’s-Sa‘lebî**, Câmiatu Ümmi’l-Kurâ, Mekke, h.1429-1430 , s.44-49,

- 1- İbn Kaysarânî (h.ö.507) el-Ensâbu'l-Mütefakkih
- 2- İbn Kudâme el-Makdisî (h.ö.620) İsbâtu Sıfâtı'l- Ulv
- 3- İbnu'l-Esir (h.ö.630) Usdu'l-Ğâbe
- 4- İbnu's-Salâh (h.ö.642) Mukaddime İbnu's-Salâh fi-Ulûmi'l-Hadîs
- 5- İbnu'l-Adîm (h.ö.660) Buğyetu't-Taleb fi-Târîh-i Haleb
- 6- en-Nevevî (h.ö.676) Şerh-u Sahîh-i Müslim
- 7- Muhibbu'd-din et-Taberî (h.ö.694) er-Riyâdu'n-Nedra fi-Menâkibi'l-Aşere
- 8- İbn Teymiyye (h.ö.728) Mecmûu'l-Fetâvâ, Minhacu'l-Sünneti'n-Nebeviyye
- 9- ez-Zehebî (h.ö.748) el-Uluvvu lil'âliyyi'l-Azîm, İzâh-u Sahîhi'l-Ahbâr min-Sekîmihâ
- 10- İbnu'l-Kayyım (h.ö.751) İğâsetu'l-Lehfân fi-Hükmi Talâki'l-Ğadbân, İctimâu'l-Cuyûşi'l-İslâmiyye
- 11- İbn Kesir (h.ö.774) en-Nîhâye fi'l-Fiten ve'l-Melâhim
- 12- İbnu'l-Mülakkin (ö.h.804) Ğâyetu'l-Sûl fi-Hasâisi'r-Resul
- 13- İbn Hacer (h.ö.852) el-Ucâb fi Beyâni'l-Esbâb, Fethu'l-Bârî, el-İsâbe
- 14- İbnu'd-Diyâ (h.ö.854) Târîh-u Mekketi'l-Müşerrefeti ve'l-Mescidu'l-Harâmi ve'l-Medîneti's-Şerîfeti ve'l-Kabri's-Şerîfi
- 15- es-Sahâvî (h.ö.902) el-Makâsidu'l-Hasane, et-Tuhfetu'l-Latîfe
- 16- el-Âlimî (h.ö.927) el-Ünsü'l-Celîl bi-Târîhi'l-Kudsi vel'Halîl
- 17- es-Sâlihî (h.ö.972) Subulu'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fi-Sîret-i Hayri'l-İbâd
- 18- İbn Hacer el-Heytemî (h.ö.973) es-Sevâiku'l-Muhrikâ

19- el-Halebî (ö.h.1044) es-Siyer

20- es-San‘ânî (h.ö.1182) Subulu’s-Selâmi’l-Mûsileti ilâ-Bulûğî’l-Merâm

21-Süleyman Ali eş-Şeyh (h.ö.1233) Tefsîru’l-Azizi’l-Hamîd fî-Şerh-i Kitâbi’t-Tevhîd

22- eş-Şevkânî (h.ö.1250) Fethu’l-Kadir.

23- el-Beytâr (ö. 1335) Huliyyetu’l-Beşer fî-Târîhi’l-Karnî’s-Sâlisi Aşer ¹²⁸

1.10. ES-SA‘LEBÎ’NİN TEFSİRDEKİ METODU

es-Sa‘lebî, rivâyet yöntemiyle yazdığı bu tefsirinde senedleri el-Keşf ve’l-Beyân’ın mukaddimesinde belittiğinden dolayı âyetleri tefsir ederken bir daha zikretmez.

es-Sa‘lebî, tefsirinin mukaddimesinde kendilerinden nakilde bulunduğu âlimleri ve esas alıp dayandığı kaynakları da zikreder. Âyetlerin fıkıh ve nahivle ilgili yönlerini, kıraat farklılıklarını, kelimelerin i‘rablarına dair vecihleri rivâyet yöntemine dayalı olarak aktarır. Büyük sûfi âlimlerin ve işâret ehlinin var ise âyetle ilgili tasavvufî-işârî yorumlarını da nakleder.

Öte taraftan gramer, ahkâm ve muhtelif konulara dair oldukça geniş bilgi veren es-Sa‘lebî, bu tavrından dolayı tefsirini neredeyse rivâyet tefsiri olmaktan çıkarmıştır. ¹²⁹

es-Sa‘lebî, “el-Keşf ve’l-Beyân” tefsirinin mukaddimesinde takip ettiği yöneme dair açıklayıcı ve kısa bilgiler vermiştir: “es-Sa‘lebî, çocukluğundan erişkinliğine kadarki geçen zamanda toplum tarafından güvenilir kabul edilen âlimlerden daha farklı düşündüğünü ifade etmektedir. Dinî ve şer‘î ilimlerin temeli ve kaynağı olan tefsir ilmine büyük ve ciddi bir gayretle çalıştığını belirten

¹²⁸ Sultân İbn Çuveyzî İbn Atîk el-Mukâtî, **es-Sîretu’n-Nebeviyye min-Hilâli’t-Tefsîri’s-Sa‘lebî**, s.44-49

¹²⁹ ez-Zehebî, **et-Tefsir ve’l-Mufessirûn**, s.230

es-Sa‘lebî, bunun neticesinde hakla bâtl, eskiyle yeni, Sünnetle bidat, şüpheyle delil arasındaki farkları anladığını ifade etmektedir.”

es-Sa‘lebî, ayrıca mukaddimesinde müfessirleri altı farklı kategoride değerlendirmiştir:

Birinci Kategori: Ehl-i bidat ve heva olanlar; Cubbaî (h.ö.303), Belhî (h.ö.314), Rummânî (h.ö.318) ve İsfahanî (h.ö.322) gibi. es-Sa‘lebî bu fırkaların fikirlerinden uzak durmak ve eylemlerine tabi olmamak gerektiğini ifade etmektedir.

İkinci Kategori: Eserlerinde selef-i salihinin açıklamalarıyla bâtl görüşleri birbirine katanlar; Ebû Hamid el-Mukrî (h.ö.311) ve Ebu Bekir el-Kaffal (h.ö.345) gibi. Bunlar hüsn-ü niyetli ve fakihlerin ileri gelenlerinden olmalarına rağmen tefsirde mâhir olmadıklarından dolayı bu hususlardaki çalışmalarında hata etmişlerdir.

Üçüncü Kategori: Yalnızca rivâyet ve nakille iktifa edip dirâyete dair konulardan geri kalanlar; Ebu Yakup İshâk İbn İbrahim el-Hanzalî (h.ö.238), Ebû İshâk İbrahim İbn el-Enmatî (ö.?) gibi. Doktorun reçetesine muhtaç olan eczacı gibi, müfessir de dirâyet ilmine muhtaçtır.

Dördüncü Kategori: Nakil ve rivâyetin temeli olan isnadı düşürmekle beraber sahihle zayıf merviyatı risale ve kitaplarında birlikte nakledenler. es-Sa‘lebî, böylelerin ehl-i ilim olmadığını ifade eder. Kıraat ilmi ve ilim sünnet olup sonrakiler öncekilerden bunu rivâyet tarikiyle alır. Şayet nakiller senedleriyle beraber söylenmez ise isteyen istediğini söyleyebilir.

Beşinci Kategori: Gayet akıllı ve yetenekli olmalarına rağmen eserlerinde ziyadesiyle tekrarlar ve rivâyetler olanlar; İbn Cerir et-Taberî (h.ö.310), Ebi Muhammed Abdullah İbn Hamid el-İsfahanî (ö.?) gibi. İlimdeki karmaşa akılların haktan sapmasına sebep olur.

Altıncı Kategori: Tefsirlerini yalnızca helal ve haramı ihtiva eden ahkâm âyetlerine, muğlâk ve müşkil lafızlarının izahına, bidat ve şüphe ehline reddiye yazmaya hasredenlerdir. Selef-isalihin uleması, Tâbînden olan Mücahid (h.ö.103) ve

Tebe-i Tâbiünden Mukatil İbn Süleyman (h.ö.150), Kelbî (h.ö.146) ve Suddî (h.ö.128) gibi. Bunlar tamamıyla ehl-i hak olup gayretleri ve çabaları takdire layıktır.

Ayrıca es-Sa‘lebî mukaddimesinde insanların tefsir ilmine ilgi gösterdiklerini, inceleme hususunda ise gayret ve azimlerinin az olduğu, tabiatlarının ise yüzeysel çalışmalardan hazzetmediğini ve kendisinin de kapsayıcı ve tam itimat edilecek bir tefsirden haberdar olmadığını bu sebeple insanların ihtiyaçlarını karşılayacak, onların haklarını gözetecek, Allah’a (c.c.) yakınlığa vasıta ve vesile olacak bir tefsir yazmak istediğini belirtmektedir. Kapsayıcı, kısa, açık, düzgün ve tertipli bir tefsir yazmak için istihareye yattığını ve bu niyetle yüze yakın kitaptan ve birçok âlimden rivâyet tarikiyle faydalandığını ifade etmektedir.

Yirmi dört vecih ile âyetleri açıklamaya gayret gösterdiğini belirten es-Sa‘lebî, bu vecihlerin hangileri olduğunu belirterek takip ettiği yöntem hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu vecihler şunlardır: “el-Besâit, el-Mukaddemât, el-Aded, et-Tertîlât, el-Kısas, el-Rivâyât, el-Vucûh ve’l-Kıraât, el-İlel, el-İhticâcât, el-Arabiyye, el-Luğat, el-İ’rab, el-Muvazanât, et-Tefsir, et-Te’vilât ve’l-Ma’nâ, el-Cihâd, el-Ğavâmid, el-Müşkilât, el-Ahkâm, el-Fıkhiyât, el-İşârât, el-Fedâil, el-Kerâmât, el-Ahbâr, el-Müteallikât.”¹³⁰

Hicri ilk dört asrın tefsir kaynaklarını ve tefsir çalışmalarını tanıtmaya açısından önemli bir yeri olan es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân tefsirinin mukaddimesinde faydalandığı kitapların kaynaklarını vermiştir. Bu kaynaklardan, müellifin tefsir ilmiyle alakalı birçok kitabı incelediği anlaşılmaktadır. Mesela, tefsir ilmiyle ilgili olarak Mücahid, İkrime (h.ö.105), Kelbî (h.ö.146), Mukatil İbn Süleyman (h.ö.150), Ata el-Horasanî (h.ö.153), Vekî‘ (h.ö.197), Süfyan (h.ö.198) gibi birçok müfessire ait tefsirleri, el-Keşf ve’l-Beyân tefsirinin mukaddimesinde belirtmiştir.

Ayrıca arap dili ve belâğatı ilimleriyle ilgili önemli çalışmalarıyla bilinen Ahfeş (h.ö.177), Zeccâc (h.ö.179), Kisaî (h.ö.189), Ferrâ (h.ö.207), gibi dil bilimcilerin kitaplarından istifade ettiği bu kitapların isimlerini tefsirinin mukaddimesinde zikretmesinden anlaşılmaktadır.

¹³⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, Darû İhya-i Turasi’l-Arabî, Beyrut, h.1322, c.1, s.73-87

Ayrıca es-Sa‘lebî’nin tefsiri, kendisinden önceki dönemlerdeki kaynakları sonraki müfessirlere ulaştırmada köprü vazifesi görmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu tefsirlerden biri de İbn Hâtim’in (h.ö.277) tefsiridir. es-Sa‘lebî tefsirinin mukaddimesinde istifade ettiği kaynakları belirtirken İbn Ebi Hâtim vasıtasıyla, onun tefsirindeki en önemli hocalarından Ebû Said Abdullah İbn Said el-Eşec (h.ö.255)’in tefsirini aldığını belirtmektedir. Ayrıca es-Sa‘lebî, kendisinden sonra gelen müfessirlere de kaynaklık etmiş ve tefsirinin mukaddimesinde belirttiği kaynaklarla tefsir kaynaklarının oluşturulmasında önemli katkısı olmuştur.

Me‘âlimu’t-Tenzîl adlı tefsirin sahibi Beğavî ise tefsirinin girişinde özellikle es-Sa‘lebî’nin ismini verir. Beğavî, tefsirinin en mühim kaynağı olarak es-Sa‘lebî’nin tefsirini gösterir ve aynı zamanda Sa‘lebî’nin tefsirdeki kaynaklarına da atıfta bulunur.¹³¹

es-Sa‘lebî, tefsirinin mukaddimesinde “Ulûmu’l-Kur’ân Ve Tertibi” adıyla tasnif ettiği iki sayfalık bir bölümde, Kur’ân’ın nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih, helal-haram ve i‘rab ile ilgili ilimlerin bir müfessir için lüzumlu olduğunu nakil ve rivâyetlerle açıklamıştır. Ayrıca es-Sa‘lebî bu bölümde, tefsir ilmini öğrenmenin fazileti ile ilgili bir kaç hadis-i şerifi de nakletmiştir. es-Sa‘lebî, seleften gelen rivâyetlerin isnadını tefsirinin mukaddimesinde belirttikten sonra, âyetlerin tefsirini yaparken isnadı hazfetmiştir.¹³²

es-Sa‘lebî, Kur’ân âyetlerini yine Kur’ân’ın bazı âyetleriyle veya Hz. Peygamber’den (s.a.v.) rivâyetle gelen hadislerle yada Sahabenin ve Tâbiînin görüşleriyle tefsir etmiştir.

es-Sa‘lebî ahkâm âyetlerinin tefsirinde mezhep imamlarının bilhassa da mensubu bulunduğu Şafî mezhebinin ilgili konular hakkındaki içtihatlarını, ihtilaflarını zikreder ve bazı yerlerde kendi görüşünü ve tercihinizi zikreder. Âyetlerin lügavî ve nahvî yönlerini farklı açılardan inceleyip bunları âyet, hadis ve şiirlerle delillendirmeye çalışan es-Sa‘lebî, rivâyet tefsiri olarak bilinen bu tefsirini neredeyse bu özelliğinden uzaklaştırmıştır.

¹³¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, Mukaddime, c.1, s.73-87

¹³²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, Mukaddime, c.1, s.73-87

es-Sa‘lebî, sûrelerin başlarında o sûrenin isimlerini, harflerini, kelime ve âyet sayılarını, Mekkî-Medenî oluşunu, âyetler arasındaki irtibat ve münasebetleri aktarır. el-Keşf ve’l-Beyân tefsiri hem zâhirî ve hem de bâtinî ilimleri bünyesinde bulundurarak bazı âyetlerin işârî yönünü de aktarır.

es-Sa‘lebî’nin, bir müfessirin vakıf olması gereken lügat, nahiv, sarf, iştikak, belağat, kıraat, kelam, fıkıh, sebep-i nüzûl, nâsih-mensûh, kısas ve hadis ile ilgili bütün konularda bilgi sahibi olduğu ve bunları önemseydiği gerek kendisinin ve gerekse de müfessirlerden naklettiği izah ve açıklamalardan anlaşılmaktadır.¹³³

1.11. EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’IN ÖZELLİKLERİ

el-Keşf ve’l-Beyân’ı okuduğumuzda musannıfın âyetleri tefsir sadedinde Kur’ân’ın Kur’ân’la, Sünnet’le, sahabe ve tabi’în kavliyle, etbâu’t-tâbiîn ve onlardan sonra gelen tefsir imamlarının sözleriyle tefsir etme yöntemlerine riâyetini, israiliyyat karşısındaki tutumunu, sûfî ve işârî tefsirdeki konumunu net olarak görebilmekteyiz. Musannıfın tefsir usûlünün ana konuları olan Ulûmu’l-Kur’ân’a bağlılığını ve isnat ile rivâyeti önemseydiğini müşahade etmekteyiz.

Tefsiri mütalaa ettiğimizde el-Keşf ve’l-Beyân’ın yukarıda belirtilen özelliklere sahip olduğunu görürüz. Aşağıdaki bölümde tefsirin bu özelliklerini ana ve ara başlıklarla, kısa açıklamalar ve örnekler muvacehesinde izah edeceğiz.

1.11.1. Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsiri

Tefsir yöntemlerinin en güzeli, en üstünü ve en sıhhatlisi Kur’ân’ın Kur’ânla tefsir edilmesidir. Çünkü Allah’ın (c.c.) kelamını, ilmi herşeyi kuşatan ve herşeyi en ince ayrıntısıyla ihata eden Allah’tan (c.c.) daha iyi bilen bir kimse olamaz.

O bütün eksikliklerden, noksan sıfatlardan münezze ve mukaddestir. Yeryüzünde ve gökyüzünde hiçbirşey O’ndan gizli kalmaz.

Kur’ân’da bir yerde mücmel olarak gelen bir âyet başka bir yerde mufassal, muhtasar olarak gelen bir âyet diğer bir yerde münbasit olarak gelebilmektedir.

¹³³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, Mukaddime, c.1, s.73-87

Bu yöntem Resûlullah'ın (s.a.v.) tefsirde müracaat ettiği bir yöntemdir. Bazı Kur'ân âyetlerini bazıları ile tefsir etmiştir.

Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye (h.ö.728) şöyle demiştir: “Eğer bir kimse tefsir yöntemlerinin en güzeli nedir diye soracak olursa cevap şudur: “ Bu konuda en sahîh yöntem Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilmesidir.

Bir yerde mücmel olarak gelen âyet başka bir yerde tefsir edilir. Bir yerde muhtasar olarak gelen âyet ise başka bir yerde geniş olarak açıklanır. ”¹³⁴

es-Sa'lebî'nin el-Keşf ve'l-Beyân tefsirine bakan kimse tefsirin birçok yerinde O'nun Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir edilmesine ihtimam gösterdiğini ilk anda idrak eder. Bunda garipsenecek bir durum sözkonusu değildir. es-Sa'lebî tefsirinde rivâyet cihetine yoğunlaşmıştır.

Hatta bu tefsir, rivâyet tefsirinden büyük bir yekûn ihtiva eder. el-Keşf ve'l-Beyân tefsirinde Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsir vecihlerini aşağıda kısaca izah edeceğiz.

1.11.1.1. Mücmel'in Mübeyyen'le Tefsiri

Misal : “ **...kendilerine nimet verdiğin o kimselerin yoluna...**”¹³⁵ Yani kendilerine tevfiq, inâyet, tevhit ve hidâyetle lütufta bulunduğu kimselerin yoluna ki onlar Peygamberler ve Mü'minlerdir. Yüce Allah (c.c.) onları şu kavlinde zikretmiştir : “**Kim Allah'a ve Resûl'e itaat ederse, işte bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği kimselerle yani Peygamberlerle, sıddıklarla, şehitlerle ve salihlerle beraberdir. Bunlar ne güzel ne iyi arkadaşlardır.**”¹³⁶

1.11.1.2. Âyet'in Manasının Kur'ân'da Nazirinin Zikredilmesiyle Tefsiri

Misal : “**Allah sizi yeminlerinizdeki yanılmadan ötürü sorumlu tutmaz...**”¹³⁷ Kelamda lağv ve liğâ onda hiçbir hayrın ve mananın olmamasını ifade eder.

¹³⁴ İbn Teymiyye, **Mukaddime fi-Usûli't-Tefsîr**, s.82

¹³⁵ Fatiha, 1/ 7

¹³⁶ Nisâ, 4/ 69, es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyan**, c.1, s.121

¹³⁷ Bakara, 2/ 225

Yüce Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur : **“Onlar, boş sözden ve faydasız işten yüz çevirirler.”**¹³⁸ **“Orada Cennet’te ne boş bir laf ne de günaha sokacak bir şey işitmezler.”**¹³⁹

1.11.1.3. Âyet’in Manasının Beyânında Kur’ân’la İstidlâl

Misal : **“Doğrusu insan kendine karşı murakabeci bir şahittir. İsterse bütün mazeretlerini ortaya atsın.”**¹⁴⁰

Mazeret ileri sürse de kendisini müdafaa etse de bir şahit O’nun aleyhine şahitlik eder. Bunun benzeri Allah’ın (c.c.) şu sözüdür : **“O gün zalimlere özür dilemeleri fayda vermeyecektir...”**¹⁴¹

1.11.1.4. Hadis’in Manasına Kur’ân’la İstidlâl

Musannıf bazen irad ettiği hadislerden sonra hadisin manasına muvafık âyetleri zikreder. Hadisi âyetle te’yit eder. Bu durum yukarıda geçen âyetin nazirinin zikredilmesi vechiyle benzerlik gösterir.

Misal : **“Gazaba uğrayanlarınkine ve sapıklarınkine değil.”**¹⁴²

Bu konuda Hz. Peygamberden (s.a.v.) hadis-i şerif varid olmuştur. Bir adam kendisine kimlerin kendisiyle mücadele edip savaştığını sormuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) **“gazab olunanlar”**¹⁴³ diyerek yahudilere işaret etmiştir. Soru soran, diğer taife kimdir diye sorduğunda ise **“sapmış bulunanalar”**¹⁴⁴ diyerek nasaraya işaret etmiştir.

Musannıf bundan sonra bu hadisi tasdik sadedinde Allah’ın (c.c.) yahudilere gazap etmesine dair hüküm vermesine şu âyetle **“De ki : Size ceza bakımından Allah katında bundan kötüsünü haber vereyim mi? Allah lanet etmiş, gazabına uğratmış ve onlardan maymunlar, hınzırlar ve putlara-şeytanlara tapanlar**

¹³⁸Mü’minûn , 23/3

¹³⁹Vâkıa’, 56/ 25, es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyan, c.2, s.165

¹⁴⁰Kıyamet, 75/ 14-15

¹⁴¹Ğâfir , 40/52, es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyan, c.10, s.86

¹⁴²Fatiha, 1/ 7

¹⁴³Fâtiha, 1/7

¹⁴⁴Fâtiha, 1/7

yapmış...”¹⁴⁵, nasaraya ise haktan sapmalarına ilişkin hükmüne **“De ki : Ey kitap ehli! Haksız yere dininizde sınırı aşmayın. Bundan önce şaşmış, birçoklarını şaşırtmış ve doğru yoldan sapmış bir kavmin arzuları ardından gitmeyin.”**¹⁴⁶ âyetiyle istidlalde bulunmuştur.¹⁴⁷

1.11.1.5. Lafızların Manasının Beyânında Kur’ân’la İstidlâl

Misal : **“... onunla ancak fasıkları şaşırtır.”**¹⁴⁸ âyetinin beyânında “fısk’ın” aslını izah eder ve buna Kur’ân’la delil getirir. Fıskın aslının “huruc” olduğunu ifade eder. Şu âyeti delil getirir : **“... İblis cinden idi de Rabbinin emrinden çıktı...”**¹⁴⁹

1.11.1.6. Müfessirlerin Görüşlerine Kur’ân’la İstidlâl

Musannıf, âyetin manasını izah sadedinde müfessirlerin görüşlerini zikretmekle yetinmez. Her görüşün yanında müfessirin görüşünü destekleyen Kur’ân âyetlerini de zikreder.

Misal : **“...Şüphesiz ki Allah’ın mağfireti geniştir, O herşeyi bilicidir.”**¹⁵⁰ Bu âyetin “mağfireti geniştir” kelimesinin tefsirinde müfessirlerden birçok görüş nakleder ve her görüşe Kur’ân’dan delil getirir. Bu kelimenin manasıyla ilgili Kelbî’nin şu görüşünü nakleder “O mağfireti geniş olandır. Hiçbir günah O’nun mağfiretinden daha büyük değildir.” Bunun delili **“...Muhakkak Rabbin, mağfireti geniş olandır.”**¹⁵¹ âyetidir.¹⁵²

Ebû Ubeyde’nin (h.ö.210) de şu görüşünü nakleder. “Engin ve sınırsız lütuf sahibidir. Geniş lütfundan verir. Zenginliğinden ihsan eder.” Bunun delili şu âyettir: **“Genişliği olan genişliğince nafaka versin...”**¹⁵³

¹⁴⁵Mâide, 5/ 60

¹⁴⁶Mâide , 5/77,

¹⁴⁷es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.124

¹⁴⁸Bakara, 2/26

¹⁴⁹Kehf, 18/50, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.173

¹⁵⁰Bakara, 2/ 115

¹⁵¹Necm, 53/32,

¹⁵²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.263

¹⁵³Talâk, 65/7, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.263

Ferrâ'nın şu görüşünü aktarır. “Lütfu her şeyi kuşatan ve ihsanı her şeyi kapsayan sonsuz cömertlik sahibi olan.” Bu manaya dair şu âyeti delil getirir: **“...Rahmetim her şeyi kuşatmıştır...”**¹⁵⁴

1.11.1.7. Bazı Sahabî Ve Tâbiîn'in Kıraatleriyle Te'vil Vecihlerine İstidlâl

Abdullah İbn Zübeyr (h.ö.73), Mücâhid ve İkrime gibi bazı sahabi ve tâbiî'lerden kıraat vecihleriyle ilgili rivâyetler varid olmuştur.

Misal : **“Hacılara su dağıtma ve Mescid-i Haram'ın işini Allah'a, ahiret gününe iman eden ve Allah yolunda cihat eden kimse gibi bir mi tuttunuz?...”**¹⁵⁵

Âyet'in diğer bir vechi “su dağıtma, bakım ve onarım” kelimelerinin tekil ism-i fâil (sâkî ve âmir) sigasıyla gelmiştir. “Su dağıtan, bakım ve onarım yapan kimse” takdirinde olmasıdır. Diğer bir vecihte ise “su dağıtan, bakım ve onarım yapan kimseler ” çoğul sigası (sukât ve umere) formuyla gelmiştir.

1.11.1.8. Bazı Kıraatlara Kur'ân'la İstidlâl

Misal : **“...Zengin olan kudretine göre, fakir olan da gücü yettiği kadar güzellekle faydalandırsın...”**¹⁵⁶ Kurrâ “kaderehu” kelimesinin okunuşunda ihtilaf etmiştir. Bazıları “dâl” harfini fetha ile, bazıları ise cezm ile okumuşlardır. Bu iki kelime farklı iki lügattır. Kur'ân'da her ikisi de telaffuz edilmiştir.

“Gökten su indirdi vadiler kendi miktarınca sel doldu...”¹⁵⁷ âyetinde “kaderihâ” kelimesi “dâl” harfinin fethasıyla, **“Allah'ı gerektiği gibi takdir edemediler...”**¹⁵⁸ âyetinde “dâl” harfinin cezmiyle telaffuz edilmiştir.¹⁵⁹

¹⁵⁴ A'râf, 7/156, es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyan**, c.1, s.263

¹⁵⁵ Tevbe, 9/19, es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyan**, c.5, s.20

¹⁵⁶ Bakara, 2/ 236

¹⁵⁷ Ra'd, 13/ 17

¹⁵⁸ Zümer, 39/ 67,

¹⁵⁹ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyan**, c.2, s.148

1.11.1.9. Nahvî Ve Belâgî Mes’elelerde Kur’ân’la İstidlâl

Misal : “Sizden evvel geçenlerin halleri başınıza gelmeden Cennet’e gireceğinizi mi sandınız?...”¹⁶⁰ âyetindeki “lemmâ” edatının aslının nefi, cezm ve kalb edatı olan “lem” ve ism-i mevsûl olan “mâ” olduğu belirtilir.

Misal : “...Yutlarımızdan çıkarıldık, çocuklarımızdan uzak bırakıldık niçin Allah’ın yolunda savaşılmayalım?...”¹⁶¹ âyetinde muzari fiilin başına gelen “en’in” fiile dahil olmasının veya hazfedilmesinin sahih, fasih iki lûgat olduğu belirtilir. “Allah buyurdu ki : “Ey İblis! Sen niye secde edenlerle beraber olmadın.”¹⁶² âyetinde “en” isbat edilip fiile dahil olmuştur. “Size ne oluyor ki Peygamber sizi Rabbinize iman edesiniz diye sizi davet edip dururken Allah’a iman etmiyorsunuz?...”¹⁶³ âyetinde ise “en” hazfedilmiştir.¹⁶⁴

1.11.1.10. Görüşlerinin Sıhhatinin İsbâtında Kur’ân’la İstidlâl

Misal : “Sayılan günlerde Allah’ı anın...”¹⁶⁵ Doğru olan görüş “sayılan günlerin” teşrik günleri olduğudur. Âlimlerin ekserisi bu görüş üzerindedir.

Yüce Allah’ın şu âyeti buna delildir : “...Kim de iki günde Mina’dan dönmek için acele eder, O’na günah yoktur...”¹⁶⁶

1.11.2. Kur’ân’ın Sünnet’le Tefsiri

Sünnet-i Nebeviyye Kur’ân-ı Kerim’in beyân ve izahı kabul edilir. Bununla beraber müstakil olarak bazı şeriat ahkâmının beyânıdır. Allah (c.c.) buyuruyor ki: “...Kur’ân’ı sana indirdik ki insanlara kendilerine indirileni anlataşın, olur ki iyice düşünürler.”¹⁶⁷ Diğer bir âyette Allah (c.c.) buyurur ki: “Gerçekten sana kitabı hak olarak indirdik, insanlar arasında Allah’ın sana gösterdiği şekilde hüküm veresin. Hainlere yardımcı olma.”¹⁶⁸

¹⁶⁰Bakara, 2/ 214

¹⁶¹Bakara, 2/ 246

¹⁶²Hicr, 15/ 32

¹⁶³Hadîd, 57/ 8

¹⁶⁴es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyan, c.2, s.135

¹⁶⁵Bakara, 2/203

¹⁶⁶Bakara, 2/ 203, es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyan, c.2, s.118

¹⁶⁷Nahl, 16/44

¹⁶⁸Nisâ, 4/,105

Başka bir âyette ise Allah (c.c.) şöyle buyurur: **“Kitabı ancak ayrılığa düştükleri işlerini onlara beyân etmen için, iman edecek kimseler için bir hidâyet bir rahmet olsun diye sana indirdik.”**¹⁶⁹ Bu âyetlerden başka daha birçok âyet Sünnet’in Kur’ân’ı açıklayıcı ve izah edici olduğuna işaret eder.

Şeyhu’l-İslâm İbn Teymiyye şöyle demiştir: “Eğer Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsir etme işinin üstesinden gelemeyip başarısızlığa uğrarsan, Kur’ân’ı Sünnet’le tefsir etmelisin. Hiç şüphesiz Sünnet, Kur’ân’ı açıklar ve izah eder. Muhammed İbn İdris eş-Şâfiî (ra.) (h.ö.204) bu konu hakkında şu sözü söylemiştir: “Rasulullah (s.a.v.)’ın hükmettiği her şey Kur’ân’dan idrak edip anladığıdır.”¹⁷⁰

es-Sa‘lebî Kur’ân’ı Sünnet’le tefsir etmeye önem vermiştir. el-Keşf ve’l-Beyân tefsirinde rivâyet yöntemini takip etmiştir. Tefsir çok sayıda tefsir hadislerini ihtiva etmektedir. es-Sa‘lebî tefsirinde büyük ölçüde hadis-i şeriflere itimad etmiştir. Hadisle âyeti tefsir etmeye başlar ve âyetle alakalı az münasebet olsa bile hadis rivâyetlerini irad eder.

el-Keşf ve’l-Beyân, tefsir hadislerinde gerçek bir ansiklopedidir. Bu özelliği O’nu, tefsir konusunda başkalarından ayıran en büyük meziyetidir. Bu da es-Sa‘lebî’nin Kur’ân’a nisbetle Sünnet-i Nebeviyyenin konumunun büyüklüğünü idrak ettiğini göstermektedir. es-Sa‘lebî için Sünnet, tefsir kaynaklarının ikincisi konumundadır.

Misal: **“...Gadap olunanların ve sapmış bulunanların değil.”**¹⁷¹ Musannıf âyette geçen **“gadap olunanların ve sapmış bulunanların değil”** ifadelerinin murad ve maksadının beyânında hadis rivâyet etmiştir. Hz. Peygamber **“gadap olunanlar”** yahudilerdir, **“sapmış bulunanlar”** hristiyanlardır buyurmuştur.¹⁷²

Misal: **“Andolsun sizi biraz korku, biraz açlık, biraz da mallardan, canlardan ve meyvelerden eksiltmekle imtihan edeceğiz. Sabredenleri**

¹⁶⁹Nahl, 16/64

¹⁷⁰ İbn Teymiyye, **Mukaddime fi-Usûli’t-Tefsîr**, s.82

¹⁷¹ Fatiha, 1/ 7

¹⁷² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.124

müjdele.”¹⁷³ “meyvelerin eksiltilmesini” evlatların ölümüyle tefsir etmiştir. Buna senediyle rivâyet ettiği hadis-i şerif ile delil getirmiştir.

“Bir kulun çocuğu öldüğünde Allah (c.c.) meleklerle, kulumun çocuğunun ruhunu mu kabzettiniz? buyurur. Melekler de : Evet diyerek cevap verirler. Bunun üzerine Allah (c.c.) : Ciğer paresinin ruhunu mu aldınız? buyurur. Melekler cevaben, evet derler.”¹⁷⁴

Ayrıca es-Sa‘lebî hadis rivâyetlerinde şu hususları da belirtmeye özen gösterir. Konunun hadis usûlü ile ilgili olması ve uzamaması için konuya sadece ana başlıklar halinde değineceğiz.

- 1- Bir hadisi çeşitli tariklerden rivâyet eder.
- 2- Hadisi genellikle kendi şeyhinden Hz. Peygamber’e (s.a.v.) ulaşan kendisine ait özel senediyle nakleder.
- 3- Bazen hadisleri senetsiz olarak sadece sahabinin ismini, bazen de sadece hadisin metnini zikretmekle yetinir.
- 4- Bazen hadislerin isnatlarını kitabının başka yerlerinde belirtmek suretiyle isnatsız olarak irad eder.
- 5- Bazen de bazı hadisleri münasebet gereği çeşitli tariklerden irad ederek birçok yerde tekrar eder.
- 6- Bazen de bir kısım hadisleri muallâk olarak zikreder. Senedin baş tarafını hazfeder sonra senedin geri kalan kısmını zikreder.
- 7- Bazen ise öncelikle hadisin metnini zikreder sonra da aslın hilafına olarak senedi belirtir. Bu durum çok az vaki olur.
- 8- Bazı hadisleri kontrol ederek tenkit eder.
- 9- Ravileri cerh ve tadil eder.

¹⁷³ Bakara, 2/ 155,

¹⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.2, s.22

10- Sahih hadislerle yetinmez. Terğib ve terhib sadedinde varid olan hadisleri çokça kullanır.

11- Hadisle kelimelerin lügavî manasına istidlâlde bulunur.

12- Müfessirlerin bazı görüşlerine hadisle istidlâlde bulunur.

13- Bazı kıraatlerin ispatında ve takviyesinde hadisle istidlâlde bulunur.

14- Bazen âyetin, hakkında nazil olduğu şahsın bilinmesi ve âyetteki mübhemin tayini için hadis irad eder.

15- Ahkâm âyetlerini tefsir ederken âyetlerden istinbat edilen fikhî ahkâmın arzı sadedinde delil olarak hadis irad eder.

1.11.3. Kur'ân'ın Sahabe Sözleriyle Tefsiri

Kur'ân ve Sünnet'ten sonra Sahabenin Kur'ân'ı tefsiri, Kur'ân tefsirinin üçüncü kaynağı kabul edilir. Bunun sebebi Sahabenin (r.a.) Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olmaları ve Kur'ân'ı Allah Rasulünün (s.a.v.) ağzından taze olarak almalarıdır. Bundan dolayı Resullullah'tan (s.a.v.) sonra Kur'ân'ın lafızlarını ve manalarını en iyi bilenler onlardır.

Şeyh'ul-İslâm İbn Teymiyye: “Âyetin tefsirini ne Kur'ân'da ve ne de Sünnet'te bulamadığında sahabenin sözlerine müracaat edersin,” demiştir. Çünkü onlar kendilerine mahsus olan karineler ve hallerle, tam bir anlayış ve doğru bir bilgiyle Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olmuşlardır.”¹⁷⁵

el-Keşf ve'l-Beyân rivâyet tefsirlerinin en önde geleni kabul edilir. Kur'ân'ın tefsirinde, sahabe sözlerinden birçok rivâyet ihtiva eder. Hatta bu onun açık ve belirgin bir özelliğidir. Bu tefsiri okuyan ve bir bölümüne bakan herkes ilk anda bunu idrak eder. es-Sa'lebî'nin sahabe sözlerine itimadı sadece bir iki yönden sınırlı kalmaz. O bir çok yönden ve farklı alanlardan âyetin manasını tefsir ve tavihte, kıraatlerde, ahkâmı, kıssalarda ve başka hususlarda es-Sa'lebî kendi metoduna uygun tarzda sahabenin sözlerine itimad eder.

¹⁷⁵ İbn Teymiyye, **Mukaddime fi-Usûli't Tefsir**, s.84

el-Keşf ve'l-Beyân'da sahabenin Kur'ân'ı tefsiri bağlamında, aşağıda zikredeceğimiz hususlara değinilir. Konuyu uzatmamak için tafsilat ve örneklerine değinmeksizin sadece ana başlıkları maddeler halinde belirteceğiz.

1- es-Sa'lebî, bazen sahabe sözlerini isnatlarıyla rivâyet eder.

2- Sahabenin kıraatlerini zikreder.

3-Âyetin tefsirinde ve manasının beyânında sahabe sözleriyle istidlâlde bulunur.

4- Sahabeden âyetin tefsiriyle ilgili bazı kıssaları nakleder.

5- Sahabeden rivâyet edilen esbâb-ı nüzûlü nakleder.

6- Fikhî ahkâmı sahabenin sözleriyle istidlâlde bulunur.

7-Aynı şekilde es-Sa'lebî, fikhî mesâilde sahabenin icmasıyla istidlâlde bulunur.

8- Sahabeden israiliyatla ilgili bir takım nakillerde bulunur.

9- Müfessirlerin görüşlerini belirttiğinde sahabenin sözlerini başkalarının sözlerine takdim eder.

10- Âyetin tefsirinde birden fazla sahabenin tefsiri varsa sahabeyi isimlerinin harflerine göre tertip eder.

1.11.4. Tâbiîn Tefsiri

es-Sa'lebî sahabenin tefsirini naklettiği gibi tefsirinin bir çok yerinde tâbiîn sözlerini de zikretmiştir. O, sahabilerin öğrencileri olan tâbiîn sözlerine itimad etmiştir ki tâbiîn Allah'ın (c.c.) kitabının tefsirini taze ve canlı olarak sahabilerden almışlardır.

“Şeyh’ul-İslâm İbn Teymiyye: “Âyetin tefsirini ne Kur’ân’da ne Sünnet’te ve ne de sahabi kavillerinde bulamadığında birçok âlimin yaptığı gibi bu hususta tâbiînin sözlerine müracaat et,” demiştir.¹⁷⁶

es-Sa‘lebî tefsirinde tâbiîn imamlarının tefsirlerine son derece önem vermiştir. Öyleki kitabının mukaddimesinde zikrettiği kaynaklara bakan kimse tâbiîn tefsirinin bu kaynakların en öne çıkanı olduğunu görür. Bu tâbiînlardan bazıları Mücahit (h.ö.103), Katade (h.ö.117), Dahhak (h.ö.105), Hasan-ı Basrî (h.ö.110), Ata İbn Rebâh (h.ö.114), Ebu’l-Âliye (h.ö.90) ve diğerleridir.

es-Sa‘lebî, tâbiîn tefsirlerinden her tefsiri tâbiîne ulaşan kendisine ait isnatla rivâyet etmiştir. Daha önce de geçtiği gibi, tefsirlerden bir kısmını çeşitli tariklerle nakletmiştir. Hatta “el-Keşf ve’l-Beyân”ı az da olsa mütalaa eden kimse bu tefsirin her yerine tabîlere ait serpiştirilmiş birçok kavillerin olduğunu görür ve kesin olarak bu kitabın tâbiîn kavilleri ve tefsiri için mühim bir kaynak olduğunu idrak eder.

es-Sa‘lebî tâbiînin sözlerini nakilde sahabe sözlerini naklederken takip ettiği metoda benzer bir yöntemi izler. Bu metodun en belirgin özelliklerini aşağıda maddeler halinde ifade edeceğiz.

- 1- Tâbiînden çokça nakillerde bulunur.
- 2- Tâbiîn kavillerini isnatla rivâyet eder.
- 3- Âyetlerde geçen kelime ve manaların tefsirinde tâbiîn kavillerini beyân eder.
- 4- Âyetin sebep-i nüzûlünde tâbiîn sözlerini nakleder.
- 5- Tâbiînin kıraatlerini zikreder.
- 6-Bazı tâbiînden israiliyyat nakleder.
- 7-Fıkhi mesâilde ve şer’i ahkâmda tâbiîn kavillerini zikreder.

¹⁷⁶ İbn Teymiyye, **Mukaddime fi-Usûli’t Tefsir**, s.90

8- Tâbiîn kavillerine hadisle istidlâlde bulunur.

9- Tâbiînün bazı mürsellerini zikreder.

1.11.5. Etbâu't-Tâbiîn Ve Sonrasındakilerin Tefsiri

es-Sa'lebî'nin "el-Keşf ve'l-Beyân" tefsiri sahabeden, tâbiînden, tebe-i tâbiînden ve tebe-i tâbiîn sonrasında gelen tefsir imamlarından müfessir kavillerine dair geniş bir ansiklopedi mahiyetindedir. Birçok müfessir bu hususta kitabın ehemmiyetini belitmiştir.

es-Sa'lebî tefsirinin mukaddimesinde etbâu-tâbiîn ve sonrasındakilerin isnatlarını zikretmiştir. Süfyan es-Sevrî (h.ö.161), Veki' İbn Cerrah (h.ö.197), Süfyân İbn Uyeyne (h.ö.198) bunlardan bazılarıdır.

es-Sa'lebî sadece tefsirlerini isnatlarıyla rivâyet ettiği müfessirlerle yetinmemiştir. Ayrıca Muhammed İbn Cerîr et-Tâberî (h.ö.310) ve diğer müfessirlerden de nakillerde bulunmuştur. es-Sa'lebî tefsirinde diğer tefsirlerde ancak nadir olarak bulunabilecek bu imamların kavilleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Öyleki bu tefsir, müfessirlerin tefsirlerine dair önemli bir kaynak olmuştur. Ayrıca bu tefsirde kitapları mefkud olan birçok âlimin de kavilleri bulunmaktadır. Bu açıdan da büyük bir öneme haizdir.

1.11.6. Es-Sa'lebî'nin İsrailiyyat'a Karşı Tutumu

Genel olarak tefsir kitapları israiliyyat ve israiliyyatla istiştattan hâli olmamıştır. Müfessirlerin bir kısmı tefsirlerinde israiliyyata çokça yer verip ifrat derecesine çıkmış, bazıları ise israiliyyatı çok az zikretmiştir.

es-Sa'lebî tefsirinde israiliyyata çokça yer vererek konu hakkında uzun uzadıya açıklamalar yapar. Öyleki konuları israiliyyat muvacehesinde ayrıntılı ve derin olarak inceler. Şüphesiz ki bu da O'nun kınanmasının ve tefsirinin yerilmesinin en bariz sebeplerinden biridir.

Biz burada es-Sa‘lebî’nin israiliyyatı zikretmedeki metodunu ve takip ettiği yöntemini ana başlıklarıyla maddeler halinde beyân edeceğiz. Bunları şöyle belirlemek mümkündür:

1- es-Sa‘lebî bazı israilî haberleri isnatsız olarak zikreder. Herhangi bir kimseye nisbet etmez ve bunun kaynağını açıklamaz.

2- es-Sa‘lebî bazı israilî hadiseleri sahabî, tâbiî ve tebe-i tâbiînden olan ravisine nisbet ederek irad eder.

3- es-Sa‘lebî bazen, birçok israilî mervîyyatı müteaddit isnatlarıyla bir araya getirerek tek bir bağlamda aktararak anlatır.

4- es-Sa‘lebî israilî kıssalarda müfessirlerin ihtilafını önemser.

5- es-Sa‘lebî’nin irad ettiği bazı israilî kıssalar Peygamberleri (a.s.) ve salihleri hicvedici, incitici ve değerlerini düşürücü mahiyet ve nitelikte olup O’nlara yakışmayacak ithamlarda bulunmaktadır.

6- Bazı israilî haberlerde ancak Allah’ın (c.c.) emriyle Peygamberlerin ellerinde zuhur edecek mu‘cizeleri ve harikulâde durumları başka şahıslara nisbet eder.

1.11.7. Sûfî-İşârî Tefsir Ve es-Sa‘lebî’nin İşârî Tefsirdeki Konumu

es-Sa‘lebî tefsirinde hocalarından nakillerde bulunarak âyetlerin bu yönünü de izah eder. Bu ilim doğrudan dinî yaşantıya, marifet bilgisine, kalbî sezgiye ve doğrudan iç tecrübeye dayanan bir hususiyet arz eder.

Bu konuyu tüm detaylarıyla sonraki -ikinci ve üçüncü- bölümlerde inceleyeceğiz. Tezimizin öncelikli maksat ve gayesi de es-Sa‘lebî’nin bu yönünü açığa çıkarmaktır. Ayrıntılar için ilgili bölümlere bakılabilir.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİR VE TEFİRDE İŞÂRÎ-TASAVVUFÎ TEFİRİN KONUMU

Bu bölümde tüm yönleriyle tefsir ve ekollerinden bahsedilecek, daha sonra işârî-tasavvufî tefsirin yeri belirlenecek, bu kısmı esas konumuzla olan yakın alakasından dolayı, detaylı bir şekilde izah etmeye gayret göstereceğiz.

Her zaman ve mekanda dini ve ilmî eserlerin muhataplar tarafından iyice anlaşılması ve idrak edilmesi için, onların iyi kavrayanlar tarafından açıklanması gerekir. Bu tür eserlerde öyle kural ve esaslar vardır ki, onu okuyanlar tam olarak idrak edemez. İnsanlığı dalalet ve küfür bataklığından kurtaracak esasları içeren ilahî kitapların, muhataplar tarafından daha iyi anlaşılması gerekir. Öyleyse ilahi kitapların sonuncusu olan Kur'ân'ın, müslümanlar hatta tüm insanlar tarafından tam olarak anlaşılması için tefsir edilmesi bir zaruret ve gerekliliktir.¹⁷⁷

Dolayısıyla Kur'ân'a ilk muhatap olan ve onu iyi anlayan sıfatıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) görevli olduğu kadarıyla Kur'ân'ı beyân etme işini yerine getirmiş, itikadî, amelî hükümlere dair mücmel âyetleri tafsîlâtı olarak açıklamış ve bunlardan ilahî maksadın ne olduğunu, açıklaması ve uygulamasıyla ortaya koymuştur. Bununla birlikte Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kıyametin kopması ve Sur'a üfürülmesinin zamanı gibi gayb ile ilgili âyetlerle, insanların ilmî seviyelerinin terakki etmesi gibi nedenlerle sonradan daha iyi anlaşılacak bir takım mücmel ve müteşabih âyetler ile Arap diline vakıf olan herkesin anlayabileceği bazı âyetleri tefsir etmemiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara, m.1985, s.210

¹⁷⁸ Muhammed İbn Cerir et-Taberî, **Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'an**, Mısır, h.1373, c.1, s.32

Bu tavır ve davranışıyla Hz. Peygamber (s.a.v.) Kur’ân-ı kendi görüşlerine göre tefsir etmeye yeltenelere boş bir alan bırakmadığı gibi, âyetlerin tamamını veya çoğunluğunu tefsir ederek onları kesin bir açıklığa da kavuşturmamıştır.

Böylece Hz. Peygamber (s.a.v.) tefsiri sabitlememiş ve kıyamete kadar bu âyetlere yeni yeni manaların verilmesi imkanını sağlamıştır.¹⁷⁹

Bundan dolayı tefsir hadisesi, Hz.Peygamber (s.a.v.) ile ve Kur’ân’ın nüzûlünden hemen sonra başlamış, günümüze kadar devam etmiş ve kıyamete kadar da devam edecektir.

Şimdi burada özetle tefsirden ve tefsirden bahsedildiğinde hemen akla gelen “te’vîl” ve “tercüme” kelimelerinden söz edelim.

2.1. TEFSİR, TEVİL, TERCÜME

2.1.1. Tefsir

“Tefsir” kelimesinin kökü olarak ileri sürülen (-f-s-r-) ve (-s-f-r-) fiillerinin ikisi de lügatta “açmak” manasında birleşirler. Fakat bunlardan (-s-f-r-)'nin görünen ve maddi olan bir şeyi açmak manasını ifade ettiği, (-f-s-r-)'nin ise, gizli ve maddi olmayan bir şeyi açmak anlamına geldiği lügat kitaplarında kaydedilir.¹⁸⁰

(-f-s-r-)'nin tef'îl vezninde mastarı olan “tefsir” ise manayı açmak ve açıklamak anlamına gelir. Bu kelime Arapça’da ilmî eserleri izah etmek manasında kullanıldığı için, “şerh” kelimesiyle de müradifliği vardır.¹⁸¹

Tefsirin ıstılahî anlamını bir kısım ilim ricali, aklî ilimlere benzemeyi başarmış olan diğer birçok ilim gibi, üzerinde durulup çalışılmakla ortaya çıkmış kaide ve melekelerden müteşekkil değildir düşüncesiyle, tefsir ilmine sınırlama getirecek bir tariften kaçınmışlar ve bunu bir tür zorlama olarak düşünmüşlerdir.

¹⁷⁹ ez-Zehebî, **et-Tesir ve'l-Mufessirûn**, c.1, s.45

¹⁸⁰ Râgıp el-İsfahânî, **el-Mufredât li-Elfazî'l-Kur’ân**, Kahraman Yayınları, İstanbul, m.1986, s.571

¹⁸¹ Abdülhak Adnan Adıvar, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Ateş, **Tefsir Mad.,İslâm Ansiklopedisi**, MEB Yayınları, Ankara, m.1986, c.12, s.117

Bundan dolayı sadece tefsire “O, Allah kelamının açıklamasıdır,” ya da “O, Kur’ân lafızlarının ve manalarının açıklamasıdır” demekle yetinmişlerdir.¹⁸²

Bazıları da kıraat, lügat, sarf, nahiv ve bayân gibi ilimleri de içine alacak kadar geniş tarifler yapmaya kalkışmışlardır. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür: İslâm kültür tarihinde şer’î ilimler adı altında bazı ilimler mevcuttur.

Bu şer’î ilimlerden; Kur’ân lafızlarının beyânı için tedvin edilen ilme, “Kıraat İlmi”, Sünnet-i Nebeviyyenin hem lafız hem de isnadını araştırıp açıklayan ilme “Hadis Ve Hadis Usûlü ilmi”, Kur’ân’dan kastedilen manaların ortaya çıkarılması için tedvin edilen ilme de “Tefsir İlmi” denir.¹⁸³ Dolayısıyla tefsir, beşerî kudret miktarınca, Allah’ın muradını beyân etmek gayesiyle Kur’ân’ı Kerim’i inceleyen bir ilimdir.

2.1.2. Te’vil

“Te’vil” kelimesi “rücu etmek” manasına gelen (-e-v-l-) kökünden alınmıştır. Tef’il vezninde mastar olup, hem kendisi hem de müradifi bulunan “teevvül”, döndürmek, her hangi bir şeyi varacağı gayeye vardırmak, sözü takdir, tedbir, tefsir ve rüyayı tabir etmek gibi manalara gelir.¹⁸⁴ Aynı zamanda hoş kokulu bir bitkinin ismi olan te’vil ile müradifinin, Kur’ân ve Hadis’te yukarıda zikredilenlerden başka, bir hadisenin iç yüzüne ve hakikatine vakıf olma, netice ve ceza, anlayış ve amel manalarında da kullanıldığı görülür.¹⁸⁵ Bazı çevrelerce istismar edilen “te’vil” kelimesi, zaman zaman sınırlandırılarak hususi bir sahaya inhisar ettirildi ve müradifi kabul edildiği “tefsir” kelimesinin bugün tabir edildiği gibi, sadece Kur’ân’ın izahını ifadede kullanıldı.¹⁸⁶

h.3. asrın başlarında “te’vil” ile “tefsir”in aynı manada olmadığını ve kullanılış sahalarının farklı olduğunu ileri sürenler de oldu.¹⁸⁷ Belki ıstılahî olarak

¹⁸² Emin el-Hûlî, Tefsir Mad., **Arapça İslam Ansiklopedisi**, Dâiretü’l-Maarifi’l-İslâmiyye, Kâhire, m.1966, c.5, s.348

¹⁸³ Kâtib Çelebi, **Keşfu’z-Zunûn an Esmâi’l-Kütübi ve’l-Funûn**, Maarif Matbaası, İstanbul, m.1941, c.1, s.427

¹⁸⁴ Abdülhak Adnan Adıvar, Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Ateş, Te’vil Mad., **İ.A.**, c.12, s.215

¹⁸⁵ Misal olarak bkz., Âl-i İmran, 3/7, A’raf, 7/53, Yûsuf, 12/37

¹⁸⁶ et-Taberî, **Câmiu’l-Beyân an Te’vili’l-Kur’ân**, c.3, s.184

¹⁸⁷ Bedru’d-Din ez-Zerkeşi, **el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân**, Dâru’t-Turâs, Mısır, h.1376, c.2, s.149

te'vilin, herkesin katılabileceği bir tarifi yapılamadı ama, yapılan tarifler arasında en çok tutulana da şudur: “Te'vil, meşru bir sebep veya delilden dolayı âyeti, zâhirî manasından alıp, taşıdığı diğer manalardan, siyak ve sibakına mutabık, Kitap ve Sünnet'e muvafık olanında kullanmaktır.”¹⁸⁸

Bu şekilde tarif edilen te'vil konusunda Gazalî (h.ö.505), ilim adamlarını beş sınıfa ayırır ve sadece beşinci zümrenin te'villerini muteber sayar. Bu sınıf, hem akli hem de nakli kabul eder, her ikisine gereken kıymeti verir ve aralarında tenakuz olamayacağını kabul ederek, gerektiğinde te'vil yapmayı kendilerine esas edinirler.¹⁸⁹

İbn Kesir ise te'vile iki mana vererek, bir şeyin hakikati, künhü ve varacağı netice şeklindeki ilk manaya göre te'vilin yapılamayacağını ve onu Allahtan başka kimsenin bilemeyeceğini; tefsir, beyân ve tabir şeklinde ikinci manaya göre ise ehil (er-Râsihûn) kişilerin müteşâbih âyetleri dahi açıklayabileceğini söyler.¹⁹⁰

Kısaca izah ettiğimiz “tefsir” ve “te'vil” kelimelerini farklı mütalaa eden âlimlerin görüşlerini de şu maddelerde özetlemek mümkündür.

1. Tefsir, Peygamberlere mahsustur. Te'vil ise hem Peygamberlere, hem de başkalarına ait olabilir. Zira tefsir mananın tahkik ve tayin edilmesidir. Bu da ancak Allah indinden olabilir. Te'vilde ise lügavî ihtimaller söz konusudur.¹⁹¹

2. Tefsirde kesinlik manası, te'vilde ise ihtimal mefhumu galiptir. Bundan dolayı eski müfessirlerin birçoğu, tefsir yerine te'vil lafzını kullanmıştır.¹⁹²

3. Rivâyete dayanan izahlara tefsir, dirâyete dayananlara ise te'vil denilir. Tefsirci rivâyet haricine çıkmaz. Te'vilci ise Kitap ve Sünnet'e aykırı olmamak şartıyla içtihad ve kavrayışına göre beyânlarda bulunur.

4. Tefsir te'vilden daha umumidir.

¹⁸⁸ ez-Zerkeşi, **el-Burhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, c.2, s.150

¹⁸⁹ Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmet Hücetu'l-İslâm el-Gazalî, **Kanunu't-Te'vil**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1406, s.121

¹⁹⁰ İsmail İbn Ömer İbn Kesir, **Tefsiru'l-Kur'ân'il-Azim**, Dâru'l-Endelus, Beyrut, h.1388, c.1, s.346

¹⁹¹ ez-Zerkeşi, **el-Burhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, c.2, s.149

¹⁹² ez-Zerkeşi, **el-Burhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, c.2, s.150

5. Tefsir daha çok lafızlarda, te'vil ise manalarda kullanılır. Gerek tarifinden gerekse tefsirle arasında olan farklardan anlaşılacağı gibi te'vil, makbul olan ve olmayan şeklinde ikiye ayrılır.¹⁹³

(-e-v-l-) kökünden müştak olan “meâl” kelimesi de sıkça duyulan ve kullanılan bir tabirdir. Bir şeyin varacağı gaye manasına ism-i mekân olabilen “meâl”, te'vilin neticesi demektir. Ayrıca bir şeyi eksiltmek manasına gelir.

Dolayısıyla “meâl” bir sözün manasını aynen değil de biraz noksanıyla ve neticesine göre ifade etmek demektir. Kur'ân'ı diğer dillere çevirenler bu incelikten ötürü, tercümeleri için genellikle bu tabiri kullanırlar.¹⁹⁴

2.1.3. Tercüme

Bu kelime rubâî mücerred yani kökü dört harfli, dört harfî de aslî olan fiillerdendir. “tercüme” lügatte, bir sözü kendi dilinden başka bir dile tefsir edip açıklama, sözü bir dilden diğer bir dile nakletme, bir sözü söylendiği dilde tefsir etme, kendisine ulaşmayan kişiye sözü tebliğ etme, bir konuya başlık koyma, bir kimsenin hayatını anlatma gibi manalara gelen tercüme “ıstılahta”, bir kelamın manasını diğer bir dilde dengi bir tabir ile aynen ifade etmektir,” şeklinde tarif edilmiştir.¹⁹⁵

Tercümenin aslın manasına tamamen mutabık olması için, sarahat, icmal, tafsil, husus, ıtlak, takyid, kuvvet, isbat, hüsün, eda, üslûb, hasılı ilim ve san'atta asıldaki ifadeye eşit olması gerekir.¹⁹⁶ Bu zorluk, hatta bazı metinler için imkânsızlıktan ötürü, bir dilden diğer bir dile yapılan tercümelerin hemen hepsi eksik sayılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Kur'ân'ın diğer dillere yapılan tercümelerine genellikle “meâl” denmesinin sebebi de bu incelik ve zorluk olsa gerektir.

¹⁹³ ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî-Ulûmi'l-Kur'ân**, c.2, s. 150

¹⁹⁴ Muhammed İbn Mukrim İbn Ali Cemalu'd-Din İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Dâr'u Sâdir, Beyrut, h.1414, c.11, s.32

¹⁹⁵ Tayyib Okiç, “Hadiste Tercüman”, **Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, c.14, s.29

¹⁹⁶ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, m.1985, s.216

Tercüme, harfî (lâfzî) ve tefsirî olmak üzere iki kısımda mütalaa edilir.¹⁹⁷ Kur'ân-ı Kerim'in harfî tercümesinin yapılamayacağı ittifakla kabul edilmişken, tefsirî tercümesinin yapılıp yapılamayacağı tartışma konusudur.

Bununla beraber Kur'ân-ı Kerim'in, birçok dünya diline tefsirî tercümesi yapılmış, genellikle yanına aslı da konarak büyük hata ve eksikliklerin metne değil mütercimlere ait olduğu hissettirilmeye çalışılmıştır.

Konumuz olan, tasavvufî-işârî tefsir, zikrettiğimiz bu üç ifadenin yani tefsir, te'vil ve tercüme tabirlerinin sınırlarını çoğu zaman aşmakla birlikte, daha çok te'ville ilgilidir. Bundan dolayı işârî yönden tefsir yapanlara “ehl-i te'vil” de denmiştir. Mutasavvıfların yaptığı te'villerin bir kısmı ilk bakışta âyetin zâhirinden anlaşılmadığından tenkit konusu olmuştur. Ancak, daha sonra izah edeceğimiz “ilm-i ledunnî” ile bu te'villeri yaptıklarından, hoş karşılayanlar çoğunluğu teşkil ederler. Yine daha sonra söz edeceğimiz bâtın ehlinin yaptığı te'viller ise reddedilmiştir.

2.2. TEFSİR EKOLLERİ VE TASAVVUFÎ TEFSİRİN TEFSİR EKOLLERİ İÇİNDEKİ YERİ

2.2.1. Rivâyet Yöntemiyle Tefsir

Tefsir hadisesinin, Hz. Peygamber (sav)'in risaletiyle birlikte başladığını yukarıda ifade etmiştik. Hz. Peygamber (sav) hayatta iken lazım olan hususları ashabına açıklıyordu. Ayrıca kapalı kalan ve ihtiyaç hissedilen meseleleri O'na soruyorlar O da izah ediyordu. Hz. Peygamber'in (sav) bu tefsirleri ashab arasında yayıldığında onların ayrıca âyetleri tefsir etmelerine hem lüzum kalmıyor hem de, Hz. Peygamber (sav) aralarında olmasından ötürü açıklama yapmayı edebe muhalif sayıyorlardı.¹⁹⁸

Ancak Hz. Peygamber'in (sav) ahirete irtihali ve İslâm coğrafyasının değişik millet ve yerleri içine almasıyla yeni problemler ve daha geniş izah edilmesi gereken hususlar ortaya çıktı. Neticede ashab, ihtiyaç nisbetinde tefsir yapmaya bir nevi mecbur kaldı. Ashabın yaptığı tefsir, Hz. Peygamber'in (sav) izahlarıyla sınırlı

¹⁹⁷ ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn** c.1, s.28

¹⁹⁸ Salih Subhi, **fi-Ulûmi'l-Hadis**, Dâru'l-İlmi li'l-Melayin, Beyrut h.1364, s.289

değildi. Kendi içtihad ve düşünceleri de işin içine giriyordu.¹⁹⁹ Ancak ilk kaynak olan Hz. Peygamber'den (sav) direkt olarak yararlanan ve kültürlerini ondan alan ashabın her söylediği sözün, kendi fikirlerinden ziyade Hz. Peygamber'den görüp duydukları hususlara istinad ettiği kabul edilir.²⁰⁰

Tâbiîn dönemi için de aynı şeyleri söylemek mümkündür. Çünkü bunların rivâyetleri de, değişik isimlerle de olsa, genellikle hadis içinde mütalaa edilir.

Dolayısıyla ilk asırda, diğer şer'î ilimler gibi tefsir de hadisin bir cüzü olarak bulunuyordu. Çünkü hadis ilimi bütün dini bilgilere şamildi. Bazı hadisler Kur'ân âyetlerinin tefsirini, bazıları fikhî hükümleri, bazıları da kelamla alakalı hususları ihtiva ediyordu. Daha sonra yine diğer ilimler gibi, müstakil bir tefsir ilmi oluştu. Ancak, bu ilk dönemdeki dini hassasiyet, günlük hayattaki ihtiyaçların sınırlı oluşu ve bunların yanı sıra tefsiri, "Allah bu sözden şunu kasetmiştir", demek sûretiyle Cenab-ı Hakk'a bir nevi şehadet kabul etmeleri, Kur'ân tefsiri hakkında kendilerine risâlet sahibinden nakledilenlerden başka bir söz söylememelerine veya ondan gelen bir habere dayanmalarına sebep olmuştur. Bundan ötürü tefsir ilk olarak "Rivâyet Tefsiri" veya "Eser Tefsiri" olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hadîs âlimleri bu sahada ilk rol alan kimseler olmuşlardır. Bu arada tefsir ilmini ilk toplayanın Daru'l-Hicre İmamı Malik İbn Enes (h.ö.179) olduğu ileri sürülmüştür.²⁰¹

Dolayısıyla, Kur'ân âyetlerinin yine Kur'ân âyetleri, Hz. Peygamber'in, sahabenin ve tâbiînin sözleriyle tefsir edilmesine rivâyet metoduyla tefsir adı verilmiştir.²⁰² Şüphesiz Hz. Peygamber'den (sav) yada sahabe ve tâbiînden nakledilen tefsir rivâyetleri fevkalâde bir usulle zaptedilmiştir. Gerek râvilere gerekse rivâyet edilenlere ait olmak üzere birtakım kaideler ve şartlar vaz'edilmiştir. Hafızada bulunan bilgiler ve söz konusu kâide ve şartlara uygun bir şekilde satırlara naklettirilmiş ve bunların rivâyetinde de bazı esaslar ortaya konulmuştur. Hadis usûlü ilmi bu keyfiyeti mükemmel bir şekilde izah etmektedir.

¹⁹⁹ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, DİB Yayınları, Ankara, m.1988, c.2, s.132

²⁰⁰ ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî-ULûmi'l-Kur'ân**, c.2, s.132

²⁰¹ el-Hûlî, **Tefsir Mad.**, A.İ.A, c.5, s.349

²⁰² ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.1, s.152

Ancak gösterilen titizlik ve hassasiyete rağmen mevzû (uydurma) hadis ve haberlerle “İsrailiyyat” dediğimiz eski kavim ve dinlerin kültürlerinin tefsir kitaplarına girmesine maalesef, manî olunamamıştır. Bazı âlimler bu tür rivâyetlerin tefsir kitaplarında nakledilmesine birtakım sebepler saymışlardır. Fakat bu işin, rivâyet tefsirinin en büyük zaaf noktası olmasına mani olunamamıştır.²⁰³ Bütün rivâyet tefsirlerini bu noktada birbirine eşit tutmak da büyük haksızlık olur. İbn Kesir gibi bazı müfessirler bu tür rivâyetleri en aza indirme gayretini göstermiş ve alınacak İsrailiyyat türü haberler için birtakım şartlar ileri sürmüşlerdir.²⁰⁴ Me’sûr tefsir için rivâyet devri ve tedvin devri şeklinde iki tarihi dönemden söz eden âlimlerin yanı sıra her müfessirin getirdiği değişiklik ve yeniliğe göre değerlendirme yapanlar da olmuştur.

2.2.2. Dirâyet Yöntemiyle Tefsir

Dirâyet lügatte, ilim manasındadır. İstılahta “dirâyet”, rey tefsiri manasında kullanılmaktadır. Rey, lügatte görmek, bilmek, inanmak, içtihad etmek gibi manalarda kullanılmıştır. Yani dirâyet, rey, akıl, kıyâs, içtihad ve istinbât gibi kelimelerin lügavî ve ıstilahî manalarıyla alakalıdır.²⁰⁵

Dirâyet denilince naklin ötesinde aklî faaliyet hatıra gelmektedir. Öyle ise dirâyet metoduyla tefsiri şöyle tarif etmek mümkündür: Arap dili ve edebiyatını, Kur’ân-ı Kerim’in nüzûl sebeplerini, nâsih ve mensûhunu, müfessirin muhtaç olduğu ilimleri öğrenip elde ettikten sonra, nakilden de müstağni kalmayarak içtihad ile yapılan bir tefsirdir.²⁰⁶

Tefsir tarihindeki dönüm noktalarına baktığımızda, İslâm’ın hayatla olan sıkı ilişkisi ve Müslümanların birçok işlerinde başvurdukları bir ana kaynak olmasından ötürü günlük hayattaki gelişmelerin tefsir kitaplarına da yansıdığını açık bir şekilde görmekteyiz. Nitekim bir “garib” kelimenin manasını izah hususunda bile Kur’ân hakkında söz söylemenin hoş karşılanmadığı devirlerden sonra, her ilim sahibinin Kur’ân tefsirine girişmesinin caiz olup olmadığının tartışıldığı devirlere gelindi.

²⁰³ İbn Teymiyye, **Mukaddime fî-Uşûli’t-Tefsir**, s.4

²⁰⁴ İbn Kesir, **Tefsiru’l-Kur’ani’-Azim**, c.1, s.3

²⁰⁵ İbn Manzûr, **Lisanu’l-Arab**, c.28, s.278

²⁰⁶ ez-Zehebî, **et-Tefsir ve’l-Mufessirûn**, c.1, s.255

Neticede, dirâyet metoduyla tefsir yapmak hem çok güç hem de sorumluluğu olan bir iş olduğundan, hatalara düşmeyip isabetli tefsir yapmaları için, bu işe girişecek âlimlerden, rivâyet yoluyla tefsir yapacaklardan daha fazla sayıda ilme vâkîf olmaları istenmiş ve bu mevzuda tefsir usûlü kitaplarında uzun listeler sıralanmıştır.

Herkesin Kur'ân hakkında söz söyleyip birtakım karışıklıklara sebep olmaması için böyle bir şartın ileri sürülmesinin önemi gayet açıktır.²⁰⁷

Dirâyet metoduyla tefsir yapmanın, daha önce söz ettiğimiz te'ville yakın ilişkisinin yanı sıra, içtihat ve müfessirin aldığı kültür de işin içine girdiğinden âlimlerce tenkid edilmiş ve neticede caiz görülen ve haram sayılan, bir diğer ifadeyle makbul olan ve merdud olan şeklinde ikiye ayrılmıştır.²⁰⁸

Bu ayırımı rağmen rey ile tefsiri kesinlikle caiz görmeyen âlimler de olmuştur. Hem ikiye ayırıp caiz görenlerin hem de caiz görmeyenlerin delilleri bulunmakla²⁰⁹ birlikte genellikle ayırım yapıp caiz görenlerin görüşü tercih edilmiş ve İslâm kültür tarihi boyunca birbirinden güzel nadide rey tefsirleri yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerim'in zamanlar üstü olma özelliğinden ötürü hâla da böyle tefsirler yazılmaktadır.

Önce dil ile ilgili ilimler, belli ilim dalı haline geldikten sonra, tefsiri yönlendirmeye başlamış, arkasından ortaya çıkan diğer aklî ve naklî ilimler tefsiri muhtelif yönlerde çekmişlerdir. Aynı şekilde günlük hayattaki siyasî, sosyal olay ve gayeler de bu yönlendirmeye iştirak etmiştir. Ayrıca şunu da eklemek gerekir kanaatindeyiz: Herhangi bir nassı tefsir eden bir şahıs -bilhassa edebî metinlerde- o nassa yaptığı tefsir ve onu anlama seviyesine göre, metne yeni bir renk verir. Zira herhangi bir ibareyi tercüme eden veya açıklayan kimse aynı zamanda o ibarenin fikrî seviyesini kendi bilgisi ve şahsiyetiyle sınırlandıran bir kimsedir.

Yine o kimse, bu ibarenin manasının ve hedefinin uzandığı aklî ufku kendi başına tayin eden kimsedir. Bütün bunları da ancak kendi fikrî seviyesi ve aklî

²⁰⁷ İbn Teymiyye, **Mukaddime fî-Usûli't-Tefsir**, s.415

²⁰⁸ İbn Teymiyye, **Mukaddime fî-Usûli't-Tefsir**, s.420

²⁰⁹ Bu deliller için bkz.: ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.1, s.295

ufkunun genişliği ölçüsünde yapabilir. Kısacası elde edilen manalar onun şahsiyetinden öteye geçemez. Zira kişi kendi şahsiyetini aşamaz.

Böylelikle o, aslında ibareyi kendisine doğru çeker ve kendine bağlar, ibareye kendi benliğinden bir şeyler katar. Bundan ötürü özellikle dirâyet tefsir metoduyla Kur’ân-ı tefsir etmeye teşebbüs edenlerin şahsiyetlerinin izlerini yazdıkları tefsirlerde görmek mümkündür.

Hatta naklî tefsirde bile, dikkatle bakıldığında, bazı rivâyetlerin tercih edilip bazılarının reddedilmesi, âyetle rivâyet edilen haber arasında irtibatın kurulması gibi konularda bu şahsiyet izlerini görmek mümkündür.²¹⁰

Neticede bütün bunlar ve kendilerine katılan başka unsur ve tesirlerle birlikte, arkalarında birçok tefsir ekolü bırakmış, yaşanan hayatta ve İslâm kültürü sahasında kuvvetli ve canlı etkiler meydana getirmişlerdir.

Dirâyet metodunu çok geniş tutarak, bütün ekolleri bu başlık altına sokmak mümkündür. Ancak haklı olarak bu durum bir nevi zorlama sayılarak itirazlara neden olabilir. Goldziher (m.ö.1921) “Mezâhib-u Tefsiri’l-İslâmî” adlı eserinde tefsiri, rivâyet tefsiri, itikâdî tefsir, tasavvufî tefsir, şîâ tefsiri ve modern İslâmî reform tefsiri şeklinde sınıflandırmış; böylece tefsir çeşitleri ve akımlarından birçoğunu altında bulunduran ana ekollere işaret etmişse de, bu ana ekoller altına sokulması kolay olmayan lügavî tefsir, edebî tefsir, fikhî tefsir, ilhadî tefsir ve ilmî tefsir gibi pek çok tefsir çeşidi bulunmaktadır.

Bu tartışmaya katılıp bir sonuca varma konumunda olmadığımız için, incelemekte olduğumuz “Dirâyet Yöntemi” başlığı altında, önemine binaen mezhebî, ilmî ve mevzûî tefsirle, konumuzla yakın irtibatından dolayı, ayrı bir başlık altında tasavvufî tefsirden de kısaca bahsetmek istiyoruz.

²¹⁰ el-Hûlî, Tefsir Mad., A.İ.A, c.5, s.366

2.2.2.1. Mezheb Tefsiri

Mezheb tefsirlerinin bir diğeri ismi de fırka tefsirleridir. Dolayısıyla biz mezheb kelimesiyle itikadî ve siyasî mezhepleri kastediyor, amelî mezhepleri ise konumuzun dışında bırakıyoruz.

Mezhepleri, Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat ile bunun dışında kalan mezhepler şeklinde temel iki gruba ayırmak en kolay tasniflerden birisidir. Konumuz mezhepler tarihi olmadığından yapılan tartışmalara katılıp işi uzatacak değiliz. Onun için biz de en kolay tasnifi seçiyoruz.

Ehl-i Sünnet mezhebini ve tefsir anlayışını iyi değerlendirmek için, ondan önce ortaya çıkan diğeri mezheplerin ortaya çıkış sebeplerini ve prensiplerini çok iyi bilmek gerekir. Bundan ötürü Ehl-i Sünnet mezhebini sistemleştiren Eş'ârî (h.ö.324) ve Maturidî'den (h.ö.333) önce ortaya çıkan ve kuruluşlarını nisbeten tamamlayan Şîâ, Haricîlik ve Mu'tezile mezheplerinin tefsir anlayışlarını önce incelemek gerekir.

2.2.2.2. Ehl-i Sünnet Dışındaki Mezheplerin Tefsir Yöntemi

H.z. Peygamber (sav) zamanında görüş birliğinde olan Müslümanlar, O'nun irtihalinden sonra bazı fikrî ayrılıklara düşmeye başladılar. Özellikle H.z. Osman'ın (r.a.) hilafetinin ikinci yarısında sahabe arasında baş gösteren memnuniyetsizlik ve birbirini tenkit etmelere, çeşitli din ve milliyete sahip toplumlarla temas kurma ve bunların bir kısmının İslâm'a girmeleri eklenince, çeşitli problemler ortaya çıktı.²¹¹

İslâm'a giren toplum ve şahıslardan her birisinin kendine özgü hikmet, emsal, şiir ve edebiyat anlayışları vardı. Bir kısmının tedvin edilmiş ilimleri, kültürlerini yansıtan yazılı eserleri mevcuttu. Müslüman olunca da eski ilim anlayışları ve kültürlerini hatta birtakım itikatlarını silemeyip beraberlerinde İslâm toplumuna naklettiler.²¹²

Abdullah İbn Sebe gibi entrikacı ve kışkırtıcı münafıkların çalışmaları da eklenince fitne ve ayrılık tohumları kısa zamanda yeşerdi ve Müslümanlar arasında

²¹¹Muhammed Ebu Zehra, **İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, Hisar Yayınevi, İstanbul, m.2011 s.69

²¹² Ahmet Emin, **Fecru'l-İslâm**, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut –Lübnan, m.1969, s.93

ihtilaflar baş gösterdi. İtikadî ve dinî bazı sorulara siyasî ve sosyal problemler de eklenince, aynı veya yakın düşünceleri paylaşanlar gruplaştı, neticede de siyasî mezhepler ortaya çıktı.

Her mezhep mensubu, kendi düşüncelerinin doğruluğuna inandığından ana kaynaklar olan Kur'ân ve Sünnet'te bu düşüncelerini destekleyecek deliller bulmaya çalışması en tabîî yoldu. Ancak böyle deliller sayesinde söz konusu mezhep veya düşünce ve yaşama tarzı Müslümanlar arasında tutunabilirdi. Bundan dolayı her mezhep Kur'ân ve Hadis'e başvuruyor, kendilerini destekleyen açık naslara zâhirî manalarıyla açık olmayanlara da te'vil ederek sarılıyor ve müdafaalarını yapıyorlardı.

Hilafet diğer adıyla “imamet” meselesi neredeyse Hz. Peygamber'in (sav) vefatından hemen sonra ortaya çıktığından,²¹³ Kur'ân'ı kendi görüşlerine göre te'vil eden ilk grup, imameti kendilerine temel esas edinen Şiâ olmuştur.²¹⁴

İmamı masum görüp ona itaati imanın şartlarından sayan, Hz. Peygamber'in (sav) zevcelerini Ehl-i Beyt dışında bırakan, Ehl-i Beyt ile birkaç sahabenin dışındaki bütün sahabeyi tenkit ederek hadislerini almayan Şiâ, Kur'ân âyetlerini kendi düşüncelerine göre te'vil ve tefsir etmiş ve ilk hadis uydurmacıları olarak da tarihe geçmişlerdir.²¹⁵

Hz. Ali (h.ö.40) ve Hz. Muaviye (h.ö.60) arasında cereyan eden Sıffin Savaşı'ndaki hakem olayından sonra ortaya çıkan Hariciler, Hz. Ali'ye cephe aldıkları için ona taraftar gibi görünen Şiâ'ya zıt fikirler ileri sürmüşlerdir. Ameli imanın bir cüzü sayan, imamın genel bir seçimle seçilmesi gerektiğini ileri süren, Hz. Ali taraftarlarını küfürle²¹⁶ itham eden bu fırka, âyetlerin zâhirine tutunuyor ve kendi görüşlerini destekler mahiyette tefsirler yapıyorlardı.

²¹³ Ebû Mansûr Abdulkâhir, el-Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Kalem Yayınları, İstanbul, m.1979, s.15

²¹⁴ Hüseyin Atay, **Ehl-i Sünnet ve Şia**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, m.1983, s.108

²¹⁵ ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.2, s.23

²¹⁶ el-Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.66

Kur'ân'ı kendi bütünlüğü içerisinde ele almadıkları için baştan sona yaptıkları bir tefsir bulunmamaktadır. Kısaca daha çok, düşüncelerini destekler mahiyette olan âyetlerin üzerinde durmuşlardır.

Emevîler döneminde ortaya çıkıp Abbasîler döneminde büyük bir güce kavuşan Mu'tezile ise, akli herşeyin ölçüsü sayar. Münakaşalarını fikrî planda sürdüren, güçlü mantık oyunları ile muarızlarını alt etmeye çalışan Mu'tezile, bir çeşit rasyonalizmin İslâm kültürüne girmesinin baş müsebbibi olarak gösterilebilir.

Bunlar kendi nazariyelerini, cedel ve münakaşalarını te'yid etmek için çağın felsefesinden geniş çapta yararlanmış, muhkem âyetlerden ziyade müteşabih âyetler üzerinde önemle durmuşlardır. Fikirlerini müdafaada Arap edebiyat ve gramerinden çokça yararlanmışlardır.²¹⁷

“Usûl-ü Hamse” adıyla ortaya koydukları beş ana prensibe göre tefsirler yapmış ve akılla nakil karşı karşıya gelince, akli tercih, nakli de hemen te'vil etmişlerdir. Bazı âyetleri şâz kıraatlere göre okurken bir kısım kelimeleri muvâfık olmayacak şekilde harekelemişlerdir. Akıl temel esas olunca, onunla çatışır gibi görünen hadisleri de reddetmişlerdir.²¹⁸

Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaatin, bir akım olarak görünmesine en çok Mu'tezile sebep olmuştur denilebilir.

2.2.2.3. Ehl-i Sünnet'in Tefsir Yöntemi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ehl-i Sünnet mecburiyet karşısında İslâm'ı aslına uygun izah ve müdafaa etme görevini yerine getirmeye çalışmış bir mezheptir.

Dolayısıyla bunu diğerleri gibi bir mezheb saymamak da mümkündür. Çünkü Ehl-i Sünnet'i sistemleştiren şahıslar olarak bildiğimiz Ebû'l Hasan el-Eş'arî ile Ebû Mansur el-Maturidi'den önce de Ehl-i Sünnet inancı Müslümanlar arasında

²¹⁷ Emin, **Fecru'l-İslam**, s.298

²¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.1, s.367-476

yaşıyordu.²¹⁹ Ancak Kur’ân ve Sünnet’e göre temel prensipler ortaya koyan bu iki İslâm âlimi olmuştur.

Bu iki İslâm âliminden, Kur’ân âyetlerini baştan sona kadar Ehl-i Sünnet inancı açısından tefsir eden, tefsirinde sünnî inanç sistemini sağlam ve güvenilir bir zemine oturtan ve bu konuda ilk Kur’ân tefsirini yazan Maturidî olmuştur. Dolayısıyla Kur’ân ve Sünnet’e uygun müstakil dirâyet tefsirleri içinde Maturidî’nin yazdığı Te’vilatu’l-Kur’ân, bu amaç için yazılmış ilk dirâyet tefsiridir, diyebiliriz. Çünkü tefsirinin bir diğer adı da “Te’vilatu Ehli’s-Sünne’dir.”²²⁰

Maturidî, Ehl-i Sünnet’in inanç sistemini kurduğu gibi, tefsir ve te’vil kelimelerine getirdiği orijinal bir ayırım ile de tefsir ilmine yeni boyutlar kazandırmıştır. Kur’ân’ı, sistemleştirdiği Ehl-i Sünnet inancına uygun tefsir etmiştir.

Maturidî, diğer mezhep mensupları gibi, tefsirde nokta metodunu uygulamamış, bilakis, bütünlük içinde nokta anlayışını esas alarak te’vil yapmıştır. Yani, müstakil bir âyeti esas alarak diğer ilgili âyetleri te’vile zorlamaz. Konuya Kur’ân’ın bütünlüğü içinde bakar. Bu tavır, aslında Ehl-i Sünnet’i diğer mezheplerden ayıran temel ve genel tavidir. Bu nedenle Ehl-i Sünnet’in ufku geniş ve katılıktan uzaktır.

Eş’arî de, “Kitabu’l-Muhteze” adlı bir tefsir telif etmiştir. Eş’arî bu eserinde, Ehl-i Sünnet harici, çeşitli fırkaların kendi bâtil görüşleriyle ilgi kurdukları hiçbir âyeti, bu ilişkiyi bozmadan ve söz konusu âyetin aslında, Ehl-i Sünnet’in bir delili olduğunu ispat etmeden geçmemiştir. Ayrıca onlardan bazılarının âyetin ancak bir yönünü görebildiklerini ortaya koymuştur.²²¹

Ehl-i Sünnet mensubu hemen bütün müfessirler, Maturidî ve Eş’arî’nin tavrını aynen devam ettirmişlerdir. Bu anlayışa uygun çok sayıda tefsir telif edilmiştir. Bu konuda geniş bilgi edinmek için tefsir tarihini inceleyen herhangi bir esere müracaat etmek yeterlidir.

²¹⁹ Ehl-i Sünnetin ortaya çıkışı, diğer isimleri ve kurucuları hakkında geniş bilgi için bkz. Bağdadî, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s.287

²²⁰ Ebû Zehra, **İslam’da Siyasî ve İtikadi Mezhepler**, s.240

²²¹ el-Hûlî, Tefsir Mad., **A.İ.A** c.5, s.365

2.2.2.4. İlmî Tefsir

İlmî tefsir, Kur'ân âyetlerindeki ilmî ıstılahları açıklamaya, onlardan çeşitli ilimleri ve felsefî görüşleri çıkarmaya çalışan bir tefsir metodudur.²²²

Kur'ân-ı Kerim'in çıkmış ve çıkacak bütün ilimlere şamil olduğu görüşüne kâil olan tefsir metoduna göre, itikadî, amelî, zâhirî ve bâtinî bütün din ilimlerinin yanında, bütün pozitif ve sosyal ilimler de Kur'ân'da mevcuttur.

Dirâyet tefsirinin kopmaz bir parçası gibi mütalaa edilen bu tefsir yönteminin düzenli bir fikir ve görüş olarak incelenişi Gazalî'yle başlatılır.

Razî'nin (h.ö.606) bu yöntemi Mefatihü'l-Gayb'inde başarılı bir şekilde uyguladığı söylenir.²²³ Ebû'l-Fadl el-Mursî (h.ö.655) ve Suyûtî tarafından sürdürülen ve savunulan bu yöntem, belli bir durgunluk döneminden sonra el-İskenderanî (h.ö.1306), el-Kevahibî (h.ö.1320), A.Muhtar Paşa (m.ö.1918), Dr. Abdülaziz İsmail (m.ö.1942) ve er-Rafî (h.ö.1357) tarafından hayatiyet kazandırılmış, sonuç itibariyle Tantavî Cevherî'nin (h.ö.1359) “el-Cevahir fî Tefsiri'l-Kur'ân” adlı yirmibeş ciltlik eseriyle tefsir ekolleri arasında, lehinde ve aleyhinde çok konuşulan bir yöntem haline gelmiştir.

İlmî tefsir faaliyeti günümüzde mevcudiyetini daha çok müstakil eserler halinde ve konulu tefsir yöntemine girecek bir tarzda devam ettirmektedir. Lehinde ve aleyhinde münakaşalar sürüp gitmesine rağmen ilmî tefsir yöntemiyle birçok Kur'ân âyeti tefsir edilmekte, vaazlarda, sohbetlerde ve bilhassa pozitif bilimlerle kültürleri oluşmuş, akli önceleyen, aklî ve mantıkî delillerden başkasıyla ikna olmayan kişilere hitapta ve benzeri birçok yerde bu yöntem kullanılmakta, rağbet görmekte ve büyük bir tesir ortaya koymaktadır. Hatta birçok şahsın bu veya benzeri yaklaşım tarzıyla İslâm'a girdikleri bir gerçektir.

2.2.2.5. Mevzûî Tefsir

Konulu tefsir adı verilen bu yöntem dirâyet tefsirinin bir şubesi olarak, son zamanlarda kendisinden oldukça fazla konuşulmaya başlanan bir konu haline

²²² ez-Zehabî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.2, s.474

²²³ Gazalî, **Cevahiru'l-Kur'ân** adlı eserinde özel olarak bu konuyu inceler

gelmiştir. Mahiyet ve sınırlarını belirleyecek ve ekseriyetçe kabul edilecek bir tarifi yapılamamıştır.

Bu arada bu yöntemin nasıl tatbik edileceğinin yanında usûlü de tartışılmaktadır. Buna rağmen bu konuya girecek nitelikte hem Türkiye’de hem de dünyanın çeşitli ülkelerinde, ilmî çalışmaların sayısı bir hayli fazladır.²²⁴

Bu metod şu şekilde tarif edilmeye çalışılmıştır: “Kur’ân’da herhangi bir konuyla ilgili bütün âyetleri toplayarak, bunları mümkün olduğunca nüzûl sırasına koyup, ilmî bir incelemeye tabi tuttuktan sonra, Allah’ın o konuyla ilgili muradını toplu bir şekilde ortaya koymaya çalışan tefsir metodudur.”²²⁵ Ayrıca, “herhangi bir konuyla direkt veya dolaylı alakalı olan âyetlerin bir bütünlük içinde tefsir edilip işlenmesidir.”²²⁶

“Bir sûrede geçen ve belli bir konuyu ele alan âyetlerin tefsir edilmesidir.”²²⁷ “Bir sûrenin ele aldığı ana konu etrafında tefsir edilmesidir.”²²⁸ şeklinde de tarifler yapılmıştır.

Kanaatimizce bu şekilde tanımları yapılan mevzu bahis yöntem içine girebilecek çalışmaların geçmişi zannedildiği gibi oldukça yeni değildir. “Kur’ân’ın bazısı bazısını tefsir eder.”²²⁹ kâidesi İslâm’ın ilk dönemlerinden itibaren uygulanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabı bazı âyetleri izah ederken diğer âyetleri delil ve tefsir edici olarak zikretmişlerdir.

Bundan başka herhangi bir dirâyet tefsirine bakıldığında, bilhassa konuyla ilgili ilk âyetin geçtiği yerde o konunun teferruatıyla incelendiği ve daha sonraki âyetlerin tefsir sırası gelince bu ilk âyetin tefsirine göndermeler yapıldığı müşahade edilir. Bu tür çalışmalar da mevzûî tefsir yöntemine girer kanaatindeyiz.

²²⁴ Bu konuda yapılan çalışmaların bir listesi için bkz., Mevlüt Güngör, “Tefsirde Konulu Tefsir Metodu”, **İslamî Araştırmalar Dergisi**, c.2, sayı 7, s.43

²²⁵ Güngör, Tefsirde Konulu Tefsir Metodu, s.49

²²⁶ Mustafa Müslim, **Mebahis fi’t-Tefsiri’l-Mevdûî**, Dâru’l-Kalem, Beyrut, h.1410, s.16

²²⁷ Zahir İbn Avvad el-Elmeî’, **el-Medhal ile’t-Tefsiri’l-Mevdûî**, Matbaatu Nercis, es-Suudi, h.1428, s.20

²²⁸ Abdülhamid Dahmaz, **el-İnsan beyne’l-E’mel’l-ve’l-Ecel**, Dâru’l-Kalem, Beyrut, h.1409, s.11

²²⁹ ez-Zerkeşî, **el-Burhân fî- Ulûmi’l-Kur’ân**, c.3, s.175

Netice olarak diyebiliriz ki, konulu tefsir yöntemi çok eskilere dayanmakla beraber son zamanlarda daha tertipli ve sistematik bir durum geliştirilmiştir. Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin gelişmiş bir durumu olan bu yöntem gün geçtikçe gelişmekte, rağbet edilmekte ve her biri Kur'ân-ı Kerim'in bir konusunu tüm ayrıntılarıyla inceleyip araştıran eserlerin meydana gelmesine neden olmaktadır.

2.2.3. Tasavvufî Tefsir

“İlk etapta akla gelmeyen, tefekkür ve tedebbürden sonra, âyetin kapalı bir delaletinden erbab-ı sulûkün kalbine gelen manalar gereğince yapılan te'vil ve tefsirdir”²³⁰ şeklinde tanımlanan tasavvufî tefsir yöntemi, hem rivâyet hem de dirâyet yöntemiyle yapılan tefsirlerden farklı bir hususiyet taşımaktadır.

Ancak bu tefsir, ne yalnızca rivâyete ve ne de rivâyet ve aklın ikisine birden dayanır. Hatta daha sonra bölümlere ayırıp tefrik edeceğimiz gibi “nazarî tasavvufî tefsir” çoğu zaman ne rivâyeti ve ne de aklı hesaba katmadığından, âyetin zâhiriyle hiç de mütabık olmayan anlam ve manalar verme çabası içerisine girmektedir.

Bu hususiyetinden dolayı bazı musannıflar, tasavvufî tefsiri, rivâyet ve dirâyet yöntemlerinin yanında üçüncü bir yöntem olarak zikrederler.²³¹

Biz de bu bu görüşü kabul etmekle tasavvufî tefsiri bir ana başlık altında zikretmeyi uygun bulduk. Konumuzla yakın alakasından dolayı bu yöntemi biraz daha tafsilatlı incelemeye çalışacak, konunun girişinde kısaca zâhirî ve bâtinî ilim ile Bâtînîlikten de bahsedeceğiz..

2.2.3.1. Zâhirî ve Bâtınî İlim

Bu konuya başlamadan önce mutasavvıfların ilim anlayışlarından özetle bahsetmek istiyoruz. Malum olduğu üzere genel kabule göre bilgiye ulaşma yolları üçtür: “(Havassı Selime) Sağlam duyular, (Haber-i Sâdika) doğru haber ve akıl.”²³²

Ancak mutasavvıflar dördüncü bir bilgi kaynağı olarak “ma‘rifetten” bahsetmişler ve bilgileri, elde etme yolu yönünden ikiye ayırmışlardır:

²³⁰ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.2, s.340

²³¹ez-Zehebî, **et-Tefsir ve'l-Mufessirûn**, c.2, s.397

²³²Nureddin Ahmet es-Sabunî, **el-Bidaye fi Usulî'd-Din**, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, h.1399, s.17

1- İnsanî eğitim ve öğretim yolu olan istidlâl. Tecrübe ve istinbat yoluyla sahip olunan ilimler. Bu ilimlerin vasıta ve vesilesi duyu organları, akıl ve nakildir.

2- Rabbanî eğitim yolu olan, keşf ve ilham vasıtasıyla ulaşılan ilim. Bu ilmin kesb ve istidlâl ile alakası olmayıp, Allah'ın, kulun gönlüne doldurmasıyla ortaya çıkar.

Bunlardan birincisinin mahalli akıl, ikincisinin mahalli ise kalptir. Hüccetu'l-İslâm İmam Gazalî, diğer sûfilerden farklı olarak hem akıllı hem de kalbi, ma'rifetin mahalli olarak kabul etmiştir.²³³

Keşf ve ilhama dayalı olan ilme, mutasavvıflar, ma'rifetin yanı sıra, irfan, ilm-i ledûn, ilm-i vehbî, ilm-i bâtin ve benzeri adlar de vermişlerdir. Mutasavvıflar, insanın dünyada manevî açıdan tadını alabileceği en büyük ezvak ve ilimde ulaşabileceği en yüksek makam gördükleri ma'rifete vasıl olma yolunun kalbin tasfiyesi olduğunda ittifak halindedirler.²³⁴

Sûfiler'e göre insanın kalbi, İlahî hakikatleri idrak etmeye yetenekli olarak yaratılmıştır. Ancak o, dünyada birçok perde ile perdelenmiştir. Zikir, ibadet, mücahede ve riyazet vesilesiyle bu perdeler tedricî olarak aradan kaldırılır ve oraya hakikat ışıkları tulû' etmeye başlar.²³⁵

Bilgiye ulaşma kaynağı olarak keşif ve ilhama büyük önem veren ve öncelik tanıyan mutasavvıfların diğer bilgi vesileleri hakkındaki görüşlerini de şöyle özetlemek mümkündür.

Mutasavvıflara göre, "Âlem-i Melekût'u" ilgilendiren gaybe dair ve fizik ötesi hususlarda en sağlam ve doğru bilgi kaynağı keşiftir. Bu hususlarda diğer bilgi kaynakları doğru ve sağlam bilgi veremez.

Akıl ve duyular sadece kendi ilgi alanları olan zâhirî ve dünyevî ilimlerde vesile olabilirler. Mutasavvıflar görme, duyma gibi zâhirî duyu organları gibi bâtinî

²³³ Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmet Hüccetu'l-İslâm el-Gazalî, **İhyau Ulûmi'd-Din**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1407, c.3, s.15

²³⁴ Fahrüddin er-Razî, **İ'tikadu Fireki'l-Müslimîn**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1402, s.72

²³⁵ Şihabu'd-Din Ebû Hafs es-Suhreverdî, **Avârifü'l-Meârif**, Darû İhyai Turasi'l-Arabî, Mısır, m.1968, s.25

duyuları teşkil eden tefekkür, his, hayal ve hafızanın da yanılabilmesini kabul etmişlerdir. Dolayısı ile her zaman yanılma ihtimali bulunan duyular ve akıl vasıtasıyla ma‘rifete ulaşmaya çalışmak doğru değildir.

Mutasavvıfların akıl karşısındaki tavrını, İsmail Fennî (m.ö.1946), şu cümlelerle ifade ediyor: “Mükaşefe erbabı olan Müslümanlar, akli hiçbir zaman terk ve ihmal etmemişlerdir. Lakin akli, idrak edebileceği gerçekler için kullanmışlardır. Aklın idrakten aciz kaldığı hakikatleri, keşf ve ilhamla anlamaya çalışmışlardır.”²³⁶

Özetle mutasavvıfların yolu, ilim, amel ve ma‘rifet elde etme sırasını takib etmektedir. Yani öncelikle zâhirî ilimlerle dinî hükümleri öğrenmek, sonra da bu hükümlere göre hassas bir şekilde amel etmek, daha sonra da bu amelin sonucunda Allah’ın (c.c.) bir lütfu olarak ma‘rifete ulaşmak hakiki tasavvuf ehlinin yoludur.²³⁷

Mutasavvıflar, keşfi bilginin mümkün olduğunu ispatlamak için bir çok âyet, Hadis ve İslâm âlimlerinin hayatlarından pratik örnekleri delil olarak getirmişlerdir.²³⁸

Öte taraftan mutasavvıflar, insanları sahip oldukları ilim ve ma‘rifet yönüyle avam, havas ve havassu’l-havas şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tuttıkları gibi, ilmi de üçe ayırıp şöyle beyân ederler: “Sadece rivâyetlerle iktifa edip ona bağlananların ilmi, “ilme’l-yakîn” olup avama mahsustur. Rivâyetlerle birlikte akıl ve duyguları da kullanarak, nazarî ve istidlâlî yöntemle ulaşılan bilgi “ayne’l-yakîn”i ifade eder. Bu, kelamcılara mahsustur. Keşf ve şuhûda istinat eden ma‘rifet ilmi ise “hakka’l-yakîn”i ifade eder, bu da sûfilere aittir.”²³⁹

Aynı zamanda sûfilere göre, naslardaki kapalı ve sırlı manaları, ibadetlerdeki esrarlı ve manevî özü, varlık ve hadiselerin ardındaki sırları açıklığa kavuşturan bâtın ilmi, gizlidir ve onu avama bildirmek caiz değildir. Çünkü avam bu yüksek ilmi ya anlayamaz ya da yanlış anlar. Bu nedenle bâtın ilmi sadece kalp gözü açık, zeki, yetenekli ve istekli kimselere öğretilir. Bundan dolayı bâtın ilmini biri muamele, diğeri mükâşefe ilmi olmak üzere ikiye ayıran Gazâlî, birincisini eserlerinde genişçe

²³⁶ İsmail Fenni Ertuğrul, **Maddîyun Mezhebinin İzmihlâli**, İstanbul, m.1928, s.17

²³⁷ es-Suhreverdi, **Avârifü'l-Meârif**, s.25

²³⁸ Bu delillerin bir kısmı için bkz., Al-i İmran, 3/138, Yunus, 10/6, Ankebut, 29/69

²³⁹ Gazâlî, **İhyau Ulûmi'd-Din**, c.4, s.45

izah ve beyân ettiği halde ikincisinin kitaplara yazılmasının ve ifşa edilmesinin caiz olmadığını söylemektedir.²⁴⁰

Netice olarak diyebiliriz ki, mutasavvıflar, ilim hususunda diğer İslâm âlimlerinden farklı bir düşünceye ve anlayışa kâil olmuşlar, ilimde ulaşılabilecek en yüksek makam olarak, “ma‘rifet” adını verdikleri keşifle ulaşılan bilgi yöntemini kabul etmişlerdir. Onlar bu ilme, nazarî tecrübe ve aklî istidlâl vasıtasıyla ulaşmanın mümkün olmadığını, ona ancak sistemli ve disiplinli bir dinî yaşam sonucu, kalbin âdi ve bayağı duygu ve düşüncelerden arındırılıp ulvî duygularla techiz edilmesi, yani kalbin tasfiyesi ve gönül gözünün açılması vasıtasıyla ulaşılabileceğinin mümkün olacağını söylemişlerdir.

Bilgi hususunda keşfe dair bilgiyi öne alarak bâtinî bir mananın da var olduğu fikrine binaen tefsir alanında farklı bir yöntemin temsilcisi olmuşlardır. Mutasavvıflar bu işin temsilcisi olmakla beraber Ehl-i Sünnet âlimlerininde büyük çoğunluğu Kur’ân’ın zâhir manası yanında bâtinî bir kısım manaların var olduğunu kabul etmektedirler. Misalen, zâhirîlere²⁴¹ yakın görüşte olmasına rağmen İbn Teymiyye bâtinî manayı tamamen reddetmemiştir. İbn Teymiyye’ye göre bâtin ilmi iki kısımdır: Birincisi zâhire aykırı olan bâtındır, ikincisi zâhire uygun olan bâtındır. Birincisi bâtıldır. İkincisi ise, bu zâhir gibidir.

Zâhire aykırı olmayan bâtinî mana da iki kısımdır: Birinci kısım, Kur’ân ve Hadis’in lafızlarından çıkarılır. Fakat bu lafızlarla bizzat bu mana kastedilmemiştir. Bunun için buna “işâret” demişlerdir. “Bu lafızla sadece bu mana kastedilmiştir” denilmesi, Allah’a (c.c.) iftiradır.

İkincisi ise lafzın delaletiyle değil de itibar ve kıyas vasıtasıyla ulaşılan manadır. Kıyas türünden olan bu mana aynen kıyas gibi doğru da olabilir, hatalı da olabilir.²⁴²

²⁴⁰ Gazalî, *İhyau Ulûmi’-d-Din*, c.1, s.20-23

²⁴¹ Zahirîler, zahir mana dışında herhangi bir mana olmadığını iddia ederler. Liderliğini Davut ez-Zahirî’nin yaptığı bu mezhebin düşünceleri ve tarihî gelişimi için bkz. Goldziher, *Zahirîler*, *Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yayınları*, c.51, sayı.2, s.137-166

²⁴² İbn Teymiyye, *Risale fi’l-İlmi’l-Bâtın ve’z-Zâhir*, Mektebe Mişkât, Lübnan, h.1390, s.231-236

Kelamcı olan Neseffî'nin (h.ö.710) Akaid'inde geçen: "...naslar zâhir manaları üzeredir. Bunlardan başka manalar vermek bâtın ve ilhad ehlinin iddiasıdır" sözünü Sa'duddin Taftazanî (h.ö.797) şöyle açıklar: "Bâtınîlere Bâtınî denmesinin nedeni, nasların zâhir manalarını kabul etmediklerindendir. Onlar bu şekilde şeriati ortadan kaldırmak maksadını güdüyorlar. Fakat hakikate eren bilginlerin bazılarının: "Naslar zâhirler üzeredir. Bununla beraber bu naslarda ehl-i sulûke açılan bir kısım ince ve gizli manalar ve işaretler vardır ki, bunlarla zâhir manayı telif etmek mümkündür" şeklindeki sözleri imanının kemalinden ve irfandandır."²⁴³

Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu tarafından kabul edilen bâtın mananın var olduğuna mutasavvıflar, hem Kur'ân'dan hem de Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabı kiramın söz ve davranışlarından bir kısım deliller getirmişlerdir.²⁴⁴

Tasavvuf büyüklerinin kasdettikleri bâtınî mana²⁴⁵ Kur'ân'ın zâhirî manası üzerine oturur ve ona bağlı olarak gelişir. Yani bâtınî manaya ancak, zâhirî manadan ulaşılabilir. Çünkü bâtınî manaya ulaşmada kullanılan basiret, zâhirî manayı anlayan duyulara bağlı ve aklî kuvvetle bağlantı halindedir. Başka bir ifadeyle bâtınî mana, ilk başta anlaşılan zâhirî mananın daha ileri aşamasından başka bir şey değildir. es-Sülemî de (h.ö.412) bâtın manayı zâhir manaya hamletmekte ve bu minvalde zâhiri manayı inkar yoluna giden Bâtınîleri reddetmektedir.²⁴⁶

İmam Gazalî de zâhiri kabul etmeyen Bâtınîlere ve bâtını reddeden Zâhirîlere karşı çıkarak birincilere "Bâtınî", ikincilere ise "Haşvî" ifadesini kullanır.²⁴⁷ İbn Arabî (h.ö.635) de bu bağlantı üzerinde özel olarak durur.²⁴⁸

Bu ifadelerden anlaşılan, Bâtınîler olarak adlandırılan farklı bir fırka mevcuttur ki onlar hem Zâhirîlerden hem de mutasavvıflardan ayrı bir düşünceye

²⁴³ Sadu'd-din Mes'ud İbn Ömer Taftazanî, **Şerhu'l-Akâid**, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, h.1426, s.274

²⁴⁴ Bu delillerin bir kısmı için bkz., Hadid, 57/3, Muhammed, 47/24,42, Yusuf, 12/96

²⁴⁵ Bâtınî ilim hakkında geniş bilgi için bkz., Ebû Bekir Muhammed Kelabâzî, **et-Taaruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf**, Kahire, m.1960, s.87

²⁴⁶ Ebû Abdır Rahman Muhammed İbn Hüseyin İbn Mûsa el-Ezdî es-Sülemî, **Hakaiku't-Tefsir**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, h.1421, c.1 Mukaddime

²⁴⁷ Gazalî, **İhyau Ulûmi'd-Din**, c.4, s.45-47

²⁴⁸ Muhyiddin İbn Arabî, **el-Futuhâtu'l-Mekkiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, h.1425, c.3, s.547, c.4, s.30

sahiptirler. İslâm'ın düşünce tarihinde böylelerinin varlığı bir gerçektir. Kısaca onlardan da bahsetmek istiyoruz.

2.2.3.2. Bâtınîlik

İslâm'ın fikir ve düşünce tarihinde Bâtınîyye diye nasları, zâhir-bâtın ayırımına giderek te'viller yapan, İslâm'ın temel ahkâmını müslümanların anlayışından farklı olarak yorumlayan, din anlayışlarını inkara vardırان itikadî gruplarla birlikte, çok gizli bir sûrette örgütlenen teşkilatlar aracılığıyla otoriteye karşı girişilen başkaldırı eylemlerinin öncülüğünü yapan, farklı siyasî fırkalar için de kullanılan müşterek bir isimdir.²⁴⁹

Kaynaklar, adı geçen fırka ve gruplara bu ismin verilmesini; naslara zâhirî manalarıyla alakası olmayan bâtinî anlamlar vermeleri, gizli bir önderin peşinden gitmeleri, inkar etmelerine rağmen mümin görünüp asıl hedef ve maksatlarını gizlemeleri, yıkıcı eylem ve çalışmalarını gizli yürütmeleri, âlemin esrarına vakıf olduklarını ileri sürmeleri gibi birbirinden farklı sebeplere bağlamışlardır.

Öte yandan, Ca'fer-i Sadık'tan (h.ö.148) sonra imametın, oğlu İsmail'e geçtiğini savundukları için İsmâiliyye, Âlem ve imamet anlayışlarında yedili bir sistemi benimsediklerinden "Seb'îyye", hakikatin ancak gizli olan imamın ta'limiyle öğrenilebileceğini öne sürdüklerinden "Ta'limiyye", dinin haram kıldığı hususları mübah saydıklarından "İbahiyye", mal ve kadında ortaklığı caiz gören Mezdek ve Babek'e uyduklarından "Mazdekiyye" ve "Babekiyye", İslâm akaidine muhalif uluhiyyet düşüncesini benimsediklerinden "Zenâdike", Alemin yaratılışını ve ahiret hayatını inkar ettiklerinden "Melâhîde", Nasır Hüsrev, Hamdan Karmat, İbn Nusayr ve Hasan Sabbah gibi liderlere bağlı olduklarından "Karamite", "Nasiriyye", "Nusayriyye", Dürziyye" ve "Sabbahiyye" diye adlandırmışlardır.²⁵⁰

Bu tarzda bir itikada ve birbirinden farklı isimlere sahip olan Bâtınîyye'nin yaptığı Kur'ân tefsir ve beyânları tamamiyle reddedilmiştir. Çünkü Bâtınîlik, Kur'ân'ın zâhirî yani ilk bakışta anlaşılacak manasının varlığını reddeder.

²⁴⁹ Avni İlhan, Bâtınî'ler Mad., **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, m.1992, c.5, s.190.

²⁵⁰ İlhan , Bâtınî'ler Mad., **DİA**, c.5, s.190

Onların anladığı bâtın izafî değil mutlakdır, yalnız o vardır. Yani mana bâtındır ve tektir. Bu manayı da ancak belirli sırlı kuvvetlere sahip belirli şahıslar anlayabilir.²⁵¹

Bundan dolayı bâtın mana denildiğinde ilk anda akla gelen bu sapık grup veya fırkaların kasdettiği mana ile mutasavvıfların kasdettiği bâtınî mana tamamen birbirinden farklıdır ve birbirine karıştırılmamalıdır.²⁵²

2.2.3.3. İşârî Ve Nazarî Tasavvufî Tefsir

Ayrıca tasavvuf, nazarî ve amelî olmak üzere aslında ikiye ayrılır. Dolayısıyla her iki kısmın görüşlerine uygun olarak iki tür sûfî tefsir yöntemi gelişmiştir. Birine “Nazarî Tasavvufî Tefsir” diğetine de “İşârî-Tasavvufî Tefsir” ismi verilmektedir. Bu iki gruptan da özetle söz etmek istiyoruz. Tasavvufî tefsir sahasında en önemli şahsiyetlerden biri İbn Arabî’dir. Onunla beraber tasavvufî tefsir, tamamen Vahdet-i Vücûd²⁵³ nazariyesinin etkisine girmiş, ifrat derecesinde te’viller yapılmaya başlanmıştır. İbn Arabî, geniş ufkuyla tasavvufta ve tasavvufî tefsirde bir çığır açmıştır. Bundan böyle basit anlamda işârî ve zühdî manalar yerine gayet girift ve karmaşık felsefî tefsirler ve Vahdet-i Vücûd istikametinde nazarî te’viller dönemi başlamıştır.²⁵⁴

Ayrıca öte taraftan da bazılarınca “Sünnî Tasavvuf” şeklinde ifade edilen ve daha çok dinin tatbikine ehemmiyet veren tasavvuf ehlince de tefsirler yapılmıştır. Fakat bu iki tefsir arasında bazı ayırıcı özellikler meydana gelmiş ve farklar belirmiştir. Yukarıda da geçtiği gibi “Nazarî Tasavvufî Tefsir” ve “İşârî Tasavvufî Tefsir” adı verilen bu iki anlayış ve izah yöntemi arasında şu farklılıklar görülmektedir:

1. Nazarî tasavvufî tefsirde, müfessirin zihnindeki felsefî veya ilmî bilgiye mütabık âyet aranır, bulunamayınca en yakın âyet bu düşünce ve bilgiye uygun bir

²⁵¹ İlhan , Bâtınî’ler Mad., **DİA**, c.5, s.190

²⁵² Bâtınîlerin tefsir anlayışları hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, **et-Tefsir ve’l-Mufessirûn**, c.2, s.225-253

²⁵³ Kitabın “Tevhidle” ilgili bölümüne bakınız.

²⁵⁴ Sabri Mütevellî, **Menhecû Ehli’s-Sünne fi-Tefsiri’l-Kur’ani’l-Kerim**, Dâru’s-Sakafeti’n-Neşr, Kahire, m.1986, s.297

şekilde te'vil edilir. İşârî tasavvufî tefsirdeyse, müfessir riyâzet, zühd ve Kur'ân tilavetiyle uzun zaman iştigal eder. Sonuç itibariyle âyetin işaret ettiği mukaddes manalar kalbinde inkişâf eder.

2. Nazarî tasavvufî tefsirde, müfessirin vardığı mana nihaî ve kesin manadır. Başka bir mana vermek mümkün değildir. İşârî tasavvufî tefsirde ise, müfessirin kalbine inkişâf eden mana, âyetin taşıdığı müteaddid manalardan biridir. Bir başka şahsın veya bir diğer mertebede aynı kişinin kalbine farklı manalar inkişâf edebilir.

3. Nazarî tasavvufî tefsirde, hasıl olan mananın, âyetin zâhiriyle her hangi bir alakası aranmadığı gibi, İslâm'ın genel kaidelerinden herhangi bir şahidin olması da aranmaz. İşârî tasavvufî tefsirde ise zâhirle irtibat kurulabilen ve İslâm'ın genel ilkeleriyle tutarsızlık içermeyen manalar verilir.²⁵⁵

Bu arada şunu belirtelim ki, hem işârî hem de nazarî tasavvufî tefsirde ibarenin zâhir manası kabul edilir ve bunu reddeden Bâtınî'lerden bu noktada ayrılır.

Diğer tarftan bir takım âlimler nazarî tasavvufî tefsire daha geniş, daha yüksek ve girift; işârî tasavvufî tefsire de sade ve basit, ilk etap ve yüzeysel olduğu yönüyle baktıklarını, bazılarının ise birincisini merdud ve mezmum, diğerini ise makbul addettiklerini belirtmeliyiz.²⁵⁶ İkincilere göre tasavvufî bir tefsirin kabul edilebilmesi için şu şartları taşıması gerekmektedir:

- 1- Verilen mananın, Kur'ândaki lafzın zâhirî manasına muhalif olmaması,
- 2- Diğer bir yerde bu mananın doğru olduğunu onaylayan şer'î bir delilin bulunması,
- 3- Verilen bu manaya karşı, şer'î ya da aklî bir maninin (engelin) bulunmaması,

²⁵⁵ Mahmut Beysûnî Fevre, **Neşetu't-Tefsir ve Menâhicuhu**, Matbaatu'l-Emâne, Mısır, h.1406, s.393

²⁵⁶ Süleyman Ateş, **İşârî Tefsir Okulu**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, m.1974, s.167

4- Verilen bâtinî mananın tek mana olduğunun savunulmaması.²⁵⁷

Daha önceden de söylediğimiz gibi, yapılan bu tefsirler şahsî içtihad ve kıyas türünden sayıldığı için, yukarıda belirtilen şartları taşısa da şer‘î açıdan bağlayıcı değildir.

Konumuz olan es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l Beyân’ında tesbit ettiğimiz işârî manalar bütünüyle, yukarıda sayılan şartlara uygun yani işârî tasavvufî tefsir türüne birer örnek teşkil ederler bu arada es-Sa‘lebî dikkatli olan her okuyucunun anlayacağı bir üslupla konuyu takdim eder. Bu özelliğiyle o, diğer işârî tefsir yapan müfessirleri takib eder. Ayrıca bu özelliğiyle tasavvufu sevdirdiği gibi İslâm’a olan uygunluğunu da gözler önüne sermiş oluyor kanaatindeyiz.

²⁵⁷ Mennau’l-Kattân, **Mebahis fi-Ulûmi’t-Tefsir**, Müessesetü’r-Risale, Beyrut, h.1411, s.357

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÛFÎ-İŞÂRÎ TEFSİRDE ES-SA‘LEBÎ’NİN KONUMU VE EL-KEŞF VE’L-BEYÂN’DA İŞÂRÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ

3.1. SÛFÎ-İŞÂRÎ TEFSİRDE ES-SA‘LEBÎ’NİN KONUMU

es-Sa‘lebî’nin tavasavvuf ve sûfîlerle alakası vardır. Bu alaka yönlerinin en belirgin ve bariz tarafı ise es-Sa‘lebî’nin kendilerinden ilim öğrendiği hocalarından bazılarının sûfî ekole mensup olmalarıdır. Bu hocalarından en önde geleni ise zamanındaki sûfîlerin şeyhi, büyüğü ve tabakat sahibi olan Ebû Abdurrahman es-Sülemîdir.

es-Sa‘lebî, tefsirinde büyük sûfî âlimlerden nakillerde bulunmuştur. Bunlardan bazıları : Fudayl İbn İyâz (h.ö.187), Hâris el-Muhâsibî (h.ö.243), Cüneyd-i Bağdadî (h.ö.298), Sırrî Sakatî (h.ö.251), eş-Şiblî (h.ö.334), Ebû Yezid el-Bistâmî (h.ö.231 veya 261), Ebû Turâb en-Nahşebî (h.ö.245) ve diğerleridir. Ancak bu durum es-Sa‘lebî’nin sûfî ekolü benimsediği ve bu ekole bağlı olduğu anlamına gelmez. el-Keşf ve’l-Beyân’ı incelediğimizde bunu açık olarak müşahade ederiz. Ancak es-Sa‘lebî’nin öğüt ve zühdle ilgili yerlerde sûfîlerin sözlerine ünsiyet ettiğini gözlemleriz. Bu durumu O’nun vâiz olmasına hamledebiliriz.

Yüce Allah’ın (c.c.) şu âyetinde yaptığı gibi : **“Bu, o kitaptır ki kendisinde hiçbir şüphe yoktur. Muttakiler için hidâyettir.”**²⁵⁸ Takvanın manası ve müttakinin hakikatı hakkında âlimlerin görüşlerini belirtmiştir. Bu görüşler içerisinde bu konuda ilk sûfî âlimlerin görüşlerini de zikretmiştir.²⁵⁹

²⁵⁸ Bakara, 2/2

²⁵⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyan**, c.1, s.142-144

es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân tefsirini üzerine kurduğu esaslardan biri de işârî tefsirdir. Kitabın mukaddimesinde kitabını on dört esas üzerine kurduğunu ifade etmiştir. Bunlar arasında hikem ve işârâtı da saymıştır.

es-Sa‘lebî tefsirinin kaynakları arasında hocası Ebû Abdurrahman es-Sülemî’nin “Hakâikü’t-Tefsir” adlı tefsirini de saymıştır. “Hakâikü’t-Tefsir” en meşhûr işârî tefsirlerden kabul edilir. es-Sa‘lebî bu tefsiri hocasına arz yöntemiyle okuduğunu ve O’nun tasvibini aldığını ifade etmiştir.

es-Sa‘lebî sadece “Hakâikü’t-Tefsir” le yetinmemiştir. Diğer işârî tefsirlerden de nakillerde bulunmuştur. Sehl et-Tüsterî’nin (h.ö.283) “Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîm”i, Kuşeyrî’nin (h.ö.465) “Letâifu’l-İşârât”ı ve Ebû Bekr el-Vâsitî’nin (h.ö.320) Vâsitî Tefsir’i. Bu tefsirlerden iktibaslar yapar. Hangi kitaptan alıntı yaptığını ismiyle belirtmez. Ayrıca, es-Sa‘lebî bazı tasavvufî yorumları aktarırken söyleyenini belirtmeden mübhem olarak “kiyle” ve“ Kâle ehlu’l-işâreh, kâle ba’du ehli’l-işâreh” ifadelerini kullanır.

es-Sa‘lebî sûfilerden nakillerde bulunmasına, bazı hocalarının mutasavvıf olmasına ve kitabının işârî tefsirden bir yekûn içermesine rağmen bu nakillerde titiz ve dikkatli davranarak tefsirini sûfî nazarî ve bâtinî tefsirlerden korumuştur. O, hocası es-Sülemî’nin yaptığı hatalar sebebiyle âlimlerin tenkidine maruz kaldığı husularda hocasını takip etmemiştir. Aynı şekilde es-Sa‘lebî tefsirini arap dilinin maksatlarına muhalif işârî ve sembolik te’villerden korumuştur.²⁶⁰

es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân’da işârî tefsirin güzel örneklerini takdim etmiştir. Bundan hareketle es-Sa‘lebî’nin tasavvufa ünsiyet ettiği, tasavvuf ehli ve eserleriyle yakından ilgilendiği neticesine ulaşabiliriz. Tasavvufu, asrının diğer kültür verilerini aktardığı gibi tefsirinde aktarmıştır. Naklettiği bilgileri tenkit etmeden ve kabullenerek sunmayı tercih etmiştir.

²⁶⁰ el-Milîbârî, es-Sa‘lebî ve Dirâsetu Kitabihî el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.616

3.2. EL-KEŞF VE'L-BEYÂN'DA İŞÂRÎ TEFSİR ÖRNEKLERİ

el-Keşf ve'l-Beyân'ı Fâtiha sûresinden Nâs sûresine kadar inceledik. Sûfî, zâhid, âbid ve mutasavvıfların işârî değerlendirmelerinin neredeyse tamamını tesbit ettik. el-Keşf ve'l-Beyân'da tespit ettiğimiz işârî manaları zâhid, sûfî ve mutasavvıfların isimleriyle birlikte -kitapta belirtildiği şekliyle- naklediyoruz.

Âyetler ve işârî manalar sûre tertibi esasına riâyet edilerek sunulacaktır. Bu arada zâhid ve sûfiler²⁶¹ yeri geldikçe dipnotlarda kısaca tanıtılacaktır.

3.2.1. Fâtiha Sûresi

“Hamd, Âlemlerin Rabbi olan, Rahman, Rahim, din gününün sahibi Allah’a mahsustur.”²⁶²

Abdullah İbn Mübârek²⁶³: “Âyeteki **“Rahmân, Rahim’i”** izah sadedinde “Rahmân: “Kendisinden istendiğinde verendir. Rahim: “Kendisinden istenmediğinde gazab edendir,” demiştir.²⁶⁴

Verrâk²⁶⁵: “Rahmân : “Genişlik, bolluk, ihsanlar ve lütuflardır ki mahlukata hediye olarak verilip bağışlanmıştır. Rahim: “Nimetler ve rızıklardır ki kullara ikram edilip gönderilmiştir.”²⁶⁶ Bu âyetleri ayrıca şöyle izah etmiştir: “Rahmân: “Allah (c.c.) kendisini inkar edene, nankörlük edip şirk koşana karşı bu ismi ve sıfatıyla muamelede bulunur.

²⁶¹ Sûfilerin tanıtımını içeren bilgiler, Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Asfiyâ, Tabakatu's-Sûfiyye, İslam Âlimleri Ansiklopedisi, İslam Tarihi Ansiklopedisi ve Evliyâlar Ansiklopedisi adlı eserlerden istifadeyle kısaca aktarılmıştır.

²⁶² Bakara, 2/2,3,4

²⁶³ Etbâu't-Tâbiîn'in büyüklerindendir. Tam adı, Abdullah İbn Mübârek İbn Vâzih el-Hanzalî et-Temimî'dir. Künyesi de Ebû Abdurrahman'dır. Emevî halifesi Hişam İbn Abdülmelik döneminde (h.118)'de Merv'de doğmuştur. Türk asıllıdır. Hadiste, fıkıhta âlimdir. Mücâhit ve zâhittir. İslâm düşmanlarına karşı cihat etmiştir. Dünyaya ve dünyalığa önem vermezdi. (h.181)'de bir sefer dönüşünde, Bağdat yakınlarında vefat etmiştir.

²⁶⁴ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.1, s.100

²⁶⁵ Bu zat aslen Tirmizli'dir. Adı, Muhammed İbn Ömer'dir. Künyesi, Ebû Bekir, lakabı da el-Verrâk'tır. Edebe eşsiz ve benzersiz bir zattır. “Müeddibu'l-Evliyâ” (Velîlerin terbiye edicisi) lakabıyla meşhûr olmuştur. Yine Tirmiz'de (h.280)'de vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

²⁶⁶ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.1, s.100

Rahim: “Allah’ın tek olduğunu ifade edip O’na iman edene, şükredene, bir ve tek olduğunu kabul edene karşı da bu isim ve sıfatıyla muamele eder.”²⁶⁷

Muhammed İbn Ali el-Mezidî (ö.?): “Rahman: “Allah’ın ateşten kurtarmasıdır ki bunun beyânı Allah (c.c.) şu âyetindedir: **“...Siz, ateşten bir çukurunun kenarında bulunuyordunuz sizi ondan kurtardı...”**”²⁶⁸ Rahim: “Allah’ın Cennet’e dahil etmesidir ki bunu şu âyet beyân eder: **“Emin olarak selâmetle oraya girin.”**”²⁶⁹

Muhasibî ²⁷⁰ : “Rahman: “Allah’ın canlara yani bedenlere ve ruhlara rahmetiyle, Rahim: “Kalplere ve gönüllere rahmetiyledir.”²⁷¹

Sırrî Sakatî ²⁷² : “Rahman: “Üzüntü ve kederin kaldırılmasıdır. Rahim: “Günahların affedilmesidir.”²⁷³

Mutahhir İbn Varrak (ö.?) : “Rahman: “Ne kadar büyük olsa da günahların bağışlanmasıdır. Rahim: “Ne kadar az bile olsa tâat ve ibadetlerin kabul edilmesidir.”²⁷⁴

Yahya İbn Muâz ²⁷⁵ : “Rahman: “Kulların dünyadaki maslahatlarının gözetilmesidir. Rahim : “İbadullahın ahiret hayatındaki maslahatlarıdır.”²⁷⁶

²⁶⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.101

²⁶⁸ Âl-i İmrân, 3/103

²⁶⁹ Hicr, 15/46, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.100

²⁷⁰ Evliyânın büyüklerindendir. Adı, Haris İbn Esed el-Muhasibî’dir. Künyesi, Ebû Abdullah’tır. Basra’da doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Nefsini çok hesaba çektiğinden dolayı, Muhasibi lakabıyla meşhûr olmuştur. Aslen Bağdat’lıdır. Zamanında Bağdat’ın en büyük âlimlerindendi. İmam-ı Şafîî ile (ra.) aynı dönemde yaşamıştır. Şafîî mezhebindendir. İlimde kendisini yetiştirmiş ve tasavvufta yükselmiştir. İnsanları irşat için azimle çalışmıştır. (h.243)’te Bağdat’ta vefat etmiştir.

²⁷¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.100

²⁷² Büyük ve meşhûr evliyâlardandır. Adı, Sırrî İbn Muglis es-Sekatî’dir. Künyesi, Ebû’l-Hasen’dir. Bağdat’ta doğmuştur. Ma‘rûf-i Kerhî hazretlerinden feyz almıştır. Cüneyd-i Bağdadî’nin dayısı ve hocasıdır. Yaşadığı asırda tasavvufta, vera‘ ve takvada emsalsiz idi. Haris el- Muhasibî’nin ve Bişr-i Hafî’nin akranıdır. (h.251)’de Ramazan ayında Bağdat’ta vefat etmiştir.

²⁷³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.101

²⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.101

²⁷⁵ Büyük evliyâdandır. Rey’de doğmuştur. Adı, Yahyâ İbn Muâz İbn Ca‘fer er-Razî’dir. Künyesi, Ebû Zekeriyâ’dır. Lakabı, Vâiz’dir. İnsanlara nasihat ederek saâdet ve selâmet yolunu anlatır, zühd ve takvada, vera‘da, hikmette, ilâhî emirlere ve Sünnet’e ittibada zamanının tekiydi. (h.258)’de Nişabur’da vefat etmiştir.

²⁷⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.101

“Bizi dosdoğru yola hidâyet et.”²⁷⁷

Verrâk : “Arzu ve isteklerin kendisiyle sapmayacağı bir yola.”²⁷⁸

Muhammed İbn Ali en-Nehdi (ö.?) : “ Korku ve ümit yoluna.”²⁷⁹

Ebu Osman²⁸⁰: “Ubudiyyet yoluna.”²⁸¹

et-Tüsteri²⁸²: “Sünnet ve cemaat yoluna. Çünkü bidat, müstakim (dosdoğru yol) olamaz.”²⁸³

“Gadap olunanların ve sapmış bulunanların değil.”²⁸⁴

et-Tüsteri : **“Gadap olunanların”** yani bidat ehlinin yoluna değil. **“Sapmış bulunanların değil”** Sünnetten sapanların yoluna değil.²⁸⁵

“Amin (Allahım kabul et)”²⁸⁶

et-Tüsteri : “Buna senden başkasının gücü yetmez.”²⁸⁷

Muhammed İbn Ali en-Nehdi : “ Bizi ümit eden kaybetmez.”²⁸⁸

²⁷⁷ Fâtiha, 1/6

²⁷⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.121

²⁷⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.121

²⁸⁰ Tasavvuf ehlinin meşhûrlarındandır. Adı, Ebû Osman Saîd İbn İsmail Hayrî’dir. Künyesi, Ebû Osman’dır. Rey’lidir. Nişabur’a yerleşmiştir. Asrının önder ve rehberiydi. Fıkıhta ve tasavvufta derin ilim sahibi kâmil bir âlim idi. Konuşmaları ölçülü ve tesirliydi. Dönemindeki tasavvuf büyükleri: “Seçkin üç kişi vardır. Dördüncüsü yoktur. Nişabur’da Ebû Osman, Bağdat’ta Cüneyd-i Bağdadî ve Şam’da Ebû Abdullah Cellâ” demişler. Horasan’da tasavvuf onun irşadıyla intişar etmiştir. Nişaburlular, tasavvuf lisanıyla kendilerine sohbet etmesi için ona bir kürsü hazırlamışlardır. (h.298) ‘de vefat etmiştir.

²⁸¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.121

²⁸² Tasavvuf yolunun imamlarından ve evliyânın büyüklerindendir. Adı, Sehl İbn Abdullah’tır. Künyesi ise Ebû Muhammed’dir. Nisbesi, et-Tüsterî’dir. (h.201)’de Tüster’de doğmuştur. Dayısı Muhammed İbn Süvar’ın irşadıyla yetişmiştir. Hacda bulunduğu sırada Zünnûn-i Mısri ile görüşmüş ve O’na talebe olmuştur. (h.283)’de Basra’da vefat etmiştir.

²⁸³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.121

²⁸⁴ Fâtiha, 1/7

²⁸⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.124

²⁸⁶ Fâtiha’nın sonunda söylenmesi sünnettir. Fâtihadan bir âyet değildir.

²⁸⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.125

²⁸⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.125

Ebû Bekir Verrâk : “Amin, dua için bir kuvvet ve rahmetin inmesi için talepte bulunmaktadır.”²⁸⁹

3.2.2. Bakara Sûresi

“Elif, lâm, mîm”²⁹⁰

Ehl-i işaret bu âyetin manası hakkında şöyle demişlerdir: “Elif” (ene) Ben, “Lâm”(lî) Benim için, “Mîm”(minnî) Benden.

“Bu, o kitaptır ki kendisinde hiç şüphe yoktur. Muttakiler için hidâyettir.”²⁹¹

Hasan-ı Basrî²⁹² : “Müttaki: “Gördüğü her bir kimse için, bu benden daha hayırlıdır diyen kimsedir.”²⁹³

Ömer İbn Abdulaziz²⁹⁴: “Takva: “Gündüz namazıyla gece namazını birbirine katmak değildir. Gerçek takva, Allah’ın haram kıldıklarını terketmek ve Allah’ın (c.c.) farz kıldıklarını eda etmektir. Bundan sonra verilen rızık ise hayır üzerine hayırdır.”²⁹⁵

Talk İbn Habib’e (ö.?) bize takvayı kısaca anlat dediler. Cevaben dedi ki: “Takva: “Allah’tan (c.c.) bir nur üzere bulunup, Allah’ın sevabını ümit ederek işlenen ve Allah’ın yapılmasını istediği bir ameldir. Yine bunula beraber takva,

²⁸⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.125

²⁹⁰ Bakara, 2/1

²⁹¹ Bakara, 2/2

²⁹² Tâbiîn’in en büyüklerindendir. İlk âbid ve zâhitlerdendir. Adı, el-Hasan İbn Ebi’l-Hasan Yesâr el-Basrî’dir. (h.21)’de Medine’de doğmuştur. Bu esnada Hazreti Ömer halifeydi. (h.110)’da 88 yaşında bir Cuma günü Basra’da vefat etmiştir.

²⁹³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.142

²⁹⁴ Emevî halifelerinden sekizincisi olan Mervan’ın torunudur. (h.60)’ta Medine’de doğmuştur. Enes İbn Malik, Abdullah İbn Ca’fer Tayyar ve Saîd İbn Müseyyib ve diğer ilim ehlinde dersler almıştır. (h.99)’da amcası oğlu Süleyman vefat edince O halife oldu. Çok âdil olduğundan kendisine ikinci Ömer denilmiştir. (h.101)’de kırkbir yaşında iken, kölesi tarafından zehirlenerek şehit edilmiştir.

²⁹⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.142

Allah'tan bir nur üzere bulunarak Allah'ın azabından korkup, Allah'a karşı masiyetin terkedilmesidir.²⁹⁶

Ebûbekir İbn Abdullah²⁹⁷: “Kişi hırstan ve öfkeden sakınmadıkça muttaki olamaz.”²⁹⁸

Şehr İbn Havşeb²⁹⁹: “Müttaki: “Sakıncalı olabilir endişesiyle emin olmadığı şeyleri terkeden kimsedir.”³⁰⁰

Fudayl İbn İyaz³⁰¹: “Takva: “Kendisi için istediğini insanlar için de istemektir.”³⁰²

Süfyan-ı Sevri³⁰³ ve Cüneyd-i Bağdadi³⁰⁴: “Müttaki: “Kendisi için istediğini insanlar için de isteyen kimse değildir. Müttaki ancak, insanlar için kendisine istediğinden daha fazlasını isteyen kimsedir.”³⁰⁵

²⁹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

²⁹⁷ Tâbiîn’in önde gelen büyüklerindendir. Adı, Alkame İbn Abdullah el-Müzenî’dir. Künyesi, Ebû Hâtem’dir. Abdullah el-Müzenî hazretleri, dünyaya düşkün olmayan ve dünyadan çokça sakınan takvalı ve vera‘ sahibi bir zat idi. İbreti ve hikmetli sözleri vardır. (h.108)’de vefat etmiştir.

²⁹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

²⁹⁹ Tâbiîn’denidir. Adı, Şehr İbn Havşeb el-Eş‘arî’dir, Künyesi, Ebû Saîd’dir. Şamlı’dır. (h.20)’de doğmuştur. Irak’a yerleşmiş ve Beytu’l-mal emirliği yaptırmıştır. Fıkıh ve kıraatte ilim sahibidir. Ayrıca Muhaddis’tir. Rivayet ettiği hadislerin büyük çoğunluğu Hasen derecesindedir. Şehr İbn Havşeb (ra.) dünyaya bağlı ve düşkün olmayan ve çokça ibadet eden büyük bir âlimdir. (h.100)’de vefat etmiştir.

³⁰⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³⁰¹ Evliyânın büyüklerindendir. Künyesi, Ebû Ali’dir. Semerkand’da Ebiverd kasabasına bağlı Ferdin köyünde (h.107)’te doğmuştur. Baverd’de büyümüştür. Daha önceleri eşkiya iken samimi tevbesiyle evliyâlık makamına yükselmiştir. Tevbesi çok ibret vericidir. İlim tahsilini ikamet ettiği Kûfe’de sürdürmüştür. Abbasî halifesi Harun er-Reşîd’e nasihatler etmiştir. Sırrî Sekatî ve Bısr-î Hafî’nin mürididir. Hicâbu’l-aktâr adlı kitabın sahibidir. Dili farsçadır. Hayatının sonuna doğru Mekke’ye yerleşmiş ve (h.187)’de orada vefat etmiştir.

³⁰² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³⁰³ Büyük âlimlerindendir. Etbâu’t-Tâbiîn’denidir. Adı, Süfyan İbn Saîd İbn Mesrûk el-Kûfî’dir. Künyesi ise, Ebû Muhammed veya Ebû Abdullah’tır. (h.95)’te Kûfe’de doğmuştur. Hadîs ve fıkıh ilminde yüksek bir dereceye sahip bir müctehittir. Mezhebi zamanla unutulmuştur.. Cüneyd-i Bağdadî, Hamdûn Kassar bunun mezhebine mensup idiler. Hadiste, fıkıhta, tefsir ve tasavvufta çok ileriye. Câmiu’l-Kebîr, Câmiü’s-Sagîr ve Ferâiz adlı kitapları vardır. (h.161)’de Basra’da vefat etmiştir.

³⁰⁴ Büyük evliyâdandır. Tasavvuf ehlinin en çok tanınanı ve bilinenidir. Adı, Cüneyd İbn Muhammed’dir. Künyesi, Ebû’l-Kâsım’dır. (h.207)’de Nihavend’de doğmuştur.. Bağdat’ta ikamet etmiştir. (h.298)’de vefat etmiştir.

³⁰⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

Sırrî Sakatî : Bir gün bir arkadaşı kendisine selam verdi. O da selamına mukabelede bulundu. Arkadaşı sert tabiatlı, somurtkan ve asık suratlı biriydi. Kendisini güler yüzle karşılamadı.

Bunun üzerine O'na şöyle dedi: “Bana ulaştı ki müslüman bir kimse din kardeşine selam verip kardeşi de selamına karşılık verdiğinde aralarında yüz rahmet paylaştırılır. Doksan'ı biri için, On'u da diğeri içindir. İsterim ki doksanı din kardeşim için olsun.”³⁰⁶

Hakim-î Tirmizi³⁰⁷: “Müttaki o kimsedir ki, O'nun hasmı yoktur. Herkes tarafından sevilir.”³⁰⁸

Sırrî Sakatî : “Müttaki: “Kendi nefesine buğzeden kimsedir.”³⁰⁹

Şiblî³¹⁰ : “Müttaki: “Allah'tan başkasını aramayandır.”³¹¹

Süfyan-ı Sevri : “Müttaki: “Dünyadan ve dünyanın en azından da sakınan kimsedir.”³¹²

Muhammed İbn Yûsuf el-Mukrî³¹³ : “Takva: “Seni Allah'tan (c.c.) uzaklaştıran her şeyden uzaklaşmaktır.”³¹⁴

³⁰⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³⁰⁷Devrinin en meşhûr evliyâsından, sûfiyye-i âliyyenin büyüklerinden, marifet ehlinin en ileri gelenlerinden, ilmiyle âmil âlimlerdendir. Adı, Muhammed İbn Ali İbn Hasen İbn Bîşr ez-Zâhid'dir. Künyesi, Ebû Abdullah'tır. Tirmizî'de doğmuştur. Doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Horasan sûfilerinin büyüklerinden olan Hakîm-i Tirmizî, Tirmizî'de uzun zaman ikamet etmiştir. Tirmizî, Buhârâ'nın güneyinde, Ceyhun nehrinin kıyısında bir kasabadır. Hakîm-i Tirmizî bazı konuşmalarından ötürü, bu konuşmaların ince manalarını anlamayanlar tarafından Tirmizî'den çıkarılmıştır. Belh şehrine gitmiştir. Belh'in ahalisi, onu büyük hürmet ve muhabbetle karşılamıştır. Uzun süre Belh şehrinde ikamet ettikten sonra Nişabur'a gelmiştir. (h.320)'de şehid edilmiştir.

³⁰⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³⁰⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹⁰Evliyânın büyüklerindendir. Adı, Ca'fer İbn Yûnus'tur. Künyesi, Ebû Bekir'dir. (h.247)'de Samarra'da doğmuştur. Bağdat'a gelerek, buraya yerleşmiştir. Cüneyd-i Bağdadî'nin talebesidir. Malikî mezhebinin fıkıh âlimidir. İmam Malik'in Muvatta'sını ezberlemiştir. Asrının yeganesi olan Ebû Bekr-i Şiblî (h.334)'te vefat etmiştir.

³¹¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹³Etbâu't-Tâbiî'nin râvi ve âlimlerindendir. Künyesi, Ebû Abdullah'tır. ez-Zâhid, el-Âbid lakablarıyla bilinir ve tanınırdı. Aslen İsfahan'lıdır. İlim tahsili için uzun müddet Mekke'de ikamet etti. Ayrıca Basra'da ve farklı yerlerde kaldı. Tanındığı yerlerde uzun zaman kalamazdı. Geceleri

Kasım İbn Kasım (ö.?): “Takva: “Şeriat âdâbını muhâfaza etmektir.”³¹⁵

Ebû Zeyd³¹⁶: “Takva: “Bütün şüpheli şeylerden sakınmak ve kaçınmaktır.” Ayrıca şöyle demiştir: “Müttaki: “Konuştuğunda Allah için konuşan, sustuğunda Allah için susan, hatırladığında (zikrettiğinde) Allah’ı hatırlayan kimsedir.”³¹⁷

Fudayl İbn İyaz : “Bir kimse, arkadaşının kendisinden emin olduğu gibi düşmanı da kendisinden emin olduğunda müttakilerden olur.”³¹⁸

et-Tüsteri : “Müttaki: “Güç ve kuvvetinden teberrî eden kimsedir.” Ayrıca yine takvaya dair şöyle demiştir: “Allah’ın seni nehyettiği şeyleri işlerken görmemesi ve emrettiği hususları işlediğinde seni bunun ecrinden mahrum ve yoksun bırakmamasıdır.”³¹⁹

Yine takva hakkında şöyle denilmiştir: “Takva: “Hz.Peygamber’e (s.a.v.) iktida etmektir.”³²⁰

Takva hakkında ayrıca şöyle denilmiştir: “Takva: “Kalbinle gafletten, nefsinle şehvetlerden, boğazınla lezzetlerden, azalarınla günahlardan korunmandır. Buna muvaffak olduğun zaman göklerin ve yerin mülküne sahip olana ulaşman ümit edilir.”³²¹

Ebû Kasım³²²: “ Takva: “ Güzel ahlaktır.”³²³

uyumaz, sürekli ibadet ederdi. İnsanlardan hiç birşey istemezdi. İhtiyacını sadece Allah’tan (c.c.) isterdi. (h.188)’de vefat etmiştir.

³¹⁴es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹⁶Şafî mezhebine mensup fıkıh âlimlerinin en büyüklerindendir. Adı, Muhammed İbn Ahmed İbn Abdullah İbn Muhammed el-Mervezî el-Fâşânî’dir. Künyesi, Ebû Zeyd’dir. (h.301)’de Merv’in köylerinden biri olan Fâşân’da doğmuştur. Menhiyattan ve şüpheli şeylerden çokça sakınırdı. Dünya’yı sevmez ve ona gönül bağlamazdı. Gençliği yokluk ve fakirlikle geçmiştir. Kış’ın soğuk günlerini paltosuz geçirmiştir. Bu kadar zorluğa ve sıkıntıya rağmen, kendisini ilim öğrenmeye vakfetmiştir. Irak’a, Şam’a ve Mekke’ye gitmiştir.(h.371)’de Merv’de vefat etmiştir.

³¹⁷es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.143

³¹⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²²Büyük velîlerden olup; fıkıhta, tefsirde, hadîste, kelimada ve tasavvufta, hen zâhirî ve hem de bâtinî ilimlerde büyük bir âlimdir. Adı, Abdülkerim İbn Havazin İbn Abdülmelik İbn Talha İbn Muhammed en-Nişaburî’dir. Künyesi, Ebû Kâsım olup, Kuşeyrî ismiyle meşhur olmuştur. Kuşeyrî (h.376) senesinde Horasan’ın Üstuvâ kasbasında doğmuştur. Kuşeyrî İbn Ka‘b Sagsa’nın

Sûfilerden bazıları şöyle demişlerdir: “Bir kimsenin takvasına üç şey delalet eder: “Elde edip kazanamadığı hususlarda güzel tevekkülü, elde edip kazandığı hususlarda güzel rızası ve elinden kaçırdığı şeylerdeki sabrı.”³²⁴

Yine takva hakkında şöyle denilmiştir: “Müttaki: “Heva ve hevesine uymaktan sakınan ve korunan kimsedir.”³²⁵

Meymun İbn Mihran³²⁶: “Kişi nefisini aç gözlülükten ve zulümden şiddetli bir hesaba çekmedikçe müttaki olamaz.”³²⁷

Ebû Turab en-Nahşebi³²⁸: “Takvanın önünde zorluklar, güçlükler ve engeller vardır. Bunları aşamayan kimse takvaya ulaşamaz.”

Bu engeller şunlardır: “Nimete karşılık sıkıntıyı, lüzumsuz ve faydasız konuşmaya karşılık faydalı sözleri, şöhrete karşılık tevazu ve alçak gönüllülüğü, rahatlığa karşılık çalışma ve çabalamayı, hayata karşılık ölümü tercih etmektir.”³²⁹

“Bunlar Allah’ı ve mü’minleri aldatmaya çalışırlar. Oysa sadece kendilerini aldatırlar da farkında değillerdir.”³³⁰

İşaret ehli âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Nifak ehli olanlar ancak bâtını bilmeyenleri aldatırlar. Bâtını bilenlere gelince, kim bâtın ehlini aldatmaya kalkışırsa bu durumda ancak kendisini aldatmış olur.”³³¹

“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan Cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her

soyundandır. Ailesi Arab asıllıdır. Horasan’da ikamet etmiştir. Annesi de Sülemî ailesine mensuptur. (h.465) yılında Nişabur’da vefat etmiştir.

³²³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²⁶ Meymun İbn Mihran el-Cezerî, Tâbiîn’in büyüklerindendir. Künyesi, Ebû Eyyûb’dur. (h.37)’de doğmuştur. Hadîs ilminde sikâdır. Fıkıh ilminde büyük bir âlimdir. Kûfe’de ilim tahsil etmiştir. (h.116)’da Cezîre’de vefat etmiştir.

³²⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³²⁸ Horasan evliyalârının büyüklerindendir. Adı, Asker İbn Hüseyin Nahşebî’dir. Adıyla unutulup künyesiyle tanınmıştır. Hâtem-i Esâm ve Ebû Hâtim-i Attar el-Basrî ile sohbet etmiştir. Şafî mezhebi âlimlerindendir. Ahmed İbn Hanbel’den de ilim almıştır. (h.245)’te Basra’da vefat etmiştir.

³²⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.144

³³⁰ Bakara, 2/9

³³¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.153

rızık verilişinde, “Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!” diyecekler. Halbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”³³²

et-Tüsteri : “Salih amelleri işleyenler Sünnet’e bağlı kalanlardır. Çünkü bidatçının ameli salih olmaz.”³³³

Tertemiz eşler hakkında, “Kötü ahlaktan temizlenmiş olanlardır.” denilmiştir.³³⁴

“Derken, Âdem (vahy yoluyla) Rabb’inden birtakım kelimeler aldı, (onlarla amel edip Rabb’ine yalvardı. O da) bunun üzerine tövbesini kabul etti. Şüphesiz O, tövbeleri çok kabul edendir, çok bağışlayandır.”³³⁵

Hz. Âdem’in (a.s.) tövbesiyle ilgili olarak şöyle denilmiştir: “Hz. Adem’in (a.s.) tövbesinin kabulünü üç şey sağlamıştır. Korku, ümit ve gözyaşı.”³³⁶

Şehr İbn Havşeb : “Hz. Adem (a.s.) Dünya’ya indirildiğinde yüce Allah’tan (c.c.) haya ettiği için üç yüz sene başını kaldırmadan beklemiştir.”³³⁷

“Ey İsrailoğulları! Size verdiğim nimeti hatırlayın. Bana verdiğiniz sözü yerine getirin ki ben de size verdiğim sözü yerine getireyim. Yalnız benden korkun.”³³⁸

İşaret ehli âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Mihnet yurdum olan dünyada bana karşı kulluk vazifelerinizi tatbik edeceğinize dair sözünüzü yerine getiriniz ki ben de nimet yurdum olan Cennet’te mükafat olarak kurbetim ve rü’yetimle sözümü yerine getireyim.”³³⁹

³³² Bakara, 2/25

³³³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.170

³³⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.171

³³⁵ Bakara, 2/37

³³⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.185

³³⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.185

³³⁸ Bakara.2/40

³³⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.187

“Sonra bunun ardından şükredesiniz diye sizi affetmiştik.”³⁴⁰

Hasan-ı Basri: “Nimete şükür, nimetin zikredilmesidir. Yüce Allah (c.c.) **“Rabbinin nimetlerine gelince onu anlat da anlat.”** buyurmuştur.”³⁴¹

Fudayl İbn İyaz : “Her nimetin şükürü, bu nimetlere nail olduktan sonra Allah’a (c.c.) isyan edilmemesidir.”³⁴²

Verrâk: “Şükürün hakikati, nimeti vereni tanımaktır. Nefsin için nimette bir payının olduğunu bilmemendir. Bunun aksine, nimeti Allah’tan (c.c.) bilmendir. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: **“Size erişen her nimet Allah’tandır.”**³⁴³ Resulullah (s.a.v.) buyurdu ki: “Musa (a.s.) ya Rabbi! Âdem (a.s.) O’na verdiği nimetlerin şükürünü nasıl eda edebildi. O’nu elinle (kudretinle) yarattın, meleklerini O’na secde ettirdin ve O’nu Cennet’ine yerleştirdin. Allah (c.c.) O’na vahyetti. Âdem (a.s.), bütün bunların benden ve benim katımdan olduğunu bildi. İşte bu, şükürün kendisidir.”³⁴⁴

Cüneyd-i Bağdadi: “Şükürün hakikati, kulun şükürden aciz olduğunu bilmesidir.”³⁴⁵

Sûfilerden bazıları şöyle demişlerdir: “Şükür, elbette ki nimetin görülmesi değildir. Bilakis nimeti verenin (Mün’im’in) görülmesidir.”³⁴⁶

Ebû Osman Said İbn İsmail Hayrî: “ Doğru şükür, dilinle nimeti verenden başkasını medih ve sena etmemendir.”³⁴⁷

es-Sülemî ³⁴⁸ : “Şükür, nimete minnetarlık ve şükran bilinci altındaki tevazudur.”³⁴⁹

³⁴⁰ Bakara, 2/52

³⁴¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf vel-Beyân**, c.1, s.195

³⁴² es-Sa‘lebî, **el-Keşf vel-Beyân**, c.1, s.195

³⁴³ Nahl, 16/53

³⁴⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.195

³⁴⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.197

³⁴⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.197

³⁴⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.197

³⁴⁸ Horasan’da yetişen evliyânın büyüklerinden. İsmi, Muhammed İbn Hüseyin es-Sülemî el-Ezdî en-Nişaburî’dir. Künyesi, Ebû Abdurrahmân’dır. es-Sülemî, (h.330)’da Ramazan ayında doğdu. Şafîî mezhebindendir. Fıkıh ilminde ve diğer ilimlerde tefsîrde, hadîste, lügatta ve tarihte büyük

Ayrıca şöyle denilmiştir: “Şükür beş şeydir. Günahlardan uzak durmak, iyiliklere devam etmek, nefsanî isteklere muhâlefet etmek, bütün gücünü tâatlere bezletmek ve göklerin Rabbinin murâkibesini düşünmek.”³⁵⁰

“Rabbimiz! İçlerinden onlara bir Peygamber gönder; onlara âyetlerini okusun, kitabı ve hikmeti öğretsin ve onları her kötülükten arındırsın. Şüphesiz, sen mutlak güç sahibisin, hüküm ve hikmet sahibisin.”³⁵¹

Yahya İbn Muaz : “Hikmet, Allah’ın ordularından bir ordudur ki onu âriflerin kalbine gönderir ta ki onları dünyanın cazibesinden korusun.”³⁵²

“Onlara de ki: “Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? Halbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O’na gönülden bağlanmış ihlaslı kimseleriz.”³⁵³

Fudayl İbn İyaz: “İhlas, gösteriş olur diye insanlar için ameli terketmektir. İnsanlar için amel ise şirktir. İhlas, Allah’ın seni her iki durumdan korumasıdır.”³⁵⁴

Yahya İbn Muaz : “ İhlas, amelin kusurlardan ayrılmasıdır. Tıpkı sütün pislik ve kan arasından tertemiz çıkıp ayrılması gibi.”³⁵⁵

Ruveym İbn Ahmed el-Bağdadî³⁵⁶: “İhlas, senin rü’yetinin gölgelerden uzaklaşıp yükselmesidir.”³⁵⁷

âlimdir. Tasavvufun inceliklerine hakkıyla vakıftı. Evliyânın büyüklerinden olan Ebû Amr Nüceyd’in torunudur. Babası ve annesi de, tasavvufta yüksek derece sahibi idiler. Zamanında bulunan evliyânın İmamı idi. Tasavvufu ve tasavvuf erbabının hallerini anlatan çok kıymetli eserler telif etti. İlim öğrenmek için çok sıkıntılara katlandı. İlim öğrenmek, hadîs-i şerîf yazmak için Nişabur, Merv, Irak ve Hicaz’ı dolaştı. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, çokça ibadet ederdi. Haramlardan ve şüphelilerden son derece sakınırdı. Dünyaya hiç önem ve değer vermezdi. (h.412)’de Şa‘ban ayında vefat etti.

³⁴⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.197

³⁵⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.197

³⁵¹Bakara, 2/129

³⁵²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.1, s.277

³⁵³Bakara, 2/139

³⁵⁴es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.7

³⁵⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.7

³⁵⁶Büyük evliyâdandır. Adı, Ruveym İbn Ahmed İbn Yezîd İbn Ruveym’dır. Künyesi, Ebû Muhammed’dır. Bağdat’lı âlimlerindendir. Ârifi Billah, kerâmet ve ferâset sahibi bir âlim olan

Ebû'l-Hasan el-Bevşeci (ö.?) : “İhlas meleklerin yazamadığı, şeytanın bozamadığı ve insanların bilemediği bir şeydir.”³⁵⁸

Yine ayrıca ihlasla ilgili olarak şöyle denilmiştir: “Kendisiyle hakkın görüldüğü ve doğrunun kastedildiği şeydir. Yaratılmışlardan (mahlûkattan) gizlenen ve alakalardan temizlenen şeydir.”³⁵⁹

Ruveym: “İhlas, rû'yetinin (bakışının) gölgelerden yükselmesidir.”³⁶⁰

Denilmiştir ki : “Kendisiyle hakkın görüldüğü ve sıdkın kastedildiği şeydir.”³⁶¹

Yine denilmiştir ki : “Yaratılmışlardan gizlenen ve alakalardan arındırılan şeydir.”³⁶²

Huzeyfe³⁶³ : “İhlas, kulun fiillerinin zâhirde de bâtında da aynı seviyede olmasıdır.”³⁶⁴

Ebû Ya'kûb el-Mekfûf³⁶⁵ : “İhlas, kulun kötülüklerini (seyyiâtını) gizlediği gibi iyiliklerini de (hasenâtını) gizlemesidir.”³⁶⁶

Sehl et-Tüsteri : “ İhlas, mürailik yapmaması yani amellerinde gösterişten uzak durmasıdır. Mürainin üç alameti vardır : “Yalnız kaldığında tembellik eder. İnsanların içinde olduğunda aktif ve hareketli olur. Övüldüğünde amelini artırır.”³⁶⁷

Rüveym İbn Ahmed, fıkıhta ve tefsirde büyük âlimdir. Cüneyd-i Bağdadî'nin arkadaşıdır. Rüveym İbn Ahmed (h.303)'te vefat etmiştir.

³⁵⁷ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁵⁸ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁵⁹ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶⁰ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶¹ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶² es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶³ Hz.Peygamber'in (s.a.v.) sırdaşı. Adı, Huzeyfe'dir. Künyesi, Ebû Abdullah'tır. Babasının adı Huseyl olup, Yemanî lakabıyla meşhûrdur. (h.36) senesinde hazret-i Osman'ın şehadetinden kırk gün sonra vefat etmiştir.

³⁶⁴ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶⁵ Ehl-i tasavvufun büyüklerindendir. Adı, İshâk İbn Muhammed'dir. Künyesi, Ebû Yakûb'dur. Irak'ta Ahvaz'ın yakınında Nehrecûr isimli köyden olduğu için, Nehrecûrî diye bilinir. Cüneyd-i Bağdadî, Yakûb es-Sûsî ve Amr İbn Osman el-Mekkî gibi zatlarla görüşmüş ve sohbet etmiştir. (h.330)'te Mekke'de vefat etmiştir.

³⁶⁶ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

³⁶⁷ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.2, s.7

“Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, sakın nankörlük etmeyin.”³⁶⁸

Fudayl İbn İyaz : “Emirlerime itâatle beni anın ki ben de sizi sevabımla anayım.³⁶⁹ Bunun açıklaması şu âyettedir: **“Gerçek şu ki, iman edip iyi işler yapanlara gelince, elbette biz iyi işler yapanların ecrini zâîi etmeyiz.”³⁷⁰**

H. Peygamberden (s.a.v.) rivâyet edilmiştir: **“Kim Allah’a itâat ederse namazı da orucu da Kur’ân tilaveti de az bile olsa Allah O’nu anar.”³⁷¹**

Yine denilmiştir ki: “Beni tevhit ve imanla anın ki ben de sizi Cennet’lerle ve Cennet’in dereceleriyle anayım.”³⁷²

Bunun beyânı şu âyettedir: **“İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; içinden ırmaklar akan Cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilisinde, bu tıpkı daha önce dünyada bize verilen rızık diyecekler. Halbuki bu rızık onlara dünyadakine benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedi kalacaklardır.”³⁷³**

Ebû Bekir Sıddık ³⁷⁴ şöyle demiştir: “İbadet olarak tevhid yeter. Sevab olarak da Cennet yeter.”³⁷⁵

Yine şöyle denilmiştir: “Beni yerin üstünde anın ki ben de sizi yerin altında anayım.”³⁷⁶

³⁶⁸ Bakara, 2/152

³⁶⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.19

³⁷⁰ Kehf, 18/30

³⁷¹ Rûdânî, **Memauz-Zevâid**, 2/258

³⁷² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.19

³⁷³ Bakara, 2/25

³⁷⁴ Asıl ismi, Abdullah İbn Ebû Kuhâfe İbn Amir İbn Ka‘b İbn Sa‘d İbn Teym İbn Mürre’dır. Babasının ismi Osman’dır. Kuhâfe lakabıyla tanınmıştır. Annesinin ismi ise Selmâ Binti Sahr’dır. Ümmül-Hayr lakabıyla bilinmektedir. Hazreti Ebû Bekir, Peygamber Efendimizden takriben 2 yaş küçüktür. Fil hadisesinden sonra (m.573)’te dünyaya gelmiştir. Müslüman olmadan önce ismi, Abdüluzzâ veya Abdulkâbeydi. Hz. Peygamber’e (s.a.v) ilk iman edenlerdendir. Hz. Pygamberin (s.a.v.) sadık dostudur. İmandan sonra O’nun ismini “Abdullah” olarak değiştirdi. 38 yaşında İslâm’la şereflenen Hz. Ebû Bekir (r.a.); ilk halifedir. Halifeliği 2 küsür sene sürmüştür. 63 yaşında (h.13)’te vefat etmiştir. Vasiyyetine binaen, cenazesi hanımı Esmâ tarafından yıkanmıştır. Cenaze namazı Hz. Ömer (r.a.) tarafından kıldırılmıştır. Peygamber Efendimizin kabrinin bulunduğu Hücre-i Saâdete defnedilmiştir.

³⁷⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.19

Ve ayrıca şöyle denilmiştir : “Beni şevk ve muhabbetle anın ki ben de sizi vuslat ve kurbetle anayım.”³⁷⁷

Ebû Osman en-Nehdî : “Ben Rabbim Azze ve Celle’nin beni anmasını gerçekten biliyorum demiştir. Kendisine bunu nasıl biliyorsun diye sorulduğunda cevaben : “Allah (c.c.) “Beni anın ki ben de sizi anayım.” buyuruyor. Yüce Allah’ı andığımda O’da beni anar demiştir.”³⁷⁸

“İnsanlar arasında Allah’ı bırakıp da O’na ortak koşanlar vardır. Onları Allah’ı severcesine severler. Müminlerin Allah’a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir. Zulmedenler azaba uğrayacakları zaman bütün kuvvetin Allah’ın olduğunu ve Allah’ın azabının pek şiddetli olduğunu bir bilselerdi.”³⁷⁹

Denilmiştir ki : “Allah (c.c.) ancak şöyle buyurdu: “Müminlerin Allah’a olan sevgisi daha güçlü bir sevgidir.” Çünkü evvela Allah onları sevmiştir. Sonra da Onlar Allah’ı sevmişlerdir. Mabûdun kendisine muhabbetle şahitlik ettiği kimsenin muhabbeti tastamam ve dosdoğrudur.”³⁸⁰

“Allah, size ancak leş, kan, domuz eti ve Alla’tan başkası adına kesileni haram kıldı. Ama kim mecbur olur da, istismar etmeksizin ve zaruret ölçüsünü aşmaksızın yemek zorunda kalırsa, ona günah yoktur. Şüphesiz, Allah çok bağışlayandır, çok merhamet edendir.”³⁸¹

Sehl et-Tüsterî: “istismar etmeksizin” ifadesini İslâm cemaatinden ayrılmadan, “zaruret ölçüsünü aşmaksızın”ifadesini ise Sünnet’e muhâlefet edip bidat karıştırmaksızın şeklinde izah etmiştir.³⁸²

“(O sayılı günler) İnsanlar için bir hidâyet rehberi, doğru yolun ve hak ile bâtılı birbirinden ayırmanın apaçık delilleri olarak Kur’ân’ın kendisinde indirildiği Ramazan ayıdır. Öyle ise içinizden kim bu aya ulaşırsa, onu oruçla

³⁷⁶ es-Sa’lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.19

³⁷⁷ es-Sa’lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.20

³⁷⁸ es-Sa’lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.21

³⁷⁹ Bakara, 2/165

³⁸⁰ es-Sa’lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.34

³⁸¹ Bakara, 2/173

³⁸² es-Sa’lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.2, s.46

geçirsin. Kim de hasta veya yolcu olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutsun. Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez. Bu da sayıyı tamamlamanız ve hidâyete ulaştırmasına karşılık Allah'ı yüceltmeniz ve şükretmeniz içindir.”³⁸³

Âyette geçen “Ramazan” kelimesinin ifade ettiği manaya dair şöyle denilmiştir: “Çünkü kalpler ahiret hususunda öğüt, hikmet ve tefekkürün hararetini tıpkı kumların ve taşların, Güneş’in hararetinden alması gibi içine alır.”³⁸⁴

“Kullarım, beni senden sorarlarsa, (bilsinler ki), gerçekten ben, onlara çok yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O halde, doğru yolu bulmaları için davetime uysunlar, bana iman etsinler.”³⁸⁵

İşaret ehli bu âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Allah’ın (c.c.) kudretinin izharı için aradan vasıtanın kaldırılmasıdır.”³⁸⁶

“Mallarınızı Allah yolunda harcayın. Kendi kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever.”³⁸⁷

Fudayl İbn İyaz : “Bu âyet hakkında şöyle demiştir: “Allah’a kötü zanda bulunarak (sû-i zan ederek) kendi kendinizi tehlikeye atmayın. Allah’a iyi zanda bulunun (hüsn-ü zan edin) şüphesiz ki Allah iyilik edenleri sever.”

“Onlardan, “Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver ve bizi ateş azabından koru” diyenler de vardır.”³⁸⁸

Şöyle denilmiştir: “Dünyada dinin ve yakînin güzellik ve iyiliğini, ahirette de likâ ve rızânın iyilik ve güzelliğini ver.”³⁸⁹

Yine şöyle denilmiştir: “Dünyada iman üzerine sebatın güzelliğini, ahirette selâmet ve rıdvânın güzelliğini ver. Dünyada ihlasın güzelliğini, ahirette halasın

³⁸³ Bakara, 2/185

³⁸⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.68

³⁸⁵ Bakara, 2/186

³⁸⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.74

³⁸⁷ Bakara, 2/195

³⁸⁸ Bakara, 2/201

³⁸⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.115

güzelliğini ver. Dünyada taât tatlılığının güzelliğini, âhirette rü'yet lezzetinin güzelliğini ver.”³⁹⁰

Sehl İbn Abdullah et-Tüsterî: “Dünyada Sünnet-i Seniyyeye ittibân güzelliğini, ahirette Cennet’in güzelliğini ver.”³⁹¹

“İnkâr edenlere dünya hayatı süslü gösterildi. Onlar iman edenlerle alay etmektedirler. Allah’a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir. Allah dilediğine hesapsız rızık verir.”³⁹²

Ebû Bekir Sıddık : “Müslümanlardan hiç kimseyi asla hakir görme. Şüphesiz ki müslümanlardan küçümsenen kimseler Allah katında büyüktür.”³⁹³

Yahya İbn Muaz : “Aralarında mü’minin zengin olup da haset edildiği, fakir olduğunda ise zelil görüldüğü bir kavim ne kadar kötü bir kavimdir. Yüce Allah şöyle buyurmuştur: **“Allah’a karşı gelmekten sakınanlar ise, kıyamet günü bunların üstündedir.”**³⁹⁴

“Kimdir Allah’a güzel bir borç verecek o kimse ki, Allah da o borcu kendisine kat kat ödesin. Rızıkı Allah daraltır ve genişletir. Ancak O’na döndürüleceksiniz.”³⁹⁵

Ehl-i işaret bu âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Allah sadakayı mü’min kullarına olan muhabbetinden ötürü “Karz” lafzı ile izhâr etmiştir. Bu da ancak muhabbet ettiği kimselerden güzel bir borç istemeyi (karz-ı hasen) gerektirmiştir.”³⁹⁶

Yahya İbn Muaz : “Arşın Rabbi Allah, kendisinden karz-ı hasen istediği halde malı kendisi için bırakan kimsenin haline hayret ederim.”³⁹⁷

³⁹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.116

³⁹¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.116

³⁹² Bakara, 2/2

³⁹³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.132

³⁹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.132

³⁹⁵ Bakara, 2/245

³⁹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.206

³⁹⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.206

Ehl-i işaretin bir kısmı da şöyle demiştir: “Bu, Yüce Allah’tan yardımlaşma ve ödünç verme hususunda kulları için bir lütuftur.”³⁹⁸

“Dinde zorlama yoktur. Çünkü doğruluk sapıklıktan iyice ayrılmıştır. O halde kim tağutu tanımayıp Allah’a inanırsa, kopmak bilmeyen sapasağlam bir kulpa yapışmıştır. Allah, hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.”³⁹⁹

Ehl-i işaret âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Herkesin tağutu kendi nefsidir. Bunun beyânı Yüce Allah’ın şu sözündedir: “Şüphesiz ki nefis aşırı derecede kötülüğü emreder.”⁴⁰⁰

Allah, iman edenlerin dostudur. Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kafirlerin velisi ise tağuttur. O da onları aydınlıktan karanlığa sürükletip çıkarır. Onlar Cehennemliklerdir. Orada ebedi kalırlar.⁴⁰¹

Vasıtî ⁴⁰²: “Onları nefislerinin karanlıklarından rızâ, sıdk, tevekkül, marifet ve muhabbet gibi uyması gereken âdâblara çıkarır.”⁴⁰³

Ebû Osman: “Onları riyakarlıktan ilahi nimet ve lütufları görmeye çıkarır.”⁴⁰⁴

Şöyle denilmiştir: “Onları yalnızlığın ve ayrılığın karanlıklarından vuslatın ve kurbetin aydınlığına çıkarır.”⁴⁰⁵

“Allah hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çok hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar.”⁴⁰⁶

Sehl İbn Abdullah et-Tüsterî : “Hikmet, Sünnet-i seniyyedir.”⁴⁰⁷

³⁹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.206

³⁹⁹ Bakara, 2/256

⁴⁰⁰ Yûsuf, 12/53

⁴⁰¹ Bakara, 2/257

⁴⁰² Evliyânın büyükerindendir. Adı, Muhammed İbn Musa’dır. İbn Ferganî olarak bilinmektedir. Cüneyd-i Bağdadî ve Süfyan-ı Sevrî gibi büyük âlimlerin sohbet halkasında bulunmuştur. Merv’e yerleşmiştir. Zahirî ilimlerde de âlim olan Ebû Bekr Vasıtî, (h.320)’de vefat etmiştir. Türbesi Merv’dedir.

⁴⁰³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.237

⁴⁰⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.237

⁴⁰⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.237

⁴⁰⁶ Bakara, 2/269

⁴⁰⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

Ehl-i işaretin bir kısmı da şöyle demiştir: “Hikmet, Rabbânî ilimdir.”⁴⁰⁸

Denilmiştir ki: “Hikmet, illet gösterilmeden verilen işarettir. Bütün hallere Yüce Hakk’ın şahit tutulmasıdır.”⁴⁰⁹

Ebû Osman : “Hikmet, ilham ile vesvese arasındaki ayırt edici nurdur.”⁴¹⁰

Şöyle denilmiştir: “Hikmet, ilham gelmesi için sırrın herşeyden tecrit edilmesidir.”⁴¹¹

Kasım (ö.?): “Hikmet, Hakkın hatırının sana hükmetmesi, arzu ve isteklerinin sana hükmetmemesidir.”⁴¹²

3.2.3. Âl-i İmrân Sûresi

“De ki: “Ey mülkün sahibi olan Allah’ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetersin.”⁴¹³

Ebu Osman : “Mülk ile imana ve tâate muvaffakiyet kastedilmiştir.”⁴¹⁴

Üstaz Vâiz Ebû Said⁴¹⁵ : “Bazı Yemenli zâhidlerden mülkün gece namazı olduğunu duyduğunu anlatmıştır.”⁴¹⁶

Şiblî : “Mülk, dünyadan da ahiretten de vazgeçip sadece yaratan ile yetinmektir.”⁴¹⁷

⁴⁰⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

⁴⁰⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

⁴¹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

⁴¹¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

⁴¹² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.2, s.271

⁴¹³ Âl-i İmran, 3/26

⁴¹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴¹⁵ Ebû Said el-Harraz büyük evliyâdandır. Tasavvufta O’na intisab edenlere “Harrâziye” denilmiştir. Bağdat’ta doğmuştur. Yüksek makam ve mertebelere ulaşmıştır. Zamanındaki evliyânın imamı kabul edilen Ebû Said-i Harrâz hazretleri; Sırrî Sekatî, Zünnûn-i Mısırî, Cüneyd-i Bağdadî, Ebû Ubeyd Busrî, Nebâcî gibi büyük velîlerin sohbetinde bulunmuş ve tasavvuf yolunda yetişmiştir. Bîşr-i Hafî, Ebû Hamza Horasanî ve Yûsuf İbn Hüseyin gibi sûfilerle de arkadaşlık yapmıştır. (h.277)’de Bağdat’ta vefat etmiştir.

⁴¹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴¹⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

Vasitî : “Melikler sahip oldukları mülk ile övünmüşlerdir. Allah (c.c.) onlara şu kavliyle **“Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın.”** yanlarındaki mülkün zâil olacağını haber vermiştir.”⁴¹⁸

Verrâk : **“Dilediğini aziz edersin”** nefsin üstesinden gelip alt ettirerek ve hevaya muhâlefet ettirerek. **“dilediğini zelil edersin”** heva ve heveslere ittiba ile.⁴¹⁹

Denilmiştir ki: “İman ve marifet ile dilediğini aziz edersin. Başarısızlık ve mahrûmiyetle dilediğini zelil edersin.” “Şeytanı yenmekle dilediğini aziz edersin. Şeytana yenilmekle dilediğini zelil edersin.” “Kanaat ve rıza ile dilediğini aziz edersin. Perişaniyet ve hırs ile dilediğini zelil edersin.”⁴²⁰

es-Sülemî : “Hür kimse, tutkulu ve ihtiraslı olduğu şeyin kölesidir. Köle ise kanaat ettiği şeyde özgürdür.”⁴²¹

Yine denilmiştir ki : “İhlas ile dilediğini aziz, riyâ ile dilediğini zelil eder.” “Cennet ve sadık rüya ile dilediğini aziz, ateş ve ateşten perde ile dilediğini zelil eder.”⁴²²

“Geceyi gündüze sokarsın, gündüzü geceye sokarsın. Ölüden diriye çıkarırsın, diriden ölüyü çıkarırsın. Dilediğine de hesapsız rızık verirsin.”⁴²³

Ehl-i işaret şöyle demiştir: “İçinde karar kılıp yerleşmesin diye facirin kalbinden hikmeti, arifin lisanından hatayı çıkarır.”⁴²⁴

“Zekeriya mabedde namaz kılarken Melekler ona, “Allah sana, kendisinden gelen bir kelimeyi (İsa’yı) doğrulayıcı, efendi, nefsine hâkim ve salihlerden bir Peygamber olarak Yahya’yı müjdeler” diye seslendiler.”⁴²⁵

Ebû Bekir Verrâk : “es-Seyyid” kelimesinin manasına dair “Yüce Allah’ın (c.c.) kazasına râzı olan manasını vermiştir.”⁴²⁶

⁴¹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴¹⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴²⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴²¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴²² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.44

⁴²³ Âl-i İmran, 3/27

⁴²⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.46

⁴²⁵ Âl-i İmran, 3/39

et-Tirmizi : “Allah’a tevekkül eden kimsedir.”⁴²⁷

Bistâmî⁴²⁸: “Himmeti yücelen, kadir ve kıymeti, şan ve şerefi büyüyen, kendisinde dünya yurduna karşı muhabbet meydana gelmeyen kimsedir.”⁴²⁹

“İsa, onların inkarlarını sezince, “Allah yolunda yardımcılarım kim?” dedi. Havariler, “Biziz Allah yolunun yardımcıları. Allah’a iman ettik. Şahit ol, biz müslümanlarız” dediler.”⁴³⁰

Abdullah İbn Mübarek : “Havariler olarak isimlendirildiler. Çünkü onlar nûranî idiler. Üzerlerinde ibadetin eseri, nûru ve güzelliği vardı. Yüce Allah (c.c.) şöyle buyuruyor: **“Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir.”⁴³¹**

“Sizin dininize uyandan başkasına inanmayın” (dediler). De ki: “Şüphesiz hidâyet, Allah’ın hidâyetidir. Birine, size verilenin benzerinin verilmesinden veya Rabbinizin huzurunda aleyhinize deliller getireceklerinden ötürü mü (böyle söylüyorsunuz)?” De ki: “Lütuf Allah’ın elindedir. Onu dilediğine verir. Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.”⁴³²

Bu âyet hakkında işaret ehli şöyle demiştir: “Ancak sizin halinize ve yolunuza uyanlarla samimi olun ve arkadaşlık yapın. Çünkü size uymayanlar size dost ve arkadaş olamazlar.”⁴³³

“Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir.”⁴³⁴

Ebû Bekir Verrâk: “Bu âyet onlara fütüvveti (manevi gelişim yollarını) gösterir. Allah buyuruyor ki: “Siz ancak benim iyiliğime din kardeşlerinize

⁴²⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.63

⁴²⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.64

⁴²⁸ Büyük velilerdendir. “Âlî silsile” denilen büyük âlim ve velilerin beşincisidir. “Sultân-ı Ârifîn” lakabıyla meşhur olmuştur. Adı, Tayfur, babasının adıyla İsâ’dır. Künyesi, Ebû Yezîd’dır. (h.160 veya 188)’de İran’da Hazar Denizi kenarında Bistâm’da doğmuştur. (h.231 veya 261)’de Bistâm’da vefat etmiştir.

⁴²⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.64

⁴³⁰ Al-i İmran, 3/52

⁴³¹ Fetih, 48/29

⁴³² Al-i İmran, 3/73

⁴³³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.93

⁴³⁴ Al-i İmran, 3/92

yaptığınız iyilik ve onlara sevdiğiniz mallardan ve makamlardan yaptığınız infak ile erişirsiniz. Bunu yaptığınız zaman iyiliğime ve şefkatime nâil olursunuz.”⁴³⁵

“Ey iman edenler! Allah’a karşı gelmekten nasıl sakınmak gerekiyorsa, öylece sakının ve siz ancak müslümanlar olarak ölün.”⁴³⁶

Ebû Osman : “Göz kırpma süresi kadar bile olsa Allah’a isyan edilmemesidir.”⁴³⁷

“Onlar bollukta ve darlıkta Allah yolunda harcayanlar, öfkelerini yenenler, insanları affedenlerdir. Allah, iyilik edenleri sever.”⁴³⁸

Sırrı Sakatî : “İhsan, imkan (ihtiyaç) bulunduğu zamanda yapılmasıdır. Yoksa her vakitte yapılması mümkün olan ihsan değildir.”⁴³⁹

“Yine onlar, çirkin bir iş yaptıkları, yahut nefislerine zulmettikleri zaman Allah’ı hatırlayıp hemen günahlarının bağışlanmasını isteyenler -ki Allah’tan başka günahları kim bağışlar- ve bile bile işledikleri (günah) üzerinde ısrar etmeyenlerdir. İşte onların mükafatı Rab’leri tarafından bağışlanma ve içinden ırmaklar akan Cennetlerdir ki orada ebedî kalacaklardır. (Allah yolunda) çalışanların mükafatı ne güzeldir!”⁴⁴⁰

Şehr İbn Havşeb: “Amel olmaksızın Cennet talebi günahlardan bir gūnahtır.”⁴⁴¹

“Allah size yardım ederse, sizi yenecek yoktur. Eğer sizi yardımsız bırakırsa, ondan sonra size kim yardım edebilir? Mü’minler, ancak Allah’a tevekkül etsinler.”⁴⁴²

⁴³⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.111

⁴³⁶ Al-i İmran, 3/102

⁴³⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, s.161

⁴³⁸ Al-i İmran, 3/134

⁴³⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.167

⁴⁴⁰ Al-i İmran, 3/135-136

⁴⁴¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.170

⁴⁴² Al-i İmran, 3/160

Sehl et-Tüsteri: “Tevekkül makamının evveli, kulun Allah’ın huzurunda, tıpkı meyyitin gassalın elinde olması gibi bulunmasıdır. O’nu dilediği gibi çevirir. Ölünün hareket ve iradesi yoktur. Mütevekkil kimse istemez, reddetmez ve alıkoymaz.”⁴⁴³

Ebû Turâb en-Nahşebi : “Tevekkül Allah’a (c.c.) güvenmektir.”⁴⁴⁴

Bişr-i Hafî ⁴⁴⁵: “Tevekkül Allah’tan (c.c.) gelene rızadır.”⁴⁴⁶

Zünnûn-i Mısırî ⁴⁴⁷ : “Bir adam kendisine Ya Ebel’Feyz tevekkül nedir? diye sorduğunda cevaben şöyle demiştir: “Allahtan başka bütün rableri devreden çıkarmak ve sebepleri kesmektir.” Bunun üzerine soruyu soran adam diğer bir hali benim için artır demiştir. Tekrar cevap olarak şöyle demiştir: “Nefsi ubûdiyete atmak. O’nu rubûbiyetten çıkarmaktır.”⁴⁴⁸

İbrahim Havvas ⁴⁴⁹: “Tevekkülün hakikati Allah’tan başkasından korkunun ve ümidin düşürülmesidir. Yaşamın tek bir güne hasredilmesi, yarının tasasının düşürülmesidir.”⁴⁵⁰

Ali Ruzbârî (ö.?) : “Tevekküle riâyet üç derecedir : Birincisi, verildiğinde şükreder. Mani olunduğunda sabreder. İkincisi, mani olunması ve verilmesi birdir. Üçüncüsü, şükürle beraber men edilmesi ki Allah’ın bunu O’na ihtiyar etmesini bilmesinden dolayı O’na daha sevgilidir.”⁴⁵¹

İbrahim Havvas : “Ben Mekke yolundaydım. Güzel görünümlü bir şahıs gördüm.

⁴⁴³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.192-193

⁴⁴⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁴⁵ Evliyâların büyüklerindendir. Adı, Bişr İbn Haris Abdurrahman Hafî’dir. Künyesi Ebû Nasr’dır. Bişr-i Hafî ismiyle meşhûr olmuştur. (h.150)’de Merv’in Bekird bölgesinde doğmuştur. Bişr-i Hafî, devrinin büyük âlimlerinden ilim öğrendi. Fıkıh, hadîs, ve tasavvuf ilminde üstün bir dereceye yükselmiştir. (h.227)’de Bağdat’da vefat etmiştir.

⁴⁴⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁴⁷ Evliyâların büyüklerindendir. Asıl adı, Sevbân İbn İbrahim’dir. Künyesi, Ebû’l-Feyz, Zünnûn-i Mısırî, Allah (c.c.) aşığı idi. O’nun muhabbetiyle deli divane olurdu. Zorda kalanların dostu, şiddet içinde olanların tesellisi ve özlende kalanların arzusu idi. (h.245)’te Mısır’da vefat etmiştir.

⁴⁴⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁴⁹ İbrahim Havvas hazretleri evliyânın büyüklerindendir. Cüneyd-i Bağdadî hazretlerinin talebelerindendir. Yüksek makam ve kerâmetlere sahibti. Bağdat’lıdır. (h.291)’de vefat etmiştir.

⁴⁵⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

Cinni mi yoksa insî misin? dedim.

Cinniyim dedi.

Nereye gidiyorsun? dedim.

Mekke'ye dedi. Azıksız mı gidiyorsun? dedim.

Evet ! dedi. “Aynı şekilde içimizde tevekkülle yolculuğa çıkanlar da vardır” dedi.

O’na tevekkül nedir? dedim.

Sadece Allah’tan almaktır, dedi.”⁴⁵²

Zünnûn : “Tevekkül, Allah’tan (c.c.) başka herşeyden bütün arzu ve isteklerin kesilmesidir.”⁴⁵³

Sehl et-Tüsteri : “Mahlûkatın rızkını vereni bilmektir. Bir kimse için gökyüzü O’nun nezdinde sıfır, yeryüzü de demir gibi oluncaya kadar tevekkülü geçerli (sahih) olmaz. Semadan yağmur inmez. Arzdan nebat (bitki) bitmez. Ve O bilir ki Allah O’na bu ikisi arasından vermeyi taahhüt ettiği rızkı vermeyi asla unutmaz.”⁴⁵⁴

Bazıları da şöyle demiştir: “Tevekkül, rızkı için Allah’a isyan etmemektir.”⁴⁵⁵

Başkası da şöyle demiştir: “Tevekkülden sana, nefsin için Allah’tan başka yardımcı, rızkın için O’ndan başka koruyucu, amelin için de O’ndan başka şahit istememen yeterlidir.”⁴⁵⁶

Cüneyd : “ Tevekkül, tamamiyle Rabb’inden gelen her şeyi kabul etmen ve O’ndan başkasından yüz çevirmendir.”⁴⁵⁷

⁴⁵²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵³es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵⁴es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁵⁷es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

Nurî ⁴⁵⁸: “Tevekkül, tedbirini (düzenleme, planlama) O’nun tedbirinde yok etmendir. Vekil ve müdebbir olarak Allah’a razı olmandır.”⁴⁵⁹ Allah (c.c.) buyuruyor ki: “**Vekil olarak Allah yeter**”⁴⁶⁰

Yine şöyle denilmiştir: “Tevekkül, zelil kulun Celil Rab ile iktifa etmesidir. Tıpkı Halil’in Cebrail’in inâyetine (yardımına) bakmayıp sadece Halil ile yetinmesidir.”⁴⁶¹

Yine denilmiştir ki : “Tevekkül, yerin ve göklerin yaratıcısına itimat ederek hareketlerden sükuna ermektir.”⁴⁶²

Behlül’e ⁴⁶³ kul ne zaman mütevekkil olur denildi? “Kul, mahlûkat arasında garip olup kalbi de hakka karib (yakın) olduğunda, demiştir.”⁴⁶⁴

Hatem-i Asam’ma ⁴⁶⁵ denildi ki: Bu işini tevekkülden ne üzerine bina ettin? Dört haslet ve özellik üzerine tesis ettim dedi. Rızkımı benden başkasının yiyemeyeceğini bildim de onunla meşgul olmadım. Amelimi benden başkasının yapamayacağını bildim de onunla meşgul oldum. Ölümün bana aniden geleceğini

⁴⁵⁸Büyük velilerdendir. Asıl adı, Ahmed İbn Muhammed’dır. Künyesi Ebû’l-Hüseyn’dir. İbn Begâvî olarak bilinir. Bağdat’da doğmuş ve orada yetişmiştir. Allah’ın (c.c.) aşkıyla yananların öncüsüdür. Zünnûn-i Mısırî, Sırrî Sekâtî, Ahmed İbn Ebû’l-Havârî, Muhammed İbn Ali Kassab gibi zatlarla görüşüp kendilerinden ilim öğrenmiştir. Cüneyd-i Bağdadî’ye akrandır. Kendisine “Emîru’l-Kulûb” (kalblerin emiri) denilmiştir. Karanlık gecelerde, odasında söylediği sözle beraber mübarek ağzından nûr çıkardı ve bu nûrta oda aydınlandı. Bundan ve feraset nûrunun çokluğu dolayı gizli ahvalden çok haber verdiği için, kendisine Nûri denilmiştir. (h.295)’de vefat etmiştir.

⁴⁵⁹es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁶⁰Nisa, 4/81

⁴⁶¹es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁶²es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.193

⁴⁶³Halife Harun er-Reşid döneminde yaşayan meczub (Allah aşkının sarhoşu) ve velî bir Zat’tır. Asıl adı, Ebû Vüheyb İbn Ömer es-Sayrafi’dır. Kûfeli olmasına rağmen Bağdat’ta yaşamıştır. Harun Reşid’in kardeşi olduğuna dair rivayetler olsa da bunun aslı yoktur. Herkesin ders ve ibret alacağı hikmetli sözleriyle çok meşhûrdur. Harun Reşid’e nasihatleri vardır. (h.190)’de vefat etmiştir.

⁴⁶⁴es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.194

⁴⁶⁵Büyük sülûlerden ve evliyâlardandır. Adı Hatem İbn Anvân İbn Yûsuf el-Esam’dır. Künyesi Ebû Abdurrahman’dır. Belh’te doğmuştur. Hatem-i Esam, Şakîk-i Belhî’nin talebesidir. Ahmet Hadraveyh’in hocasıdır. Kendisine “Esam” (sağır) denilmesinin nedeni şudur: “Bir kimse onunla konuştuğu esnada kazayla yellendi. Hatem-i Esam o şahsın utanmaması için kendisine; “Yüksek sesle konuşmasını ve ancak yüksek sesle konuşulanları duyabildiğini” söylemiştir. Bu durumunu o kişinin ölümüne kadar kırk yıl devam ettirmiştir. Bu sebeple O’na Esam denilmiştir. (h.237)’de Belh’in kasabası olan Mâhcer’de vefat etmiştir.

bildim de ben ona koştum. Her halimde Allah'ın murakabesi altında olduğumu bildim de O'ndan haya ettim.⁴⁶⁶

Ebû Mûsa'dan (ö.?) rivâyetle ki O şöyle demiştir : Abdurrahman İbn Yahya'ya (ö.?) tevekkülünden sordum. Bana dedi ki : “Elini son noktasına ulaşıncaya kadar büyük bir yılanın ağzına idhal etsen Allah'ın seninle beraber olduğunu düşünüp hiçbir şeyden korkmamandır.”⁴⁶⁷

Ebû Mûsa şöyle demiştir : “Bistamî hazretlerine gittim. O'na tevekkülünden sordum. Bistam'a girdim. Evine giderek kapısını çaldım. Bana ey Ebû Mûsa, Abdurrahman'ın cevabına kani olmadın mı ki buraya kadar geldin ve bana soruyorsun? dedi. Ebû Mûsa, O'na kapıyı aç dedim. Eğer beni ziyarete gelseydin sana kapıyı açardım, dedi. Cevap kapıdan gelince geri döndü. Eğer arşa dolanıp sarılmış bir yılan yönelip de seni kasdetse Allah'ın seninle beraber olduğunu düşünüp hiçbir şeyden korkmamandır,” dedi.

Ebû Mûsa devamla şöyle demiştir : “Döndüm ta ki Debil'e⁴⁶⁸ ulaştım. Orada bir sene ikamet ettim. Sonra ziyarete niyetlendim ve Bistamî hazretlerine gitmek üzere yola çıktım.

Beni ziyarete geldin. Ziyarete gelenlere merhaba hoşgeldiler, seni göndermeyeceğim dedi. O'nun yanında bir ay kaldım. Bu süre içerisinde O ancak bana kendisine soru sormadan önce haber verdikleri dışında başka bir şey meydana gelmedi. O'na dedim ki : “Ya Ebâ Yezid memleketimden çıktım ve buraya kadar geldim. Senden fâide istiyorum ve senin yanından ancak o fâide ile çıkacağım dedim.

Bana dedi ki : “Bil ki yaratılmışların fâidesi gerçek fâide değildir. Annem bana söyledi ki, bana hâmile iken O'na helal bir tabak yemek takdim edildiğinde elini ona uzatmış ve yemiştir. Haram sunulduğunda ise elleri kurumuş ve yememiştir.

⁴⁶⁶ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.3, s.194

⁴⁶⁷ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.3, s.194

⁴⁶⁸ Ermenistanda bir şehirdir.

Bundan kendine fâide edin ve memleketine dön. Bundan kendime fâide edindim ve memleketime döndüm.⁴⁶⁹

“Onlar öyle kimselerdir ki, halk kendilerine, “İnsanlar size karşı ordu toplamışlar, onlardan korkun” dediklerinde, bu söz onların imanını artırdı ve “Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!” dediler.”⁴⁷⁰

Umeyd İbn Habib(ö.?) : “İman artar ve eksilir. O’na imanın artması ve eksilmesi nedir? denildi. Cevap olarak Rabb’imizi zikrettiğimiz ve O’ndan korktuğumuz zaman işte bu imanın artmasıdır. Allahtan gafil olduğumuz, O’nu unuttuğumuz zaman da işte bu imanın eksilmesidir.”⁴⁷¹

“Ey iman edenler! Sabredin. Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin. (Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun ve Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.”⁴⁷²

Hikmet ehli sabırla ilgili olarak şöyle demiştir : “Sabır üçtür. Şikayeti terketmek, rızâya sadâkat göstermek ve kazâyı kabul etmektir. Sabır, Kitap ve Sünnet’in ahkâmında sebât etmektir.”⁴⁷³

Serri Sakatî : **“Sabredin.”** “Selâmette kalmayı ümid ederek dünyaya karşı sabırlı olun.” **“Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin.”** “Savaş anında beyyinelerle ve istikametle.” **“(Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun.”** “O, nefs-i levvâmedir.” **“Allah’a karşı gelmekten sakının.”** “Nedametten sonra gelen şeydir.” **“Kurtuluşa eresiniz.”** “Yarın (dar-ı mükafatta) değerli döşemeler üzerinde.”⁴⁷⁴

Denilmiştir ki: **“Sabredin”** İmtihanlarıma karşı. **“Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin.”** Nimetlerime karşı. **“(Cihat için) hazırlıklı ve uyanık**

⁴⁶⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.194

⁴⁷⁰ Al-i İmran, 3/173

⁴⁷¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.212

⁴⁷² Al-i İmran, 3/200

⁴⁷³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.238

⁴⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.240

olun.” Düşmanlarımın diyarında. **“Allah’a karşı gelmekten sakının.”** Benden başkasının muhabbetinden. **“Kurtuluşa eresiniz.”** Yarın bana kavuşmakla.⁴⁷⁵

Yine denilmiştir ki: **“Sabredin.”** Dünyaya karşı. **“Sabır yarışında düşmanlarınızı geçin.”** Sıkıntı ve zararlara karşı. **“(Cihat için) hazırlıklı ve uyanık olun.”** Düşman diyarında. **“Allah’a karşı gelmekten sakının.”** Arzın ve semanın ilâhına. **“Kurtuluşa eresiniz.”** Dar-ı bekada.⁴⁷⁶

3.2.4. Nisâ Sûresi

“Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda bâtil yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir.”⁴⁷⁷

Fuday İbn İyaz’a **“Kendinizi helâk etmeyin.”** âyetinden soruldu. Cevaben dedi ki : “Nefislerinizin payından gafil kalmayın. Kim nefsinin payından gafil kalırsa O’nu öldürmüş gibi olur.”⁴⁷⁸

3.2.5. En’am Sûresi

“Gözler O’nu idrak edemez ama O, gözleri idrak eder. O, en gizli şeyleri bilendir, (her şeyden) hakkıyla haberdar olandır.”⁴⁷⁹

Cüneyd : “el-Latîf” ifadesi hakkında şöyle demiştir: “Kalbini hidâyetle nurlandıran, cismini gıdayla besleyip büyüten. Bela ve musibetlerden seni himaye eden. Seni “Lezâ’dan” (tutuşup parlayan kızgın ateş) koruyan ve seni “Me’vâ” Cennetine yerleştirendir.”⁴⁸⁰

Ayrıca “el-Latîf” kelimesine dair şöyle denilmiştir : “Utanmasınlar diye kullarına günahlarını unutturandır.”⁴⁸¹

⁴⁷⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.240

⁴⁷⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.240

⁴⁷⁷ Nisa, 4/29

⁴⁷⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.3, s.293

⁴⁷⁹ En’am, 6/103

⁴⁸⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.176

⁴⁸¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.176

Yine “el-Latîf” kelimesine dair şöyle denilmiştir : “Hakir bir su olan nutfeden yaratandır. Kullarına in’am ettiği çok nimetleri az görüp daha fazlasını veren ve kullarından az olan tâat ve ibadetleri çok görendir.”⁴⁸²

3.2.6. A’raf Sûresi

“O gün amellerin tartılması da haktır. Kimlerin sevabı ağır basarsa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Ama kimlerin sevabı da hafif gelirse, işte onlar âyetlerimize haksızlık etmiş olmaları sebebiyle kendilerini ziyana sokanlardır.”⁴⁸³

Mîzanların aslına dair şöyle denilmiştir: “Mîzan, kendisiyle hak ile bâtılın birbirinden ayırt edilmesini sağlayan akıldır. Mîzan, kendisiyle helal ile haramın birbirinden ayırt edilmesini sağlayan ilimdir. Mîzan, kendisiyle saâdet ile şakâvetin birbirinden ayırt edilmesini sağlayan, hata ve yanılığa düşmeyen iradedir.”⁴⁸⁴

“Mûsa, belirlediğimiz yere (Tûr’a) gelip Rabbi de ona konuşunca, “Rabbim! Bana (kendini) göster, sana bakayım” dedi. Allah da, “Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin.” dedi. Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi. Mûsa da baygın düştü. Ayılınca, “Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah’ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim” dedi.”⁴⁸⁵

Bu âyetteki rû’yete dair şöyle denilmiştir : “Kendisiyle düşmanımı (şeytanı) gördüğün gözlerle beni asla göremezsin. Şeytan Mûsa’ya (a.s.) göründü ve O’na vesvese verdi. Yüce Allah (c.c.) buyurdu ki: “Ey Mûsa bimiyo musun ki habis olan şeytanın rû’yeti ile -vallahî- benim rû’yetim tek bir halde, tek bir mekanda ve tek bir zamanda bir araya gelmez.”⁴⁸⁶

Ehl-i hikmet ve işaret şöyle demişlerdir : “Mûsa Kelimullah (a.s.) buluşma yerine çıkmayı arzu ettiğinde kavmiyle Rabbi arasında vasıta edildi. Kardeşi Harun’a (a.s.) **“Kavmim arasında benim yerime geç ve yapıcı ol. Sakın**

⁴⁸² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.176

⁴⁸³ A’raf, 7/8-9

⁴⁸⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.217

⁴⁸⁵ A’raf, 7/143

⁴⁸⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.276

bozguncuların yoluna uyma,” dedi.”⁴⁸⁷ Allah’tan rü’yetini istediğinde Yüce Allah (c.c.) O’nunla kendisi arasına dağı vasıta olarak bıraktı.

“Beni (dünyada) katiyen göremezsin. Fakat (şu) dağa bak, eğer o yerinde durursa sen de beni görebilirsin,” dedi.”⁴⁸⁸ Allah (c.c.) Mûsa’ya sanki şöyle demek istedi : “Eğer kardeşin yerine ben senin yerine geçmeye (hilafetine) uygun değilsem sen de aynı şekilde benim rü’yetime uygun değilsin. Dağ yerinde durmadan (istikrar bulmadan) beni göremezsin.”⁴⁸⁹ **“Rabbi, dağa tecelli edince onu darmadağın ediverdi.”⁴⁹⁰**

Ebû Bekir Verrâk : “Allah (c.c.) yetmiş bin perdenin ardından dirhem miktarı kadar ışıık halinde zâhir oldu ve dağı darmadağın etti.”⁴⁹¹

“Yeryüzünde haksız yere büyüklük taslayanları âyetlerimden uzaklaştıracam. (Onlar) her âyeti görseler de ona iman etmezler. Doğru yolu görseler onu yol edinmezler. Ama sapıklık yolunu görseler onu (hemen) yol edinirler. Bu, onların, âyetlerimizi yalanlamaları ve onlardan hep gafil olmaları sebebiyledir.”⁴⁹²

Zünnûn-i Mısri : “Allah (c.c.) zalimlerin kalbine Kur’ân’ın hikmetini yazarak ikramda bulunmayı istemedi.”⁴⁹³ **“(Onlar) her âyeti görseler de ona iman etmezler.”⁴⁹⁴ Yani o büyüklük taslayanlar.**

3.2.7. Yûnus Sûresi

“Allah, esenlik yurduna çağırır ve dilediğini dosdoğru yola iletir.”⁴⁹⁵

Ebû Bekir Verrak : “Cennet esenlik yurdu olarak isimlendirildi. Çünkü oraya girene Mevla (c.c.) selâm verir. Bu da Allah’ın Ehl-i Cennet’in günahlarını hatırlayıp

⁴⁸⁷ A’raf, 7/142

⁴⁸⁸ A’raf, 7/143

⁴⁸⁹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.276

⁴⁹⁰ A’raf, 7/143

⁴⁹¹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.278

⁴⁹² A’raf, 7/146

⁴⁹³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.4, s.284

⁴⁹⁴ A’raf, 7/146

⁴⁹⁵ Yûnus, 10/25

Allâmu'l-Guyûba karşı korkuya kapılmalarını bilmesi sebebiyle O'nlara yakınlaşma, ünsiyet ve memnuniyet ifadesi olmak üzere selâm vermekle lütuf ve ikramlarına başlamaktadır.”⁴⁹⁶

Yahya İbn Muaz : “Ey âdemoğlu! Allah seni esenlik yurduna çağırıyor. O'na nereden cevap verdiğine bak. Eğer O'na dünyandan cevap verirsen seni ona (Cennete) dahil eder. Eğer O'na kabrinden cevap verirsen seni ondan alıkoyar. Sonra Allah (c.c.) buyurdu ki : **“Dilediğini dosdoğru yola iletir.”** Hücetin izharı için daveti umumidir. Yarattıklarından istiğna için hidâyeti hususî (sadece kendine hâs) kılmıştır.”⁴⁹⁷

Ayrıca şöyle denilmiştir : “Esenlik yurduna davet umumidir. Çünkü davet nimete ve mükafata ulaştırmanın yoludur. Dosdoğru yola hidâyet ise hususidir. Çünkü o nimeti verene ulaşmanın yoludur.”⁴⁹⁸

“De ki: “Ancak Allah’ın lütuf ve rahmetiyle, yalnız bunlarla sevinirler. Bu, onların toplayıp durduklarından daha hayırlıdır.”⁴⁹⁹

Ebû Bekir Verrâk : “Allah’ın lütfu ve rahmeti nimetleridir.”⁵⁰⁰

Sehl et-Tüsteri : “Allah’ın lütfu; İslâm, rahmeti ise Sünnettir.”⁵⁰¹

Zünnûn-i Mısri : “Allah’ın fazlı Cennet’e girmektir. Rahmeti de ateşten kurtulmaktır.”⁵⁰²

Ömer İbn Osman es-Sadeî (ö.?): “Allah’ın fazlı perdenin açılmasıdır. Rahmeti de rû’yet ve likâdır.”⁵⁰³

⁴⁹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.128

⁴⁹⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.128

⁴⁹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.128

⁴⁹⁹ Yûnus, 10/58

⁵⁰⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.135

⁵⁰¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.135

⁵⁰² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.135

⁵⁰³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.135

3.2.8. Yûsuf Sûresi

“Andolsun, kadın ona (göz koyup) istek duymuştu. Eğer Rabb’inin delilini görmemiş olsaydı, Yûsuf da ona istek duyacaktı. Biz, ondan kötülüğü ve fuhşu uzaklaştırmak için işte böyle yaptık. Çünkü o, ihlasa erdirilmiş kullarımızdandı.”⁵⁰⁴

Rabbinin bürhanı hakkında şöyle denilmiştir : “O Allah’ın O’na verdiği ilim ve hikmettir.” ⁵⁰⁵

Ehl-i işaret şöyle demiştir : “Mü’min Rabb’inden sırrında var olan ve marifetinden gelen bir bürhan üzeredir. Bu bürhanla görür. O bürhan O’nu men edip engeller.” ⁵⁰⁶

3.2.9. Ra’d Sûresi

“Onlar, Allah’a verdikleri sözü yerine getiren ve sözleşmeyi bozmayanlardır. Onlar, Allah’ın riâyet edilmesini emrettiği haklara riâyet eden, Rablerine saygı besleyen ve kötü hesaptan korkanlardır. Onlar, Rablerinin rızasına ermek için sabreden, namazı dosdoğru kılan, kendilerine verdiğimiz rızıklardan gizli olarak ve açıktan Allah için harcayan ve kötülüğü iyilikle ortadan kaldıranlardır. İşte bunlar için dünya yurdunun iyi sonucu vardır.”⁵⁰⁷

Abdullah İbn Mübarek : “Bu sekiz haslet Cennetin sekiz kapısına işaret etmektedir.” ⁵⁰⁸

Ebû Bekir Verrâk : “Bu sekiz köprüdür. Kim Allah’a kurbet (yakınlık) istiyorsa bunlardan geçmelidir.” ⁵⁰⁹

⁵⁰⁴ Yûsuf, 12/24

⁵⁰⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.213

⁵⁰⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.213

⁵⁰⁷ Ra’d, 13/20-21-22

⁵⁰⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.286

⁵⁰⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.286

3.2.10. Hicr Sûresi

“Andolsun biz, sizden önce gelip geçenleri de biliriz, sonraya kalanları da.”⁵¹⁰

Hasan-ı Basrî : “Tâat ve hayırda öne geçenleri, tâat ve hayırdan geri kalanları.”⁵¹¹

Denilmiştir ki : “Namaz saflarında öne geçenler ve kadınlar sebebiyle saflardan geri kalanlar.”⁵¹²

3.2.11. Nahl Sûresi

“Erkek veya kadın, kim mü’min olarak iyi iş işlerse, elbette ona hoş bir hayat yaşatacağız ve onların mükafatlarını yapmakta olduklarının en güzeli ile vereceğiz.”⁵¹³

Hasan-ı Basri : “Hayaat-ı Tayyibe” “Allah’ın taksim ettiğine kanaat ve rızâdır.”⁵¹⁴

Ebû Bekir Verrâk : “Hayat-ı Tayyibe” tâatin halâvetidir.”⁵¹⁵

“Şüphesiz İbrahim, Allah’a itaat eden, hakka yönelen bir önder idi. Allah’a ortak koşanlardan değildi. O’nun nimetlerine şükreden bir önderdi. Allah, onu seçmiş ve doğru yola iletmişti. Ona dünyada iyilik verdik. Şüphesiz O, ahirette de salihlerdendir.”⁵¹⁶

Şehr İbn Havşeb : “Yeryüzünde Allah’a layık-ı vechiyle ibadet eden sadece on dört insan kaldı. Allah O’nları diğer insanların her türlü hile ve desisesinden müdafaa ve muhafaza etti. Yeryüzünden bereketini çıkardı. Ancak İbrahim’in (a.s.) yaşadığı zaman dilimi bu durumdan müstesnadır. Çünkü O tek başına **“Allah’a itâat**

⁵¹⁰ Hicr, 15/24

⁵¹¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.338

⁵¹² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.5, s.338

⁵¹³ Nahl, 16/97

⁵¹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.40

⁵¹⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.40

⁵¹⁶ Nahl, 16/ 120-121-122

eden, hakka yönelen bir ümmet idi.”⁵¹⁷ İslâm dini üzere müstakim (dosdoğru) bir müslüman idi. “Allah’a ortak koşanlardan değildi.”⁵¹⁸ “O’nun nimetlerine şükreden bir önderdi. Allah O’nu seçmiş ve dosdoğru yola iletmişti.”⁵¹⁹ “O’na dünyada iyilik verdik. Şüphesiz O ahirette de salihlerdendir.”⁵²⁰

3.2.12. İsrâ Sûresi

“Rabbiniz, içinizde olanı en iyi bilendir. Eğer siz iyi kişiler olursanız, şunu bilin ki Allah tövbeye yönelenleri çok bağışlayandır.”⁵²¹

Amr İbn Dinar⁵²² : “O, şöyle diyerek dua eden kimsedir : “Allah’ım bu sohbet meclisimde söylediklerimle isabet ettiklerimi benim için bağışla!”⁵²³

3.2.13. Kehf Sûresi

“Hiçbir şey hakkında sakın yarın şunu yapacağım, deme! Ancak, Allah dilerse yapacağım de. Unuttuğun zaman Rabbini an ve umarım Rabbim beni, bundan daha doğru olana ulaştırır, de.”⁵²⁴

Ehl-i işaret şöyle demiştir : “Âyet’in manası : “Allah’tan başkasını unuttuğunda Rabbini hatırla. Çünkü Allah’ın zikri ancak O’ndan başkasını unuttuktan sonra gerçekleşir.”⁵²⁵

Zünnûn-i Mısri : “Kim Allah’ı hakikatıyla gerçekten zikrederse O’nun zikrinin yanında her şeyi unuttur. O’nun zikrinin yanında her şeyi unuttuğunda da Allah O’nu her şeyden muhafaza eder ve O’na her şeye karşı bedel olur.”⁵²⁶

⁵¹⁷ Nahl, 16/120

⁵¹⁸ Nahl, 16/120

⁵¹⁹ Nahl, 16/121

⁵²⁰ Nahl, 16/122, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.50

⁵²¹ İsrâ, 17/25

⁵²² Tâbiîn’in meşhûr fıkıh ve hadis âlimlerindendir. Âbid ve zâhid bir kimsedir. Künyesi, Ebû Muhammed el-Esnem Mekki’dir. Cümehî kabilesine mensuptur. Aslen İranlı’dır. İbadete düşkün idi, geceyi üçe ayırırdı. İlk üçte birinde hadis okur, ikinci üçte birinde uyur, üçüncü üçte birinde ise namaz kılardı. (h.126)’da vefat etmiştir.

⁵²³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.94

⁵²⁴ Kehf, 18/23-24

⁵²⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.164

⁵²⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.164

Ayrıca âyetin manasına dair şöyle denilmiştir : “Allah’ın zikrini terk ettiğinde Rabbini an. Unutmak O’nu terk etmektir.”⁵²⁷

3.2.14. Tâhâ Sûresi

“Şüphe yok ki, ben senin Rabbinim. Hemen ayakkabılarını çıkar. Çünkü sen mukaddes vadi Tuvâ’dasın.”⁵²⁸

Ehl-i işaret âyetin manasına dair şöyle demişlerdir : “Kalbini aile ve çocuk meşguliyetinden boşalt.”⁵²⁹

“Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır, yahut korkar.”⁵³⁰

Ebû Bekir Verrâk : “Lealle” kelimesi Allah için kullanıldığında vücûb ifade eder. Burada Firavun için kullanıldığından ihtimal ifade etmektedir.

Firavun öğüt ve korkunun fayda vermediği yerde öğüt aldı. O’nun bu sözü denizde boğulma anında gerçekleşti.”⁵³¹ Aşağıdaki âyetler bu hakikatı ifade eder.

“İsrailoğulları’nı denizden geçirdik. Firavun da, askerleriyle birlikte zulmetmek ve saldırmak üzere, derhal onları takibe koyuldu. Nihâyet boğulmak üzere iken, “İsrailoğulları’nın iman ettiğinden başka hiçbir ilâh olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım,” dedi.” Şimdi mi?! Oysa daha önce isyan etmiş ve bozgunculardan olmuştun.”⁵³²

“Şüphe yok ki ben, tövbe edip inanan ve salih ameller işleyen, sonra da doğru yol üzere devam eden kimse için son derece affediciyim.”⁵³³

Sehl et-Tüsteri şöyle demiştir : **“Doğru yol üzere devam eden”** Ehl-i Sünnet ve’l- Cemaat üzere devam eden kimsedir.”⁵³⁴

⁵²⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.164

⁵²⁸ Tâhâ, 20/12

⁵²⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.240

⁵³⁰ Tâhâ, 20/44

⁵³¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.245

⁵³² Yûnus, 10/90-91

⁵³³ Tâhâ, 20/82

⁵³⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.256

“Ailene namazı emret ve kendin de ona devam et. Senden rızık istemiyoruz. Sana da biz rızık veriyoruz. Güzel sonuç, Allah’a karşı gelmekten sakınmanındır.”⁵³⁵

Malik İbn Dinar⁵³⁶ : “Bekr İbn Abdullah el-Müzeni’nin ailesi açlığa maruz kaldığında kalkın namaz kılın! derdi. Sonra da şöyle ilave ederdi : “Allah (c.c.) Rasulüne bununla emir buyurdu diyerek bu âyeti okurdu.”⁵³⁷

3.2.15. Enbiyâ Sûresi

“En büyük korku bile onları tasalandırmaz ve melekler onları, “İşte bu, size vaad edilen (mutlu) gününüzdür,” diyerek karşılarlar.”⁵³⁸

Zünnûn-i Mısırî : “Fezeu’l-Ekber” Yakınlık ve akrabalık bağlarının kopması, hicrân ve ayrılıktır.”⁵³⁹

3.2.16. Hac Sûresi

“Görmedin mi ki şüphesiz, göklerde ve yerde olanlar, güneş, ay, yıldızlar, ağaçlar, hayvanlar ve insanların birçoğu Allah’a secde etmektedir. Birçoğunun üzerine de azap hak olmuştur. Allah, kimi alçaltırsa ona saygınlık kazandıracak hiçbir kimse yoktur. Şüphesiz Allah, dilediğini yapar.”⁵⁴⁰

Hakikat ehli şöyle demişlerdir : “Canzsızların secdesi, Allah’a (c.c.) secdeye davet edilen akıllıların secdesi gibi itâatin zilletinin, emre amade olmanın, san’atın eserlerini ve tasvirini idrak ve akıl etmenin gerçekleşmediği secdedir. Şair bu

⁵³⁵ Tâhâ, 20/132

⁵³⁶ Meşhûr veli ve âlimlerdendir. Künyesi, Ebû Yahya’dır. Doğum tarihi bilinmemektedir. Mâlik İbn Dinar (ra.) Enes İbn Mâlik, Ahnef, Hasan-ı Basrî, İbn-i Sîrîn, İkrime ve daha bir çoklarından hadis rivâyet etmiştir. İlmini Hasan-ı Basrî’den aldı ve O’nun sohbetiyle kemâli buldu. Hattatlık yaparak geçimini sağladı. Gençliğindeki fena haline tövbe etmiş ve dinin emirlerine uyma hususunda son derece dikkatli davranmış, takva ve marifette yükselmiştir. Duası kabul edilenlerdendi. (h.131)’de Basra’da vefat etmiştir.

⁵³⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.267

⁵³⁸ Enbiyâ, 21/103

⁵³⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.6, s.311

⁵⁴⁰ Hac, 22/18

hakikati şöyle ifade etmiştir : “Her şeyde, O’nun bir ve tek olduğunu gösteren bir delil, işaret ve alâmet vardır.”⁵⁴¹

“Allah uğrunda cihadda gerektiği gibi cihad ediniz. Allah, sizi seçti ve din işlerinizde üzerinize bir güçlük de yükledi. Babanız İbrahim’in dininde olduğu gibi. Allah, önceki kitaplarda ve bu Kur’ân’da size müslüman ismini taktı ki, Peygamber size karşı şahit olsun, siz de bütün insanlara karşı şahitler olasınız. Artık namazı gereği üzere kılın ve zekâtı verin ve Allah’ın dinine sarılın. Sahibiniz O’dur. O, ne güzel mevladır. O, ne güzel yardımcıdır!”⁵⁴²

Abdullah İbn Mübarek : “Cihat, nefis ve heva ile yapılan mücahededir. Bu, gerçek cihattır ve Hadis’te rivâyet edilen en büyük cihattır ki bazı sahabiler gazveden döndüklerinde Rasulullah (s.a.v.) efendimiz : **“Küçük cihattan en büyük cihada döndük,”** buyurmuştur.”⁵⁴³

3.2.17. Mü’min Sûresi

“Mü’minler, gerçekten kurtuluşa ermişlerdir. Onlar ki, namazlarında derin saygı içindedirler.”⁵⁴⁴

Amr İbn Dinar : “Rükûlar ve secdeler huşu değildir. Gerçek huşu namazdaki sükun (huzur) ve hüsn-ü hey’ettir.”⁵⁴⁵

Ebu Bekir Vasıfî : “Huşu, Allah (c.c.) için karşılıksız ihlas üzere namaza durmaktır. Namaz kılan kimse huşulu olması için dört haslete muhtaçtır. Bulunduğu makamın yüceliğini idrak etmesi, sözlerin ihlası, tam yakın ve bütün gayretin toplanması.”⁵⁴⁶

⁵⁴¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.12

⁵⁴² Hac, 22/78

⁵⁴³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.35-36

⁵⁴⁴ Mü’minûn, 23/1-2

⁵⁴⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.38

⁵⁴⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.39

“Sizi boşuna yarattığımızı ve bize tekrar döndürülmeyeceğinizi mi sandınız?”⁵⁴⁷

Hakikat ehli demişlerdir ki : “Allah (c.c.) mahlûkâtı yarattı ki bununla varlığını, ilminin kemâlini ve kudretini gösterebilir. Eğer mahlûkâtı yaratmasaydı varlığının manası olmazdı.”⁵⁴⁸

Hakim-i Tirmizi : “Allah Sübhanehû ve Teâla mahlûkâtı (insanları) kulları olarak yarattı ki O’na ibadet etsinler. Kulluklarına mukabil O’nlara sevap verecek. İbadeti terk etmelerine karşılık O’nları cezalandıracak. Eğer O’na ibadet ederlerse Onlar bugün hür ve değerli kullardır. Yarın Dar-ı Selâm’da hür ve mülk sahibidirler. Eğer kulluğu reddederlerse Onlar bugün efendisinden kaçan köle, âdi ve alçak kullar konumundadırlar. Yarın Cehennem zindanlarında ateşin tabakaları arasındaki düşmanlardır.”⁵⁴⁹

3.2.18. Nûr Sûresi

“Allah, göklerin ve yerin aydınlatıcısıdır. Nurunun misali : Mü’minin kalbinde sanki bir hücre; hücre içinde bir lamba var, lamba da cam muhafaza içinde. Sanki o incimsi bir yıldızdır. Doğusu olmayan, batısı olmayan mübarek bir zeytin ağacından tutuşturulur. Öyle bir yağdır ki, ateş dokunmasa da neredeyse aydınlık verecek. Nur üstüne nurdur. Allah, dilediği kimseye nurunu kavuşturur. Allah, insanlara böyle misaller verir. Allah her şeyi bilicidir.”⁵⁵⁰

Kurazî⁵⁵¹: “Mişkât” İbrahim’dir (a.s.). “Zücâce” İsmail’dir (a.s.). “Misbâh” Muhammed’ dir (s.a.v.). Allah O’nu “Sirâc”⁵⁵² olarak isimlendirdiği gibi “Misbah”

⁵⁴⁷ Mü’minûn, 23/115

⁵⁴⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.60

⁵⁴⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.60

⁵⁵⁰ Nur, 24/35

⁵⁵¹ Tabiîn’in meşhur büyüklerindendir. Adı, Muhammed İbn Ka’b İbn Selîm İbn Esed’dır. Künyesi, Ebû Hamza’dır. Ebû Abdullah’da denilmiştir. Babası Benî Kureyza yahudi kabilesinden alınan esirlerden olduğundan kendisi “el-Kurazî” lakabıyla anılmıştır.. Muhammed İbn Ka’b, Evs kabilesine sığınanlardandır. Medine’de yetişen âlimlerden olduğundan dolayı kendisine, “el-Medenî” denilmiştir. (h.40)’ta Hz. Ali’nin (r.a.) hilafetinin sonlarında doğmuştur. Sonra Kûfe’ye yerleşmiş. Sonra tekrar Medine’ye gelmiştir. Muhammed İbn Ka’b, Kur’an’ın tefsirinde, birinci tabaka âlimlerindendir. Büyük bir müfessirdir. Muhaddisler nezdinde da sika ravilerdendir.(h.ö.90)’da Medine’de bir mescidde hadis-i şerîf okuturken tavanın çökmesiyle cemaatten bir kısmıyla yıkıntı altında kalarak vefat etmişlerdir.

⁵⁵² Ahzab, 33/46

olarak da isimlendirmiştir. **“Mübarek bir ağaçtan tutuşturulur”**⁵⁵³ O İbrahim”dir (a.s.). Allah O’nu mübarek olarak isimlendirdi. Çünkü Peygamberlerin çoğu O’nun sulbündendir. **“Ne doğuya, ne de batıya ait”**⁵⁵⁴ İbrahim (a.s.) ne yahudi, ne de hristiyan idi, O bâtıla asla meyletmeyen hiçbir zaman haktan sapmayan hanif bir müslüman idi manasına gelmektedir. Bu sadece Ehl-i Kitab’ın asılsız iddiasıdır. Çünkü yahudiler batı cihetine, hristiyanlar ise doğu cihetine yönelerek namaz kılmaktaydılar. **“Bu ağacın yağı, ateş dokunmasa bile neredeyse aydınlatacak kadar berraktır.”**⁵⁵⁵ Muhammed’in (s.a.v.) güzel ahlakı neredeyse kendisine vahyedilmeden önce insanlar için zâhir olmuştu manasıdır. **“Nur üstüne nur”**⁵⁵⁶ Peygamber neslinden bir Peygamber demektir.⁵⁵⁷

“Allah’a itâat edin, Peygamber’e itâat edin,” de. Eğer yüz çevirerseniz bilin ki O’na yüklenen sorumluluğu ancak O’na ait; size yüklenen görevin sorumluluğu da yalnızca size aittir. Eğer O’na itâat ederseniz doğru yola ersiniz. Peygambere düşen ancak apaçık bir tebliğdir.”⁵⁵⁸

Ebû Bekir Verrâk : “Kim nefsine kavli ve ameli olarak Sünnet’e ittiba etmeyi çokça emrederse hikmet ile konuşur. Kim de nefsine hevasına (arzu ve istek) kavli ve ameli olarak uymayı ısrar ederse bidat ile konuşur. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur. **“Eğer O’na itâat ederseniz doğru yola ersiniz.”**⁵⁵⁹

3.2.19. Furkân Sûresi

“Onlar, harcadıklarında ne israf ne de cimrilik edenlerdir. Onların harcamaları, bu ikisi arası dengeli bir harcamadır.”⁵⁶⁰

Ebû Habîb⁵⁶¹: “Bunlar Muhammed’in (s.a.v.) ashabıdır. Onlar zevk ve lezzet için yemezlerdi. Güzel görünmek için giymezlerdi. Onlar yemekle sadece açlıklarını gidermeyi ve Rablerine ibadet edecek kuvveti elde etmeyi istiyorlardı.”⁵⁶²

⁵⁵³ Nur, 24/35

⁵⁵⁴ Nur, 24/35

⁵⁵⁵ Nur, 24/35

⁵⁵⁶ Nur, 24/35

⁵⁵⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.105

⁵⁵⁸ Nur, 24/54

⁵⁵⁹ Nur, 24/54, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.105

⁵⁶⁰ Furkan, 25/6

3.2.20. Şuara Sûresi

“Tâ-Sîn-Mîm”⁵⁶³

Ca‘fer-i Sâdık ⁵⁶⁴ : “Tâ” Tûbâ, “Sîn” Sidretü’l-Münteha, “Mîm” Muhammed’dir (s.a.v.). ⁵⁶⁵

“O, bana yediren ve içirendir.”⁵⁶⁶

Ebû Bekir Verrâk : “O beni yemek olmaksızın yediren ve içecek olmaksızın içirendir. Bu şu demektir : “O beni hiçbir alaka olmadan doyuran ve suya kandırandır.” ⁵⁶⁷

Şiblî : “Ekmekte bilinmeyen bir sır vardır (latîfe) ve seni doyurur. Seni doyuran ekmek değildir. Eğer dilersen bu sırrı kendinde bırakabilirsin öyle ki ekmeğe ihtiyacın kalmaz.” ⁵⁶⁸

Zünnûn Mısırî : “Bana muhabbet taamını yedirir ve yine bana muhabbet şarabını içirir. Sonra da şu şiiri söylemiştir : “Muhabbet şarabı en hayırlı şaraptır. O’nun dışındaki her şarap seraptır.” ⁵⁶⁹

Bistâmî : “Allah’ın şarabı vardır. O’na muhabbet şarabı denilir. O’nu en faziletli kulları için saklamıştır. İçtiklerinde şarhoş olurlar. Şarhoş olduklarında

⁵⁶¹ Büyük velîlerdendir. Hasan-ı Basrî’nin talebesidir. Dâvûd-i Tâî’nin hocasıdır. Hasan-ı Basrî, Hazreti İbn Sîrîn, Bekir İbn Abdullah el-Mûzenî’den, Ebû Temim el-Huceymî gibi büyük zatlardan hadis-i şerîf rivâyet etmiştir. (h.128)’de vefat etmiştir.

⁵⁶² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.147

⁵⁶³ Şuara, 26/1

⁵⁶⁴ Ca‘fer-i Sadık hazretleri, Ehl-i beyttendir. On iki imamdan altıncısıdır. Babası Muhammed Bâkır, dedesinin dedesi Hazret-i Ali’dir. İlim ve fazilette zamanının bir tanesiydi. Hem din ilimlerinde hem de zamanının bütün fen ilimlerinde söz sahibiydi. İmam Ca‘fer’in en meşhûr talebesi İmam A’zam Ebu Hanife’dır. Ca‘fer-i Sadık’ın ders ve sohbetlerine iki yıl devam etmiştir. Marifet ilminden faydalanmıştır. İmam A’zam, ”O iki yıl olmasaydı, Numan helak olurdu,” demiştir. Vefatı (h.148)’dir

⁵⁶⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.156

⁵⁶⁶ Şuara, 26/79

⁵⁶⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.167

⁵⁶⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.168

⁵⁶⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.168

kafaları dağınık olur. Kafaları dağınık olduğunda uçarlar ve menzile ulaşırlar. **“Onlar muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler.”**⁵⁷⁰

Cüneyd : “Bütün insanlar çıplak, aç ve susuz olarak haşredilirler. Ancak takva libası giyenler, marifet taamı yiyenler ve muhabbet şarabını içenler bundan müstesnadırlar.”⁵⁷¹

“Hastalandığımda da O bana şifa verir.”⁵⁷²

Ebû Bekir Verrâk bir doktora uğradı. İnsanlara ilaç verdiğini gördü. Doktorun yanında durdu ve şöyle dedi :

- Senin verdiğin ilaç şu iki şeyi yapar mı?
- Doktor, o iki şey nedir? dedi.
- Ebû Bekir Varrak, cevap olarak dedi ki : “Hüküm verenin hükmünü geri çevirmek ve şifa verenin şifasını geri çekmektir.
- Doktor, hayır dedi.
- (Ebû Bekir Varrak) “Öyleyse senin bu yaptığın bir şey değildir,” dedi.⁵⁷³

Ca’fer-i Sâdık : “Günahlarla hastalandığımda tövbeyle bana şifa verir.”⁵⁷⁴

Sâmîr İbn Abdullah (ö.?): “Mahlûkatın acı ve sıkıntısıyla beni hastalandırduğunda zikrinle ve ünsiyetinle (yakınlık ve dostluğunla) bana şifa verirsin.”⁵⁷⁵

“O, benim canımı alacak ve sonra diriltecek.”⁵⁷⁶

Ehl-i işaret şöyle demiştir: “Beni adaletinle öldürüp, lütfunla hayat verirsin. Beni masiyetle öldürüp, tâatle hayat verirsin. Beni ayrılıkla öldürüp, kavuşmakla hayat verirsin. Beni yarımsız bırakmakla öldürüp, yardım ve inâyetinle hayat

⁵⁷⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.168-169

⁵⁷¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.169

⁵⁷² Şuara, 26/80

⁵⁷³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.169

⁵⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.169

⁵⁷⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.169

⁵⁷⁶ Şuara, 26/81

verirsin. Beni zenginlikle öldürüp ve yine zengin etmekle hayat verirsin. Beni cehaletle öldürüp, ilimle hayat verirsin.”⁵⁷⁷

3.2.21. Ankebût Sûresi

“Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyar. Allah’ı anmak elbette en büyük ibadettir. Allah yaptıklarınızı biliyor.”⁵⁷⁸

Hikmet ehli şöyle demiştir : “Allah’ın (c.c.) kulunu zikri, istiğna (O’na muhtaç olmama) düzeyindedir.. Kulun Allah’ı zikri, O’na muhtaç olma düzeyindedir. Çünkü Allah’ın (c.c.) zikri daimidir. Kulun zikri geçicidir. Kulun zikri, nimetin celbi veya zararın def’i ile sınırlıdır. Allah Sübhanehunun kulunu zikri ise O’na olan lütuf ve keremidir.”⁵⁷⁹

Zünnûn-i Mısri : “Senin O’nu zikrin O’nun seni zikretmesinden sonradır.”⁵⁸⁰

Hikmet ehli şöyle demiştir : “Zikir herşeyin en faziletlisidir. Çünkü zikrin sevabı zikirdir. Yüce Allah (c.c.) buyuruyor ki : **“Öyleyse yalnız beni anın ki ben de sizi anayım.”**⁵⁸¹ Bu manayı Ebû Hureyre’nin rivâyet ettiği şu kudsi hadis te’yid etmektedir. **“Allah Teala Hazretleri buyuruyor ki: “Ben, kulumun hakkımdaki zannı gibiyim. O, beni andıkça ben onunla beraberim. O, beni içinden anarsa ben de onu içimden anarım. O, beni bir cemaat içinde anarsa, ben de onu daha hayırlı bir cemaat içinde anarım. O, şâyet bana bir karış yaklaşacak olursa ben O’na bir zira yaklaşırım. Eğer O bana bir zira yaklaşır ben O’na bir kulaç yaklaşırım. Kim bana yürüyerek gelirse ben O’na koşarak giderim.”**⁵⁸²

⁵⁷⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.169

⁵⁷⁸ Ankebût, 29/45

⁵⁷⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.281

⁵⁸⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.281

⁵⁸¹ Bakara, 2/152

⁵⁸² Ahmet İbn Hanbel, **Müsned**, Daru’l-Hadis, Kahire, h.1416, c.2, s.413, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.283

“Bizim uğrumuzda cihad edenler var ya, biz onları mutlaka yollarımıza ileteceğiz. Şüphesiz Allah, mutlaka iyilik yapanlarla beraberdir.”⁵⁸³

Fudayl İbn İyaz : “İlim talebi uğrunda cihad edenleri, biz onları mutlaka onunla amel yollarına iletiriz.”⁵⁸⁴

Ebû Süleyman ed-Dârânî: “Bildikleriyle amel edenleri, Rableri bilmediklerine ulaştıracaktır.”⁵⁸⁵

3.2.22. Lokmân Sûresi

“Göklerde, yerde ne varsa hepsini Allah’ın sizin hizmetinize verdiğini ve açıkça yahut gizlice üzerinizdeki nimetlerini tamamladığını görmediniz mi? Yine de insanlar arasında, hiçbir bilgisi, yol göstericisi ve aydınlatıcı bir kitabı olmadan Allah hakkında tartışıp duranlar vardır.”⁵⁸⁶

Hakim-i Tirmizi : “Zâhirî nimet **“...bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım...”**⁵⁸⁷ “Bâtınî nimet ise **“...ve sizin için din olarak İslâm’ı seçtim...”**⁵⁸⁸ âyetinde belirtilen hususlardır.

Haris el-Muhâsibi : “Zâhirî olanlar dünya nimetleridir. Bâtınî olanlar ukba nimetleridir.”⁵⁸⁹

Amr İbn Osman es-Sadeî : “Zâhirî nimetler şeriatın hafifletilmesi, bâtınî nimetler amellerin sevabının katlanmasıdır.”⁵⁹⁰

Denilmiştir ki : “Zâhir mükafattır. Bâtın rızâdır.” “Zâhir, dış görünümün tesviyesi, bâtın sırların tasfiyesidir.”⁵⁹¹

et-Tüsteri: “Zâhir, RasUle (s.a.v.) ittibadır. Bâtın O’nun muhabbetidir.”⁵⁹²

⁵⁸³ Ankebût, 29/69

⁵⁸⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.290

⁵⁸⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.290

⁵⁸⁶ Lokman, 31/20

⁵⁸⁷ Mâide, 5/3

⁵⁸⁸ Mâide, 5/3

⁵⁸⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.319

⁵⁹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.319

⁵⁹¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.319

Yine denilmiştir ki : “Zâhir tebyindir. Bunun beyânı Yüce Allah’ın şu sözüdür: “...sapmayasınız diye Allah size (hükümünü) açıklıyor...”⁵⁹³ “...O, insanlara âyetlerini açıklar ki, öğüt alıp düşünsünler.”⁵⁹⁴ Bâtın tezyindir. Bunun beyânı Yüce Allah’ın şu sözüdür: “...fakat Allah, size imanı sevdirmiş ve onu gönüllerinize güzel göstermiş...”⁵⁹⁵

Yine denilmiştir ki : “Zâhir mükteseb rızıktır. Bâtın umulmadık yerden rızıklandırılmazdır.” “Zâhir meleklerin mü’minlere yardımudur. Bâtın kafirlerin kalplerine korkunun atılmasıdır.”⁵⁹⁶

Denilmiştir ki : “Zâhir, ibadetlere muvaffak olmaktır. Bâtın, ihlas ve gösterişten korunmaktır.” “Zâhir, lisanın zikridir. Bâtın, gönüllerin zikridir.” “Zâhir, Kur’ân’ın tilavetidir. Bâtın, Kur’ân’ın marifetidir.” “Zâhir, Allah’ın sana annenin karnından çıktıktan (doğduktan) sonra verdiği nimetleridir. Bâtın, Allah’ın sana annenin karnında iken verdiği nimetleridir.”⁵⁹⁷

3.2.23. Fâtır Sûresi

“Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiğimiz kimselere (Muhammed’in ümmetine) miras olarak verdik. Onlardan kendine zulmedenler vardır. Onlardan ortada olanlar vardır. Yine onlardan Allah’ın izniyle hayırlı işlerde öne geçenler vardır. İşte bu büyük lütuftur.”⁵⁹⁸

Ca’fer-i Sâdık : “İhbar için zalimle başladı. Zalim O’na ancak rahmetine ve keremine çevrilmekle yaklaşabilir. Zulüm seçilmeye etki etmez. İkinci sıraya ortada olanlar getirildi. Çünkü onlar korkuyla ümit arasında olanlardır. Sonra hiç kimse Allah’ın mekrinden emin olmasın diye öne geçenlerle sona erdi. Hepsisi de ihlas kelimesinin hürmetiyle Cennet’tedir.”⁵⁹⁹

⁵⁹² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân** c.7, s.319

⁵⁹³ Nisa, 4/176

⁵⁹⁴ Bakara, 2/221

⁵⁹⁵ Hucurat, 49/7

⁵⁹⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.320

⁵⁹⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.7, s.320

⁵⁹⁸ Fâtır, 35/32

⁵⁹⁹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.107

Bazıları demişlerdir ki zalim öne alındı. Çünkü Allah'ın rahmetinden başka O'na tevekkül eden hiçbir şey olmadı. Allah'a itimad ederek yalnızca O'nun rahmetine güvendiler. Ortada olanlar Rablerine olan hüsn-ü zanlarına güvendiler. Öne geçenler ise yaptıkları iyiliklere ve tâatlere güvendiler.⁶⁰⁰

Hakim-i Tirmizi : “Onların tümünü onlara olan lütuflarıyla, illetleri izale için seçmekle bir araya getirdi. Çünkü seçilmek mirasçı olmayı gerektirir. Mirasçılık seçilmeyi gerektirmez. Bunun için denilmiştir ki nisbetini tashih et sonra da mirasını iste.”⁶⁰¹

Ebû Bekir Verrâk : “Onları ancak insanların sahip olduğu makam ve mertebelerden dolayı bu tertiple sıraladı. Zira kulların halleri üçtür: Masiyet, gaflet sonra da tevbe ve kurbettir. İsyan ettiğinde zalimlerin yerine geçer. Tövbe ettiğinde orta yoldan gidenlerin arasına girer. Tövbesi geçerli olup ibadet ve mücahadesi çoğaldığında ise Allah'a ulaşır ve öne geçenlerin arasına katılır.”⁶⁰²

Sehl- et-Tüsteri : “Öne geçen âlimdir. Ortada olan öğrenen talebedir. Zalim de cahildir.” O yine şöyle demiştir : “Öne geçen ahiretiyle meşgul olandır. Ortada olan dünyasından daha çok ahiretiyle meşgul olandır. Zalim ahiretinden daha fazla dünyasıyla meşgul olandır.”⁶⁰³

Hasan-ı Basri : “Öne geçen sevapları fazla gelendir. Ortada olan sevapları ve günahları eşit olandır. Zalim günahları sevaplarından fazla olandır.”⁶⁰⁴

Denilmiştir ki : “Zalim, dünyaya talip olandır. Muktesid, ahirete talip olandır. Sabık, Mevla'ya talip olandır.” “Zalim, müslümandır. Muktesid, mü'mindir. Sabık, muhsindir.” “Zalim, tövbe etmeden büyük günah üzere ölen kimsedir. Muktesid, büyük günah işlemeyen kimsedir. Hayırlarda öne geçen, Allah'a isyan etmeyen ve günahlara tövbe eden kimsedir ki tövbe eden hiç günah işlememiş gibidir.”⁶⁰⁵

⁶⁰⁰ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.107

⁶⁰¹ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.107

⁶⁰² es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.108

⁶⁰³ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.109

⁶⁰⁴ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.109

⁶⁰⁵ es-Sa'lebî, **el-Keşf ve'l-Beyân**, c.8, s.109

Yine denilmiştir ki : “Zalim, bütün amellerinde gösteriş yapandır. Muktesid, amellerinin bir kısmı rıyalı bir kısmı ise ihlaslı olandır. Sabık, bütün amellerinde ihlaslı olandır.”

“Zalim, dünyadan helal haram demeden alan kimsedir. Muktesid, helalı elde etmek için çabalayan kimsedir. Sabık, bütün dünyayı terkedip ondan yüz çeviren kimsedir.”⁶⁰⁶

Ebû Osman : “Zalim, diliyle Allah’ı bulduğunu söyleyip yaptıkları sözlerine uygun olmayan kimsedir. Muktesid, diliyle Allah’ı bulan ve uzuvlarıyla O’na itâat eden kimsedir. Sabık, diliyle Allah’ı bulan, uzuvlarıyla O’na itâat eden ve amelinde ihlaslı olan kimsedir.”⁶⁰⁷

Ebû Abdurrahman es-Sülemî : “Zalim, Allah’ı dünya için seven kimsedir. Muktesid, Allah’ı ahiret için seven kimsedir. Sabık, kendi muradını hakkın muradı için düşüren kimsedir. Hakkın hükmünün galebesinden dolayı nefsi için herhangi bir talep ve murad görmez.”⁶⁰⁸

Yine denilmiştir ki : “Zalim, zâhiri bâtınından hayırlı olandır. Muktesid, zâhiri ile bâtını eşit olandır. Sabık, bâtını zâhirinden hayırlı olandır.” “Zalim, Cehennem korkusundan dolayı Allah’a ibadet edendir. Muktesid, Cennet’i isteyerek ibadet edendir. Sabık, herhangi bir sebep olmaksızın ibadet edendir.”⁶⁰⁹

Yine denilmiştir ki : “Zalim, zâhittir. Muktesid, ârifdir. Sabık, muhibtir.” “Zalim, bela anında feryat ve figan edendir. Muktesid, bela anında sabredendir. Sabık, bela ile telezzüz edendir.” “Zalim, Kur’ân’ı okuyandır. Muktesid, Kur’ân’ı okuyan ve manasını bilendir. Sabık, Allah’ın kitabını okuyan, manasını bilen ve onunla amel edendir.” “Zalim, nefsi sevendir. Muktesid, Rabbini sevendir. Sabık, Rabbin kendisini sevdiği kimsedir.”⁶¹⁰

⁶⁰⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.110

⁶⁰⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.110

⁶⁰⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.110

⁶⁰⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.110

⁶¹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.110

Zünnûn-i Mısrî : “Zalim, diliyle Allah’ı zikretmeyen kimsedir. Muktesid, O’nu kalbiyle zikreden kimsedir. Sabık, Rabbini hiçbir zaman unutmayandır.”⁶¹¹

Ahmed İbn Asım : “Zalim, söz sahibidir. Muktesid, amel sahibidir. Sabık, hal sahibidir.”⁶¹²

3.2.24. Sâd Sûresi

“Sâd” O şanlı, şerfli Kur’ân’a andolsun (ki o, Allah sözüdür)⁶¹³

el-Kurazî : “**“Sâd”** Allah’ın isimlerinin anahtarıdır. “Samed” Sani-i masnûât, Sâdikü’l-va’dır.”⁶¹⁴

“Sad” hakkında şöyle denilmiştir: “Muhammed (s.a.v.) kendisine iman edinceye kadar insanların gönüllerini fethedip kazandı.”⁶¹⁵

“Onların dediklerine sabret. Kuvvetli kulumuz Dâvud’u (a.s.) hatırla. Çünkü O, Allah’ın rızasına dönendir. Biz, dağları ona bağlı kıldık. Kuşluk vakti ve akşamleyin onunla beraber tesbih ediyorlardı. Kuşları toplu olarak O’nun emrine bağlı kıldık. Her biri itâatle O’na dönücü idi. O’nun mülkünü kuvvetlendirmiştik. O’na, hüküm ilmini ve açık ve güzel konuşma verdik. Sana davacıların haberi geldi mi? Duvardan çıkıp mescide inmişlerdi. O vakit Dâvud’un yanına vardılar onlardan ürktü “korkma!” dediler. Birimiz ötekinin hakkına tecavüz etmiş iki davacıyız. Aramızda adaletle hüküm ver. Aşırı gitme Bizi hak yola çıkar.”

“Muhakkak şu kardeşimdir. Onun doksan dokuz dişi koyunu var ve benim tek bir dişi koyunum var. Onu da bana ver dedi. Konuşmada beni mağlup etti. Doğrusu dedi : “Kendi koyununa katmak için senin koyununu istemesiyle sana zulmetmiştir.” Gerçekten ortakların çoğu birbirlerine haksızlık ederler. İman eden ve salih amel işleyenler müstesnadır. Onlar ne kadar azdır.

⁶¹¹es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.8, s.111

⁶¹²es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.8, s.111

⁶¹³Sâd, 38/1

⁶¹⁴es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.8, s.176

⁶¹⁵es-Sa‘lebî, el-Keşf ve’l-Beyân, c.8, s.176

Dâvud (a.s.), sanmıştı ki O’na imtihan açtık. Hemen Rabbine istiğfar etti, tövbe ile Allah’a yöneldi, rûku’ edici olarak secdeye kapandı. Biz de işte böyle onun hatasını bağışladık. Onun bizim katımızda yakınlığı ve güzel bir akibeti vardır. Seni yeryüzünde halife kıldık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver. Keyfine tabi olma seni Allah yolundan saptırır. Muhakkak Allah yolundan sapanlar, hesap gününü unuttukları için onlara çok şiddetli bir azap vardır.”⁶¹⁶

Verrâk : “Bu imtihanın sebebi Dâvud’un (a.s.) çok ibadet etmesi, amelini beğenmesi ve yeryüzünde benim amelim gibisini yapan başka bir kimse var mı? demesiydi.

Cebrâil O’na geldi ve şöyle dedi : “Allah Azze ve Celle buyuruyorki : “İbadetini beğendin ve ucba düştün. Ucub ibadetleri tüketir. Eğer ikinci defa kendini beğenirsen (ucba kapılırsan) seni nefesine havale ederim.

- Dâvud (a.s.) Ya Rabbi! Beni bir sene müddetle nefsimle başbaşa bırak dedi.
- Allah (c.c.) bir sene çok buyurdu.
- Dâvud (a.s.) bir saat dedi.
- Allah (c.c.) bir saat nefsinle başbaşasın buyurdu.

Dâvud (a.s.) sorumluluğu muhafızlara bıraktı. Yün elbise giydi. Mihraba girdi. Zeburu önüne bıraktı. Bu zaman zarfında O, ibadet ve taâtteydi. Önüne bir kuş geldi ve kadın hadisesi vuku buldu.”⁶¹⁷

3.2.25. Zümer Sûresi

“Andolsun, sana ve senden önceki Peygamberlere şöyle vahyedildi: “Eğer Allah’a ortak koşarsan elbette amelin boşa çıkar ve elbette ziyana uğrayanlardan olursun.”⁶¹⁸

İşaret ehli bu âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Gizli ahvalde benden başkasına müracaat edersen elbette amelin boşa çıkar.”⁶¹⁹

⁶¹⁶ Sâd, 38/17-26

⁶¹⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.187

⁶¹⁸ Zümer, 39/65

3.2.26. Mü'min Sûresi

“Hâ Mim” ⁶²⁰

Kurazî : “Yüce Allah (c.c.) hilmi ve mülkü ile “Lâilâhe illallah” diyen bir kimseye azab etmeyeceğine yemin etmektedir.”

“Arş’ı taşıyanlar ve onun çevresinde bulunanlar (Melekler) Rablerini hamd ederek tesbih ederler, O’na inanırlar ve inananlar için (şöyle diyerek) bağışlanma dilerler: “Ey Rabbimiz! Senin rahmetin ve ilmin her şeyi kuşatmıştır. O halde tövbe eden ve senin yoluna uyanları bağışla ve onları Cehennem azabından koru.”⁶²¹

Yezid er-Rakkaşi ⁶²² : “ Yüce Allah’ın (c.c.) arşın çevresinde bulunan ve ihlasa erdirilmişler (muhlesîn) olarak isimlendirilen melekleri vardır. Kıyamet gününe kadar onların gözlerinden nehir gibi göz yaşları akar. Yerlerinde sabit durdukları halde Allah korkusundan dolayı silkelenir gibi olurlar. Rab (c.c.) Onlara şöyle der : “ Ey meleklerim! Sizi korkutan benim haşyetim mi? Melekler cevap olarak şöyle derler : “Rabbimiz! Yeryüzü ehli bizim muttali olduğumuz izzet ve azametini bilselerdi boğazlarından yiyecek ve içecek geçmez, rahat uyuyamazlardı. Çöllere çıkar ve sığırın böğürmesi gibi böğürürlerdi.” ⁶²³

Yahya İbn Muaz : “ Bu âyeti okuduğu zaman arkadaşlarına şöyle demiştir: “ Biliniz ve idrak ediniz ki dünyadaki, bundan daha hayırlı ve ümit vericidir.”

“O, dereceleri hakkıyla yükseltendir, Arş’ın sahibidir. Buluşma günü hakkında uyarmak için, iradesiyle ilgili vahyi kullarından dilediğine, kendi indirir.”⁶²⁴

⁶¹⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.250

⁶²⁰ Mü’mîn, 40/1

⁶²¹ Mü’mîn, 40/7

⁶²² Tâbiîn’dendir. Basra ehlinin zâhidlerindendir. Künyesi Ebû Amr’dır. Yahya İbn Main’den rivâyetleri olan zayıf bir hadis râvisidir. (h.119)’da vefat etmiştir.

⁶²³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.267

⁶²⁴ Mü’mîn, 40/15

Meymun İbn Mihran : “Buluşma günü” zalim ile mazlumun ve davalıların (hasımların) karşılaşacağı gündür.”⁶²⁵

Denilmiştir ki : “Abidler ile ma’budların buluşacağı gündür.”⁶²⁶

Yine denilmiştir ki : “Kişinin ameliyle karşılaşacağı gündür.”⁶²⁷

3.2.27. Fussilet Sûresi

“Şüphesiz “Rabbimiz Allah’tır” deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: “Korkmayın, üzülmeğin, size (dünyada iken) va’dedilmekte olan Cennetle sevinin!”⁶²⁸

Rebi’ (ö.): “ Yüce Allah (c.c.) dışında başkasından yüz çevirenler.”⁶²⁹

Fudayl İbn İyaz : “Fani olan dünyevi zevkleri ve nimetleri terkedenler. Baki olan ahiret hayatını isteyenler.”⁶³⁰

Bazıları da şöyle demiştir : “Açık hallerde istikamette oldukları gibi gizli hallerde de istikamet üzere olanlar.”⁶³¹

Yine şöyle denilmiştir : “Kavli olarak istikamette oldukları gibi fiili olarak istikamette olanlardır.”⁶³²

3.2.28. Şûrâ Sûresi

“Allah, kullarına çok lütufkârdır, dilediğini rızıklandırır. O, kuvvetlidir, mutlak güç sahibidir.”⁶³³

el-Kurazî : “Arz ve muhasebe gününde onlara karşı lütufkârdır.”⁶³⁴

⁶²⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.270

⁶²⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.270

⁶²⁷es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.270

⁶²⁸Fussilet, 41/30

⁶²⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.294

⁶³⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.294

⁶³¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.294

⁶³²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.294

⁶³³Şûrâ, 42/19

Cüneyd : “Latif’in ne anlama geldiği kendisine sorulduğunda şöyle demiştir: “O kendisini tanıyıp ibadet edinceye kadar veli kullarına lütufta bulunandır. Eğer düşmanlarına lütufta bulunsaydı O’nu inkar etmezlerdi.”⁶³⁵

Şöyle denilmiştir: “Allah’ın (c.c.) lütfu ancak O’nun adaletinden korkulması ve ancak lütfunun ümit edilmesidir.”⁶³⁶

Yine denilmiştir ki : “Azı kabul eder ve bolca lütufta bulunur.” “Kırıkları tedavi eder ve zorluğu kolaylaştırır.” “Dünyada hiç kimseyi rızkindan dolayı ümitsizliğe düşürmez. Mü’mini af hususunda rahmetinden umutsuzluğa itmez.”⁶³⁷

Yine denilmiştir ki : “Kuluna O’nun himmeti üzerinde bolca nimet verendir. O’nu takati olmaksızın tâate muvaffak kılandır.” “O, kendisine isyan eden kimseyi alelacele cezalandırmayandır. Rahmetini ümit edeni hüsrana uğratmayandır.” “O, kendisinden isteyen boş geri çevirmeyendir. Ümit edeni ümitsiz kılmayandır.” “O, hata edeni affedendir.” “O, kendisine merhamet etmeyene merhamet edendir.” “O, hizmet edene yardım edendir. Sonra da övgüsünü çoğaltandır.” “O, âriflerinin sırlarında müşahede ışığını yakandır. Sırat-ı müstakimi O’nlr için yol yapandır. Ve lütuf ve iyilik bulutlarından bol bol su indirendir.”⁶³⁸

“O, kullarından tövbeyi kabul eden, kötülükleri bağışlayan ve yaptıklarınızı bilendir.”⁶³⁹

Verrâk : Kendisine kişinin ne zaman tövbekâr olacağı soruldu. Şöyle cevap verdi : “Allah’a dönüp O’nu murakabe ederek O’ndan haya etmesi. O’na karşı isyankâr olduğu hususlarda azabından korkması. O’nun rahmetine iltica edip O’nu ümit etmesi. Günahları setretmesindeki hilmini hatırlayarak ağlaması. Başına gelen hoşlanmadığı şeyden pişmanlık duyması. O’na verilen şeylere mukabil, Rabbine

⁶³⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.308

⁶³⁵ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.308

⁶³⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.308

⁶³⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.308

⁶³⁸ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.308

⁶³⁹ Şûra, 42/25

şükretmesi. Allahtan gelen öğüdü anlaması ve iyice bellemesi. Söz verdiği hususlarda sözünü tutmasıdır.”⁶⁴⁰

Ebû Bekir İbn Şah (ö.?) : “Harb İbn Esed el-Muhâsibî’ye tövbekâr kimdir diye soruldu. O şöyle dedi: “ Nefsini günahlardan korunmuş ve hayırları yapmaya muvaffak gören, kalbinden sevinci uzak ve hüznü baki gören, hayır ehlinin kendisini sevdiğini ve şer ehlinin kendisinden korktuğunu gören, dünyalıktan az olanı çok ve ahiret amelinden çok olanı az gören, kalbini kaplayan her şeyden boş ve kendisine emredilen her şeyle meşgul gören kimsedir.”⁶⁴¹

Sırrı Sakatî : “Tövbe, günahları terketme hususunda verilen karardaki sadakattir. Kalb ile “Allamu’l-Guyuba” dönmektir. Kusurlardaki aşırılıktan pişmanlıktır. Muhasabede nefisle beraber huzur ve sükûneti aramaktır.”⁶⁴²

Amr İbn Osman⁶⁴³ : “Tövbeye sahip olmak azığın ıslahıyla mümkündür.”⁶⁴⁴

Yahya İbn Muaz : “Kedisine tövbekar kimdir diye soruldu. Gençliğini başı üzerinde kıran, dünyayı da şeytanın başında kıran ve ölüm kendisine gelinceye kadar sözüne bağlı kalmaya devam edendir.”⁶⁴⁵

Sehl et-Tüsteri : “Tövbe, mezmum ahvalden memduh ahvale intikal etmektir.”⁶⁴⁶

İbn Hasen el-Buşihi (ö.?) : “Kendisine tövbe nedir diye sorulduğunda şöyle cevap vermiştir : “Günahı hatırladığında kalbinde tatlılığını hissetmemendir.”⁶⁴⁷

er-Raî (ö.?) : “Tövbe, günahları niyet ve fiil olarak terketmektir. Tâatlere niyet ve fiil olarak yönelmektir.”⁶⁴⁸

⁶⁴⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.315

⁶⁴¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.315-316

⁶⁴² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁴³ Meşhûr velîlerdendir ve akâid âlimidir. Künyesi Ebû Abdullah’tır. Yemen asıllıdır. Cüneyd-i Bağdadî’nin talebesi, Hallâc-ı Mansûr’un hocasıdır. Hakikatler ve latîfeler kendisinin daimi sûrette sıfatıydı. (h.296)’da Bağdat’ta vefat etmiştir.

⁶⁴⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁴⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁴⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁴⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁴⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

Cüneyd : “Tövbekâr kimdir diye sorulduğunda şöyle demiştir : “Allah’tan başka her şeyden tövbe edendir.”⁶⁴⁹

Şâh İbn Şuca’ el-Kirmani⁶⁵⁰ : “Dünyayı terket. O, gerçekten yok olup gidecek. Heva ve hevesine muhalefet et. O, sana ulaşmaya çalışacak. Tövbe ettiğinde Allah (c.c.) günahlarını affeder ve onları siler.”⁶⁵¹

3.2.29. Câsiye Sûresi

“Nefsinin arzusunu ilah edinen, Allah’ın; (hâlini) bildiği için saptırdığı ve kulağını ve kalbini mühürlediği, gözüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ düşünüp ibret almayacak mısınız?”⁶⁵²

Ebû Kâsım Habîbî (ö.?) : “Nefsin seni bir gün şehvetle talep ederse ona muhalefet için bir yol olur. Nefsini bırak, sana yaptırmak istediğine muhalefet et. Şunu iyi bil ki ancak nefsin senin düşmanıdır, muhalefet ise dosttur.”⁶⁵³

Sehl et-Tüsterî : “O’na heva nedir diye soruldu. Sorana cevaben şöyle dedi : “Hevan kötülöklere bulaştırmak için sana emreder. O’na muhalefet edersen sana aşırı yüklenir. Sana iki husus arzedildiğinde hayırlı olanında şüphe edersen hevana en uzak olana bak. Çünkü senin için en hayırlı olanı odur.”⁶⁵⁴

3.2.30. Muhammed Sûresi

“Şüphesiz Allah, inanıp salih ameller işleyenleri, içinden ırmaklar akan Cennetlere koyacaktır. İnkâr edenler ise (dünya zevklerinden) yararlanırlar ve hayvanların yediğı gibi yerler. Onların kalacakları yer ateştir.”⁶⁵⁵

⁶⁴⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁵⁰ Büyük velilerdendir. Künyesi, Ebû’l-Fevâris’tir. Kirman padişahının oğludur.. Zamanının büyüklerinden ve hakikat yolunun önderlerindendir. Feraseti keskindi. İşî evliyâlarla sohbet etmekte. Ebû Tûrâb en-Nahşebî, Ebû Hafs, Ebû Ubeyd el-Busrî ve Yahyâ İbn Muâz gibi âlimlerle sohbeti olmuştur. Şâh Şücâ’ (h.276)’da vefat etmiştir.

⁶⁵¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.316

⁶⁵² Câsiye, 45/23

⁶⁵³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.363

⁶⁵⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.8, s.363

⁶⁵⁵ Muhammed, 47/12

Denilmiştir ki : “Mü’min dünyada azık biriktirir. Münafık süslenir. Kafır ise faydalanır.”⁶⁵⁶

“Bil ki Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur. Hem kendinin, hem de inanmış erkek ve kadınların günahlarının bağışlanmasını dile! Allah gezip dolaştığınız yeri de, içinde kalacağınız yeri de bilir.”⁶⁵⁷

Denilmiştir ki : “Ümmetin Sünnetini yol edinsin.” “Marifetullah hususunda senden vaki’ olan günahın için bağışlanma talebinde bulun.”⁶⁵⁸

“Onlar Kur’ân’ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”⁶⁵⁹

Halid İbn Madan⁶⁶⁰ : “Hiçbir insan yoktur ki ona ait dört gözü olmasın. Dünyası ve maişeti için iki gözü yüzündedir. İki gözü de dini ve Allah’ın gaybda vaad ettikleri için kalbindedir. Hiçbir kimse yoktur ki bel omurgasının içine şeytan sirâyet etmiş olmasın. Omuzunda boynunun kenarında kalbinin semeresine doğru ağzını açmıştır. Allah (c.c.) kulu için hayır murad ettiğinde kalbindeki iki gözü Allah’ın gaybda vaad ettiğini görür. Ve onunla amel eder. Allah (c.c.) kulu için şer murad ettiğinde iki gözünü köreltir.

Bu, Allah’ın (c.c.) şu kavlinin **“Yoksa kalplerin üzerinde kilitleri mi var?”** hakikatidir.”⁶⁶¹

3.2.31. Fetih Sûresi

“Muhammed, Allah’ın Rasulüdür. Onunla beraber olanlar, inkarcılara karşı çetin, birbirlerine karşı da merhametlidirler. Onların, rükû ve secde halinde, Allah'tan lütuf ve hoşnutluk istediklerini görürsün. Onların secde eseri olan alametleri yüzlerindedir. İşte bu, onların Tevrat'ta ve İncil'de anlatılan durumlarıdır: Onlar filizini çıkarmış, onu kuvvetlendirmiş, kalınlaşmış, gövdesi

⁶⁵⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.31

⁶⁵⁷Muhammed, 47/19

⁶⁵⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.34

⁶⁵⁹Muhammed, 47/24

⁶⁶⁰Tâbiî’nin büyüklerindendir. Hadîs ilminde güvenilirdir. Aslen Yemenli’dir, Humus’ta ikamet etti. Bu mübarek zat ibadete çok düşküdü. Kalbi daima Allah (c.c.) ile meşgul idi. Hadis rivâyet etmiştir. (h.103)’te vefat etmiştir.

⁶⁶¹Muhammed, 47/24, es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.36

üzerine dikilmiş, ziraatçıların hoşuna giden bir ekin gibidirler. Allah kendileri sebebiyle inkarcıları öfkelenlendirmek için onları böyle sağlam ve dirençli kılar. Allah, içlerinden salih amel işleyenlere bir bağışlama ve büyük bir mükafat vaad etmiştir.”⁶⁶²

Şehr İbn Havşeb : “Yüzlerindeki secde yerleri bedir gecesindeki dolunay gibi olur.”⁶⁶³

3.2.32. Hucurât Sûresi

“Ey iman edenler! Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”⁶⁶⁴

Sehl İbn Abdullah et-Tüsteri : “Fasık, çok yalan söyleyen kimsedir.”⁶⁶⁵

Verrâk : “O, (yani fasık) açıktan günah işleyen kimsedir.”⁶⁶⁶

İbn Tâhir⁶⁶⁷ ve İbn Zeyd⁶⁶⁸ : “Fasık, Allah Sübhanehu ve Teâla’dan haya etmeyen kimsedir.”⁶⁶⁹

“Mü’minler ancak kardeşirler. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki size merhamet edilsin.”⁶⁷⁰

Ebû Osman : “Din kardeşliği neseb kardeşliğinden daha çok sabitleyicidir. Çünkü neseb kardeşliği din farklılığından dolayı kesilir. Din kardeşliği ise neseb farklılığından ötürü kesilmez.”⁶⁷¹

⁶⁶² Fetih, 48/29

⁶⁶³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.65

⁶⁶⁴ Hucurât, 49/6

⁶⁶⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.77

⁶⁶⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.77

⁶⁶⁷ Tam adı, Abdullah İbn Tâhir İbn Hüseyin İbn Mus’ab İbn Ruzeyk Bin Mâhân el-Huzâ’îdir. Künyesi Ebû’l-Abbâs’tır. (h.182) senesinde doğmuştur Abbâsî halifesi Me’mûn döneminde Horasan’da valilik yapmıştır. Horasan valisi iken (ö.230)’da vefat etmiştir.

⁶⁶⁸ Tâbiîn dönemi velîilerindendir. Adı, Abdullah İbn Zeyd İbn Amr el-Cevmî, künyesi Ebû Kilâbe’dır. Basra’da doğmuştur. (h.104)’te Şam’da vefat etmiştir.

⁶⁶⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.77

⁶⁷⁰ Hucurât, 49/10

⁶⁷¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.79

Cüneyd'e kardeşten soruldu. Cevaben dedi ki : “Hakikatte o sensin, ancak o, şahsiyette senden başkasıdır.”⁶⁷²

3.2.33. Kâf Sûresi

“Cennet, Allah’a karşı gelmekten sakınanlara uzak olmayacak şekilde yaklaştırılacak. (Onlara şöyle denir:) “İşte bu, size (dünyada) vaad edilmekte olan şeydir. O, her tövbe eden, O’nun emrini gözetin için, görmediği hâlde sırf saygıdan dolayı Rahmân’dan korkan ve O’na yönelmiş bir kalp ile gelen kimseler içindir.”⁶⁷³

İbn Zeyd : “Her tövbe eden” tâate çokça rücu’ eden kimsedir.”⁶⁷⁴

Ebû Bekir Verrak : “Bollukta ve darlıkta Allah Sübhanehu ve Teala’ya tevekkül eden ve Allah’tan başkasına yol bulmayandır.”⁶⁷⁵

Haris Muhâsibî : “ Kalbiyle Rabbine dönen kimsedir.”⁶⁷⁶

Ebû Kasım : “ O kimse ancak Allah ile meşgul olan kimsedir.”⁶⁷⁷

3.2.34. Zâriyat Sûresi

“Göğün ve yerin Rabbine andolsun ki o (size va’dolunanlar), sizin konuşmanız gibi gerçektir.”⁶⁷⁸

Bazı hikmet ehli şöyle demiştir : “Her insan, bedenindeki diliyle konuştuğu ve başkasının lisaniyle konuşmasının mümkün olmadığı gibi, aynı şekilde her insan kendisi için taksim edilen rızıkı yiyebilir. Başkasının rızıkını yemeye gücü yetmez.”⁶⁷⁹

⁶⁷² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.79

⁶⁷³ Kâf, 50/31-32-33

⁶⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.104

⁶⁷⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.104

⁶⁷⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.104

⁶⁷⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.104

⁶⁷⁸ Zâriyat, 51/23

⁶⁷⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.114

3.2.35. Necm Sûresi

“Şüphesiz O, güldürür ve ağlatır.”⁶⁸⁰

Denilmiştir ki : “Seherleri nurlarla güldürür, gökyüzünü yağmurla ağlatır.”⁶⁸¹

Zünnûn-i Mısrî : “Mü’minlerin ve âriflerin kalplerini marifetinin güneşiyle güldürür. Kâfirlerin ve asilerin kalplerini belinmezlik ve günah zulmetiyle ağlatır.”⁶⁸²

Sehl : “İtaatkâr olanı rahmetiyle güldürür. Asiyi gazabıyla ağlatır.”⁶⁸³

Hakim et-Tirmizi : “Mü’mini ahirette güldürür ve O’nu dünyada ağlatır.”⁶⁸⁴

Kassâm İbn Abdullah : “Dişlerini güldürür ve kalplerini ağlatır.”⁶⁸⁵

3.2.36. Rahmân Sûresi

“İki denizi salvermiştir. Birbirine kavuşuyorlar. (Fakat) aralarında bir engel vardır, birbirine geçip karışmıyorlar.”⁶⁸⁶

İşaret ehli bu âyetin manası hakkında şöyle demişlerdir : **“İki denizi salvermiştir.”** Birincisi kalbin marifetidir. İkincisi nefsin masiyetidir. İkisi arasında rahmet ve ismet perdesi vardır. **“Birbirine geçip karışmıyorlar.”** Nefsin masiyeti kalbin marifetine tesir etmez.”⁶⁸⁷

İbn Atâ ⁶⁸⁸ : “Kul ile Rab arasında iki deniz vardır. Birincisi necat denizidir ki O Kur’ân’dır. Kim onunla alakadar olursa kurtulur. İkincisi helak denizidir ki o dünyadır. Kim ona sımsıkı tutunursa ve ona meylederse helâk olur.” ⁶⁸⁹

⁶⁸⁰ Necm, 53/43

⁶⁸¹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.155

⁶⁸² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.155-156

⁶⁸³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.156

⁶⁸⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.156

⁶⁸⁵ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.156

⁶⁸⁶ Rahmân, 55/19-20

⁶⁸⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.182

⁶⁸⁸ Büyük velilerdendir. Adı, Ahmed İbn Muhammed İbn Sehl İbn Atâ’dır. Künyesi, Ebû’l-Abbas’tır. Bağdat asıllıdır. İbn Atâ, zamanın büyük âlimlerinden ilim almış ve hadis dinlemiştir. Zamanını,

Denilmiştir ki : “Dünya ve ukbâ denizidir. Aralarında bir engel vardır ki o da kabirdir.” Allah Sübhanehu ve Teala buyuruyor ki : **“Nihâyet onlardan birine ölüm gelince, “Rabbim! Beni dünyaya geri gönderiniz ki, terk ettiğim dünyada salih bir amel yapayım” der. Hayır! Bu, sadece onun söylediği (boş) bir sözden ibarettir. Onların arkasında, tekrar dirilecekleri güne kadar (devam edecek, dönmelerine engel) bir perde (berzah) vardır.”**⁶⁹⁰

3.2.37. Vâkıa Sûresi

“O’na, ancak tertemiz olanlar dokunabilir.”⁶⁹¹

Ebû Bekir Varrak : “O’nunla amel etmeye ancak Cennetlikler, bahtiyarlar muvaffak olur.”⁶⁹²

Ebû’l-Abbas İbn Ata : “Kur’ân’ın hakikatlerini ancak envar anında, sırrını manevi kirlerden temizleyen kimse anlar.”⁶⁹³

Cüneyd : “Onlar, sırlarını Allah’tan başka her şeyden temizleyenlerdir.”⁶⁹⁴

Fakat o eğer mukarrebın olanlardan (Allah’a yakın olanlardan) ise. O taktirde, ferahlık, huzur, güzel kokulu bitkiler ve naim cenneti vardır.⁶⁹⁵

Ebû Bekir Verrâk : **“feraklık ve huzur”** Cehennem atışından kurtuluştur, **“güzel kokulu bitkiler”** karar yurduna giriştir.⁶⁹⁶

Hakim-i Tirmizi : **“ferahlık ve huzur”** kabirdeki rahatlıktır, **“güzel kokulu bitkiler”** Cennet’e giriştir.⁶⁹⁷

ilim öğrenmek ve öğretmekle, ibadet etmekle ve Kur’an-ı okumakla geçiren İbn Atâ, (h.311 veya 319)’da vefat etmiştir.

⁶⁸⁹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.182

⁶⁹⁰ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.182, Mü’minun, 23/99-100

⁶⁹¹ Vâkıa, 56/79

⁶⁹² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.219

⁶⁹³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.219

⁶⁹⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.219

⁶⁹⁵ Kur’an’ı Kerim, Vâkıa, 56/88-89

⁶⁹⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.223

⁶⁹⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

Bisam İbn Abdullah : “ferahlık ve huzur” selamettir, “güzel kokulu bitkiler” keramettir.⁶⁹⁸

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” Cennete ilk girenlerin (ebrar) birbirlerine sarılmalarıdır. “güzel kokulu bitkiler” Ebrar’ın birbirlerine (muvaafakat) uyumudur.⁶⁹⁹

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” perdenin kaldırılmasıdır, “güzel kokulu bitkiler” rü’yet ve likâdır.⁷⁰⁰

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” sıkıntıların kaldırılmasıdır, “güzel kokulu bitkiler” günahların mağfiret edilmesidir.⁷⁰¹

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” iman üzere sebatır, “güzel kokulu bitkiler” güven ve huzura nail olmaktır.⁷⁰²

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” şehadet üzere ölümdür, “güzel kokulu bitkiler” saâdetin nidâsıdır.⁷⁰³

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” hesabın hafifletilmesidir, “güzel kokulu bitkiler” sevabın katlanmasıdır.⁷⁰⁴

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” kınamasız affetmektir, “güzel kokulu bitkiler” hesapsız rızıktır.⁷⁰⁵

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” öne geçenler içindir, “güzel kokulu bitkiler” orta yoldan gidenler içindir, “naim cenneti” talib oânlr içindir.⁷⁰⁶

Denilmiştir ki : “ferahlık ve huzur” ruhları içindir, “güzel kokulu bitkiler” kalpleri içindir, “naim cenneti” bedenleri içindir, “hak” sırları içindir.⁷⁰⁷

⁶⁹⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁶⁹⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰²es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰³es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰⁴es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

3.2.38.Hadid Sûresi

“O, ilk ve sondur. Zâhir ve Bâtın’dır. O, her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷⁰⁸

Ebû Bekir Verrâk : “O ezeliyetle ilktir, ebediyetle sondur. Ahadiyetle zâhirdir, samediyetle bâtıdır.”⁷⁰⁹

Hüseyin İbn Fadl (ö.?) : “O iptidasız ilktir, intihâsız sondur. Yakın olmaksızın zâhirdir, perdelenmeksizin bâtıdır.”⁷¹⁰

Hakim-i Tirmizi : “O te’lifile ilktir, teklifle sondur. Tasrifle zâhirdir, tarifle bâtıdır.”⁷¹¹

Cüneyd : “O kalpleri açmakla ilktir, günahları bağışlamakla sondur. Sıkıntıları gidermekle zâhirdir, gaybı bilmekle bâtıdır.”⁷¹²

Denilmiştir ki : “O mahlûkatı yaratmakla ilktir, mahlûkatı yok etmekle sondur. Hakikatleri izhar etmekle zâhirdir, incelikleri bilmekle bâtıdır.”⁷¹³

Hüseyin İbn Fadl : “O ibtidâsız evveldir, intihâsız ahirdir, yakın olmaksızın zâhirdir, perdelenmeksizin bâtıdır.”⁷¹⁴

“İman edenlerin Allah’ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de, üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaşırlar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık kimselerdir.”⁷¹⁵

Bu âyetin, evliyânın büyüklerinden kabul edilen Fudayl İbn İyaz’ın tövbesine sebep olan âyet olduğu rivâyet edilmektedir. Fudayl, bir cariyeye gönül verip ona meftun ve aşık olur. Bir gün O’nu görmeye gider. O’nu görebilmek için evinin

⁷⁰⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.224

⁷⁰⁸ Hadid, 57/3

⁷⁰⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.227

⁷¹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.227

⁷¹¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.227

⁷¹² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.227

⁷¹³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.228

⁷¹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.228

⁷¹⁵ Hadid, 57/16

duvarına çıkar. Tam bu esnada evin yakınındaki diğer bir evden gönüllere huzur ve sükûn veren halâvetli ve güzel bir ses işitir. Fudayl, bu hoş ve tatlı sesi dinlemekten kendisini alamaz. Okunan Hadid Sûresinin 16. âyetidir : **“İman edenlerin Allah’ı zikretmekten ve inen haktan dolayı kalplerinin saygı ile ürpermesinin zamanı gelmedi mi? Daha önce kendilerine kitap verilip de, üzerinden uzun zaman geçen, böylece kalpleri katılaştıranlar gibi olmasınlar. Onlardan birçoğu fasık kimselerdir.”**

Okunan bu âyet, Fudayl’ın gönlünün derinden etkilenmesine ve sarsılmasına sebep olur. Adeta beyninden vurulmuşa döner, Fudayl’ı kendine getirir ve O’nu hayatına çeki-düzen vermeye sevkeder. Kendi kendine şöyle söylenir: “Geldi, geldi... Hatta geçti bile!” Günahlarına samimiyetle gönlünden tövbe eder. Bundan sonra mahzun bir vaziyette şehir şehir dolaşarak, haksızlık yaptığı kimselerden helallik ve af ister.⁷¹⁶

“Bu, kaybettiğinize üzülmemeniz ve Allah’ın size verdiği nimetlerle şımarmamanız içindir. Allah, kendini beğenip övünen hiç kimseyi sevmez.”⁷¹⁷

Ca’fer-i Sadık : “Ey Âdemoğlu! Sana ne oldu ki geçip gidenin sana geri vermeyeceği kaybettiklerine üzülüyorsun. Ve sana ne oldu ki ölümün senin ellerine bırakmayacağı var olanla seviniyorsun.”⁷¹⁸

Fudayl : “Dünya fayda verici ve helak edicidir. Helak eden için, geri getirme yoktur. Gitmeye müsaade eden de fayda verici değildir.”⁷¹⁹

Hüseyin İbn Fadl : “Allah (c.c.) bu âyet ile mü’minlere istemeyerek ve gönülsüz olsalar da elden kaçıp gidene karşı sabretmeyi, elde edilecek şeylerle sevinmeyi terketmeyi ve her iki haldede kazasına rıza göstermeyi yüklemiştir.”⁷²⁰

⁷¹⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.242

⁷¹⁷ Hadid, 57/23

⁷¹⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.245

⁷¹⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.246

⁷²⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.246

3.2.39. Haşir Sûresi

“Onlardan (muhacirlerden) önce o yurda (Medine'ye) yerleşmiş ve imanı da gönüllerine yerleştirmiş olanlar, hicret edenleri severler. Onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık duymazlar. Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”⁷²¹

Bistami : “Bize hac için gelen Belh ehlinden bir gençten etkilendiğim kadar hiçbir kimseden etkilenmedim.

- Bana ey Ebû Yezid! Sizin nezdinizde zühdün sınırı nedir? diye sordu.

- Cevaben dedim ki: “Bulduğumuz zaman yeriz. Bulamadığımız zaman da sabrederiz.”

- O da cevaben dedi ki: “Bizim yanımızda Belh’in köpekleri de böyledir.”

- O’na sizin nezdinizde zühdün sınırı nedir? dedim.

- O da cevaben dedi ki: “Bulamadığımızda sabrederiz. Bulduğumuzda da başkasını kendimize tercih ederiz.”⁷²²

Zünnûn el-Mısırî : “Kendisine allâmelik, zâhitlik ve gönül ferahlığından soruldu. Cevaben buyurdu ki: “Üç şeyledir. Biriktirilenin (malın) dağıtılması, elden çıkanın aranmasının terkedilmesi ve eldeki mevcut yiyecek ve erzakın dağıtılarak başkalarının kendisine tercih edilmesidir.”⁷²³

⁷²¹ Hadid, 59/9

⁷²² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.279

⁷²³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf vel-Beyân**, c.9, s.279

3.2.40. Münâfikun Sûresi

“Onlar, “Allah Resûlü’nün yanında bulunanlara (muhacirlere) bir şey vermeyin ki dağılıp gitsinler,” diyenlerdir. Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır. Fakat münafıklar (bunu) anlamazlar.”⁷²⁴

Hatem-i Asam : Bir adam O’na nereden rızıklandırılıyorsun? diye sordu. O’na şu âyeti okudu: **“Halbuki göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır. Fakat münafıklar (bunu) anlamazlar.”⁷²⁵**

Cüneyd : “Göklerin hazineleri gaybilerdir. Yerin hazineleri kalblerdir. O Allah (c.c.), Allamu’l-Ğuyûb ve mukallibu’l-kulûbdur.”⁷²⁶

Şiblî : “Göklerin ve yerin hazineleri Allah’ındır (c.c.). Hal böyleyken nereye gidiyorsunuz.”⁷²⁷

3.2.41. Teğâbun Sûresi

“Allah’ın izni olmaksızın hiçbir musibet başa gelmez. Kim Allah’a inanırsa, Allah onun kalbini doğruya iletir. Allah her şeyi hakkıyla bilendir.”⁷²⁸

Ebû Bekir Verrak : “Nimet ve bolluk anında Allah’a (c.c) iman eden kimse bilir ki o Allah’ın (c.c.) lütfudur ve şükretmesi için kalbine hidâyet vermiştir. Her kim de sıkıntı ve musibet anında Allah’a (c.c.) iman ederse bilir ki o Allah’tandır (c.c.) ve rıza göstermesi ve sabretmesi için kalbine hidâyet vermiştir.”⁷²⁹

Ebû Osman el-Ciyri : “İmanı doğru olan kimse Sünnet’e ittiba ettiği için kalbine hidâyet verilir.”⁷³⁰

⁷²⁴ Münâfikun, 63/7

⁷²⁵ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.322

⁷²⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.322

⁷²⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.322

⁷²⁸ Teğâbun, 64/11

⁷²⁹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.329

⁷³⁰ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.329

3.2.42. Talâk Sûresi

“Boşanan kadınlar iddetlerinin sonuna varınca onları güzelce tutun, yahut onlardan güzelce ayrılın. İçinizden iki âdil kimseyi şahit tutun. Şahitliği Allah için dosdoğru yapın. İşte bununla Allah’a ve ahiret gününe inanan kimselere öğüt verilmektedir. Kim Allah’a karşı gelmekten sakınırsa Allah ona bir çıkış yolu açar.”⁷³¹

Ca’fer-i Sadık : “O’nu ummadığı yerden rızıklandırır. Yani O’na verdiklerini bereketlendirir.”⁷³²

Sehl et-Tüsterî : “Kim Allah’a (c.c.) karşı gelmekten sakınırsa yani Sünnet’e ittiba ederse Allah (c.c.) O’na bir çıkış yolu açar yani bidat ehlinin cezasından kurtarır.”⁷³³

Amr İbn Osman es-Sadeî : “Kim O’nun sınırlarında durursa, masiyetleri terk ederse Allah (c.c.) O’nu harama düşmekten koruyarak helale yönlendirir. Darlıktan genişliğe çıkarır. Cehennem’den Cennet’e sevkeder.”⁷³⁴

3.2.43. Tahrim Sûresi

“Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin. Umulur ki Rabbiniz kötülüklerinizi örter ve sizi altından ırmaklar akan Cennetlerine koyar. O gün Allah, Peygamberi ve O’nunla aynı imanı paylaşanları utandırmaz. O’nların nuru önlerinde ve sağ yanlarında ilerleyerek yollarını aydınlatırken şöyle derler: “Rabbimiz! Nurumuzu arttır eksiltme ve bizi bağışla. Şüphesiz senin her şeye gücün yeter.”⁷³⁵

Fudayl İbn İyaz : “Tövbe-i nasuh, günahların gözlerin üzerine dikilmesi durumunda olmasıdır. Sürekli olarak ona bakıyor olmasıdır.”⁷³⁶

⁷³¹ Talâk, 65/2

⁷³² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.337

⁷³³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.337

⁷³⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.337

⁷³⁵ Tahrim, 66/8

⁷³⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

Vasîfî : “O, tövbedir. Bedel akdi değildir. Kim dünyada nefsinin rahatı için günah işlerse sonra da ahiretteki rahatı istemek için tövbe ederse onun tövbesi nefsinin nasibi içindir Allah (c.c.) için değildir.”⁷³⁷

Ebu Bekir Verrâk : “O, bütün genişliğiyle yer yüzünün sana dar gelmesi, geri bırakılan üç kişinin tövbesi gibi nefsinin seni sıkmasıdır.”⁷³⁸

Ebû Bekir Rakkak el-Mısırî(ö.?) : “O, haksızlıkların son bulması, hasımların helalleşmesi, tâatlerin sürdürülmesidir.”⁷³⁹

Ruveym er-Râî’ : “Masiyet anında O’na karşı saklanmadığın gibi, saklanmadan Allah’ın huzurunda durmaya yüzünün olmasıdır.”⁷⁴⁰

Râbia⁷⁴¹ : “Uykunu kaçıran (uyutmayan) tövbedir.”⁷⁴²

Zünnûn : “Nasuh tövbenin alameti üçtür : Az konuşmak, az yemek ve az uyumaktır.”⁷⁴³

Şakiku’l-Belhi⁷⁴⁴ : “O, günahların afetlerinden kurtulması için günahkârın nefsini çokça kınaması ve pişmanlıktan ayrılmamasıdır.”⁷⁴⁵

Sırrî Sakatî : “Nasuh tövbe ancak, mü’minlere karşı samimi olmakla gerçekleşir. Çünkü tövbesi doğru olan kimse, insanların kendisi gibi olmasını ister.”⁷⁴⁶

⁷³⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷³⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷³⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷⁴⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷⁴¹ Tâbiîn döneminin büyük hanım evliyâlarındandır. Babası İsmail’dir. Dünyaya bağlı ve düşkün olmayan ve ibadetleriyle meşhûr olan bir hanımdır. (h.135)’te Kudüs civarında vefat etmiştir.

⁷⁴² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷⁴³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷⁴⁴ Velîlerin büyüklerindendir. Künyesi, Ebû Ali’dir. Babasının adı İbrahim’dir. İbrahim Edhem’n talebesi, Hatem-i Esâm’ın hocasıdır. Dünyaya gönül bağlamayan, haramlardan ve şüphelilerden şiddetle kaçan bir zattı. Şüpheli olur korkusuyla mübahların çoğuna yaklaşılmazdı. (h.174)’te vefat etmiştir.

⁷⁴⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

⁷⁴⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.350

Cüneyd : “ O, günahı unutmak ve ebedi olarak onu hatırlamamaktır. Çünkü tövbesi doğru olan kimse Allah’ı (c.c.) seven olur. Kim Allah’ı (c.c.) severse Allah’tan (c.c.) başka şeyleri unuttur.”⁷⁴⁷

Sehl : “O, Ehl-i Sünnet ve’l-Cemaatin tövbesidir. Çünkü bidatçinin tövbesi yoktur. Bunun delili Hz. Peygamber’in şu hadisidir. **“Allah (c.c.) her bidat sahibini tövbe etmekten alıkoyar.”**⁷⁴⁸

Ebû’l-Edyan (ö.?) : “ O, sahibi için akan gözyaşı, masiyetlerden uzaklaşarak toplanan kalptir. Bu olduğu zaman tövbesi nasuh olur ve onda tövbenin emareleri görünür.”⁷⁴⁹

Fethû’l-Musûlî (ö.?): “Nasuh tövbenin alameti üçtür: Hevaya muhalefet, çok ağlamak, açlığa ve susuzluğa katlanıp tahammül etmektir.”⁷⁵⁰

3.2.44. Mülk Sûresi

“O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”⁷⁵¹

Fudayl : “**O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için**” en halis ve en doru olanını ortaya çıkarmak için. En halis ve en doğru olanı nedir? diye soruldu. Cevaben dedi ki : “Amel halis olup doğru olmadığında kabul edilmez. Doğru olup halis olmadığında ise halis ve doğru oluncaya kadar kabul edilmez. Allah (c.c.) için olunca halis olur. Sünnet’e muvafık olduğunda da doğru olur.”⁷⁵²

Hasan el-Basri : “Yani, hanginiz dünyada tam zühd sahibi olacak ve dünyayı bütünüyle terk edecek demektir.”⁷⁵³

Sehl : “Hanginiz Allah’a (c.c.) daha güzel tevekkül edecek.”⁷⁵⁴

⁷⁴⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.351

⁷⁴⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.351

⁷⁴⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.351

⁷⁵⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.351

⁷⁵¹ Mülk, 67/2

⁷⁵² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.352

⁷⁵³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.352

3.2.45. Kalem Sûresi

“Ve sen elbette yüce bir ahlak üzeresin.”⁷⁵⁵

Cüneyd : “O’nun ahlakı yüce ve büyük olarak isimlendirildi. Çünkü O’nun Allah’tan (c.c.) başka hiçbir maksadı olmadı.”⁷⁵⁶

Vasıtı : “Çünkü O (s.a.v.) iki âlemde de hakka karşı iyi oldu.”⁷⁵⁷

Denilmiştir ki : “O güzel ahlakıyla onlara muamele etmiş ve gönülden onların işleriyle meşgul olmuştur. Onun zâhiri halkla, bâtını hakla beraberdi.”⁷⁵⁸

3.2.46. Hakka Sûresi

“Görebildikleriniz üzerine yemin ederim ve göremediklerinize.”⁷⁵⁹

Ca’fer-i Sadık : “Mülkümde sanatımdan gördüklerinize, veli kullarıma lütuf ve ihsanımdan görmediklerinize.”⁷⁶⁰

Cüneyd : “Muhammed’in (s.a.v.) güzelliğine dair risâlet ve vahyin eserlerinden görebildiklerinize, İsrâ gecesinde beraberindeki sırdan göremediklerinize.”⁷⁶¹

Denilmiştir ki : “Allah’ın (c.c.) meleklerle gösterdiği levh ve kalem, ilmiyle seçip hiç kimseye göstermedikleri.”⁷⁶²

İbn Atâ: “Kudret eserlerinden gördükleriniz, kurbet esrarından görmedikleriniz.”⁷⁶³

⁷⁵⁴ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.9, s.352

⁷⁵⁵ Kalem, 68/4

⁷⁵⁶ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.9

⁷⁵⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.9

⁷⁵⁸ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.9-10

⁷⁵⁹ Hakka, 69/38-39

⁷⁶⁰ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.32

⁷⁶¹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.32

⁷⁶² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.32

⁷⁶³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.32

3.2.47. Meâric Sûresi

“Şahitliklerini (dosdoğru) yapanlar.”⁷⁶⁴

Sehl : “lâ ilâhe illallâh” şehadetinden şahitlik ettiklerini muhafaza edenler. Fiil, söz ve hâl ile O’na hiçbir şeyi ortak koşmayanlar.”⁷⁶⁵

3.2.48. Müzzemmil Sûresi

“Rabbinin adını an. Bütün varlığıyla O’na yönel.”⁷⁶⁶

Sehl : “Namazlarının başlangıcında besmeleyi oku ki bereketle dolan o namazlar, seni Rabbine ulaştırsın ve seni O’nun dışındaki her şeyden kessin.”⁷⁶⁷

Denilmiştir ki : “O’na karşı ihlaslı ol. Her türlü meşgaleden uzaklaşarak kendini sadece O’nun ibadetine hasret. Tam bir teslimiyet ve tevekkülle O’na tevekkül et.”⁷⁶⁸

3.2.49. Müddessir Sûresi

“Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir.”⁷⁶⁹

Sülemî : “Her nefis, kazandığına karşılık bir rehindir. Kaderden kaçış nereye? Tehlikeyle istikrar nasıl (mümkün olacak) ?

3.2.50. Kıyamet Sûresi

“Kendini kınayan nefse yemin ederim (diriltilip hesaba çekileceksiniz)”⁷⁷⁰

Sehl : “O nefis, kötülüğü emreden emmaredir. O hırs ve emelin belirtisidir.”⁷⁷¹

⁷⁶⁴ Meâric, 70/33

⁷⁶⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.40

⁷⁶⁶ Müzzemmil, 73/8

⁷⁶⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.62

⁷⁶⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.62

⁷⁶⁹ Müddessir, 74/38

⁷⁷⁰ Kıyâmet, 75/2

Verrâk : “Nefis münafıklık ve gösteriş vaktinde kafirdir. Bu hallerin tümünde kafirdir. Çünkü o hakka ülfet etmez. O münafıktır, çünkü ahde vefa göstermez. O gösterişçidir, ancak insanlara gösteriş için amel yapar ve ibadete koyulur. Bunlar kimin sıfatları ise nefisini kınamaya devam etmeye ehildir.”⁷⁷²

“O gün insana, ileri götürdüğü ve geri bıraktığı ne varsa bildirilir.”⁷⁷³

Ebû Osman : “Günahtaki beş musibet günahtan daha büyüktür.

Birincisi : Kendisine isyan ettiğinden dolayı Allah’ın (c.c.) kulunu yardımından mahrum bırakmasıdır. Eğer O’nu korusaydı Allah’a (c.c.) isyan etmezdi.

İkincisi : O’ndan evliyâlık elbisesini soyar ve O’na düşmanlarının elbisesini giydirir.

Üçüncüsü : O’na rahmetinin kapılarını kilitler ve O’na azabının kapılarını açar.

Dördüncüsü : Kendisine isyan ettiği anda O’na bakar.

Beşincisi : Hesap gününde huzurunda durduğunda O’na kötü ve çirkin amellerinden yaptıklarını ve bıraktıklarını gösterir.

Günahtaki bu beş musibet günahın kendisinden daha büyüktür.”⁷⁷⁴

“Ve bacak bacağa dolaşır.”⁷⁷⁵

Zeyd İbn Eslem⁷⁷⁶ : “Bacaktaki kefen bacağa dolandır.”⁷⁷⁷

⁷⁷¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.82

⁷⁷² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.82

⁷⁷³ Kıyamet, 75/13

⁷⁷⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.85

⁷⁷⁵ Kıyamet, 75/29

⁷⁷⁶ Medinenin meşhûr müfessirlerindendir. Künyesi, Ebû Abdullah veya Ebû Üsâme’dır. Tâbiîn’in büyüklerindendir. Hazreti Ömer’in oğlu Hazreti Abdullah onu azâd etti. (h.136)’da Medine’de vefat etmiştir.

⁷⁷⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.85

Yahya İbn Muaz : “Ölü kabre girince kabrinin kenarında dört melek durur. Biri başının yanında, ikincisi ayaklarının yanında, üçüncüsü sağında, dördüncüsü solunda durur. Baş tarafında bulunan şöyle der : “Ey Âdemoğlu! Eceller geldi emeller kesildi.” Sağında bulunan şöyle der : “Mallar gitti ameller kaldı.” Solunda bulunan şöyle der : “İşler bitti vebali kaldı.” Ayakları tarafında bulunan şöyle der : “Eğer kazancın helalden ise ve Zü’l-Celâl’in hizmetiyle meşgul idiyse kazancından dolayı sana müjdeler olsun!”⁷⁷⁸

3.2.51. İnsan Sûresi

“Şüphesiz biz insanı, karışım halindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz. Bu sebeple onu ıstır ve görür kıldık.”⁷⁷⁹

Sülemî : “Ebû Osmandan şöyle dediğini işittim : “Ben Mekkede iken bana Allah Sübhanehunun şu sözü soruldu. **“Şüphesiz biz insanı, karışım halindeki az bir sudan (meniden) yarattık ve onu imtihan edeceğiz.”** Dedim ki : “Allah yarattığını maddi-manevi dokuz hücreyle (unsurla) imtihan eder. Üçü aklını başıdan alıp fitneye düşürür. Üçü kafirdir. Üçü de mü’mindir. Fitneye düşüren üç uzuv; kulağı, gözü ve dilidir. Kafir olan üçü; nefsi, hevası ve şeytanıdır. Mü’min olan üç uzvu ise; akli, ruhu ve gücüdür. Allah (c.c.) kulunu yardımıyla desteklediğinde akli kalbinde karar kılar. Gücü nefis ve hevasını esir alır ve hareket için bir yol bulamaz. Nefis ile ruh, heva ile akıl arasında uyum sağlanır. Ve Allah’ın (c.c.) kelimesi en yüce olur. **“Fitne kalmayıncaya kadar onlarla savaşın.”⁷⁸⁰** âyetinin hakikati gerçekleşir.”⁷⁸¹

“Üstlerinde ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler vardır. Gümüş bileziklerle süsleneceklerdir. Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir.”⁷⁸²

Ca’fer-i Sadık : “Allah (c.c.) onları o su ile kendisinden başka her şeyden temizler. Kainattaki hiçbir şey kirden temiz değildir.”⁷⁸³

⁷⁷⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.90

⁷⁷⁹ İnsan, 76/2

⁷⁸⁰ Bakara, 2/193

⁷⁸¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.94

⁷⁸² İnsan, 76/21

Ebû Süleyman ed-Dârânî : “Rableri onları sevgi sergisinin kenarında sular ve halkın sohbetine kandırır. Onlara hakkın rû’yetini gösterir. Sonra onları mukaddes minberlere oturtur. Onları Müzzemmil’in selamıyla selamlar. Ve onlara te’yid yağmuru yağdırır. Üzerlerine şevk vadileri akar. Firkat tasası onlara kafi gelir. Ve onları kurbet süruriyle selamlar.”⁷⁸⁴

Bistamî : “O suyla onları kendisinden başkasının muhabbetinden temizler. Allah’ın (c.c.) kullarından fazilet ehli olanlar için sakladığı şarabı vardır. Onlara içirir. İçtiklerinde kendilerinden geçerler. Kendilerinden geçtiklerinde uçarlar. Uçtuklarında vasıl olurlar. Vasıl olduklarında yanına gelirler. Ve onlar **“muktedir bir hükümdarın katında, doğruluk meclisindedirler.”**⁷⁸⁵

Sülemi : Tayyib el-Hammal şöyle demiştir : “Sehl İbn Abdullah’ın arkasında yatsı namazını kıldım. **“Rableri onlara tertemiz bir içecek içirecektir.”** âyetini okudu. Bir şey emiyormuş gibi ağzını hareket ettirmeye başladı. Namazı bitirince kendisine içiyormuydun yoksa okuyormuydun? denildi. Şöyle cevap verdi : “Allah’a (c.c.) yemin olsun ki eğer içtiğim andaki lezzeti kıraat anında da almazsam onu okumazdım.”⁷⁸⁶

3.2.52. Tekvir Sûresi

“(Hâl böyle iken) nereye gidiyorsunuz?”⁷⁸⁷

Vasıfî : “Nereye gidiyorsunuz? Zafiyetten zafiyete mi? Rubûbiyyetin genişliğine dönün ki sizin için istikrar olsun.”⁷⁸⁸

Cüneyd : “Bu âyetin manası diğer bir âyetle beraberdir. Allah (c.c.) buyuruyor : **“Her şeyin hazineleri bizim yanımızdadır.”**⁷⁸⁹ Öyleyse nereye gidiyorsunuz.”⁷⁹⁰

⁷⁸³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.104

⁷⁸⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.105

⁷⁸⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.105, Kamer, 54/55

⁷⁸⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.105

⁷⁸⁷ Tekvir, 81/26

⁷⁸⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.143

⁷⁸⁹ Hicr, 15/21

3.2.53. İnfîtâr Sûresi

“Ey insan! Seni yaratan, şekillendirip ölçülü yapan, dilediği bir biçimde seni oluşturan cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”⁷⁹¹

Fudayl’a soruldu : “Allah Sübhanehu ve Teâla seni huzurunda hesaba çekmek üzere kaldırsa **“cömert Rabbine karşı seni ne aldattı?”** diye sorsa ne cevap verirdin. Fudayl şöyle cevap verdi : “Beni salıp uzattığın örtün (sutûru murhât’ın) aldattı derim.”⁷⁹²

Yahya İbn Muaz : “Allah Sübhanehu ve Teâla beni huzurunda hesaba çekmek üzere kaldırsa **“seni bana karşı ne aldattı?”** diye sorsa derdim ki : “Beni sana karşı önceki ve şimdiki iyiliklerin aldattı.”⁷⁹³

Ebû Bekir Verrâk : **“Seni Kerim Rabbine karşı ne aldattı”** diye sorarsa cevaben: “beni Kerîm’in keremi aldattı derim.”⁷⁹⁴

İşaret ehli bu âyetin manasına dair şöyle demişlerdir: “Yüce Allah (c.c.) ancak şöyle buyurdu : **“Kerim Rabbine”** diğer isim ve sıfatlarını kullanmadı. Kul bu soruya anında rahat cevap verebilsin diye bu isim ve sıfatına dikkatini çekmek istedi. Ta ki Rabbimin keremi beni aldattı diyebilsin.”⁷⁹⁵

Zünnûn el-Mısırî : “Nice mağrur kimse hissetmediği halde Allah’ın setri altındadır.”⁷⁹⁶

3.2.54. Mutaffifin Sûresi

“Hayır! Onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır.”⁷⁹⁷

⁷⁹⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.143

⁷⁹¹ İnfîtâr, 82/6-7-8

⁷⁹² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.146

⁷⁹³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.146

⁷⁹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.146

⁷⁹⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.146

⁷⁹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.147

⁷⁹⁷ Mutaffifin, 83/15

Hasan-ı Basrî : “O, günah üstüne işlenen günahtır ki kalbi paslandırınca kadar devam eder.”⁷⁹⁸

3.2.55. Burûc Sûresi

“Şahitlik edene ve şahitlik edilene and olsun.”⁷⁹⁹

Hakim-i Tirmizi : “Şahit, hafaza melekleridir. Meşhud, âdemoğludur.”⁸⁰⁰

Denilmiştir ki : “Şahit, mahlûkattır. Meşhûd, Haktır. Buna dair şair şöyle demiştir:

- Ne kadar tuhaftır! Nasıl ilâha isyan edilir.
- İnkâr eden O’nu nasıl inkar eder.
- Her şeyin hareketinde her şeyin teskininde,
- Allah’ın var olduğuna bütün mahlûkat şahittir.⁸⁰¹

3.2.56. A’la Sûresi

“O, herşeyi ölçüyle yapıp yönlendirendir.”⁸⁰²

Vasıtı : “Onlara saâdet ve şekâveti takdir edendir. Sonra her iki grubun herbirine takdir ettiği davranışı göstermelerini kolaylaştırır.”⁸⁰³

Denilmiştir ki : “Kullarına işleyecekleri günahları takdir eder. Sonra da onları tövbe etmeye yönlendirir.”⁸⁰⁴

3.2.57. Duhâ Sûresi

“Sakın isteyeniyi azarlama.”⁸⁰⁵

⁷⁹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.153

⁷⁹⁹ Burûc, 85/3

⁸⁰⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.167

⁸⁰¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.167

⁸⁰² A’la, 87/3

⁸⁰³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.183

⁸⁰⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.183

⁸⁰⁵ Duhâ, 93/10

İbrahim Edhem⁸⁰⁶ : “İsteyenler bir topluluktur ki onlar bizim azığımızı ahirete taşırlar.”⁸⁰⁷

3.2.58. İnşirâh Sûresi

“Öyleyse, bir işi bitirince diğerine koyul.”⁸⁰⁸

Cüneyd : “Halkın işini bitirdiğin zaman hakkın ibadetinde gayret göster.”⁸⁰⁹

3.2.59. Kadr Sûresi

“Şüphesiz, biz onu (Kur’ân’ı) Kadir gecesinde indirdik. Kadir gecesinin ne olduğunu sen ne bileceksin! Kadir gecesi bin aydan daha hayırlıdır.

Melekler ve Ruh (Cebrail) o gecede, Rablerinin izniyle her türlü iş için iner de iner. O gece, tan yerinin ağarmasına kadar bir esenliktir.”⁸¹⁰

Verrâk : “Allah Sübhanehu ve Teâla bu sûrenin kelimelerini Ramazan ayı gecelerine taksim etti. Yirmi yedinci geceye gelince O’na (Kadir gecesine) işaret etti ve (hiye, o) buyurdu.”⁸¹¹

3.2.60. Beyyine Sûresi

“Şüphesiz, iman edip, salih ameller işleyenler var ya işte onlar yaratıkların en hayırlısıdır. Rableri katında onların mükafatı, içinden ırmaklar akan, içlerinde ebedi kalacakları Adn cennetleridir. Allah onlardan razı olmuştur, onlar da Allah’tan razı olmuşlardır. İşte bu mükafat Rabbine derin saygı duyanlara mahsustur.”⁸¹²

⁸⁰⁶ Tâbiîn devrinin meşhûr âlimlerinden ve evliyânın büyüklerindendir. (h.96)’da Belh şehrinde doğmuştur. İsmi, İbrahim İbn Edhem İbn Mansûr’dur. Künyesi, Ebû İshâk’tır. Nesebi hazret-i Ömer’e dayanır. Fudayl İbn İyâz’dan feyz almıştır. (h.162)’de Şam’da vefat etmiştir.

⁸⁰⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.230

⁸⁰⁸ İnşirâh, 94/7

⁸⁰⁹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.237

⁸¹⁰ Kadr, 97/1-2-3-4-5

⁸¹¹ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.253

⁸¹² Beyyine, 98/7-8

Ca'fer-i Sadık : “Daha önce Allah’ın (c.c.) inâyet ve tevfikine mazhar olanlardır ki onlar Allah’ın lütuf eseri olarak kendilerine gönderdiği Rasûle mutabaat ve onlara getirdiği Kur’ân’ı kabul ile Allah’tan (c.c.) razı olmuşlardır. Halkın Allah’tan (c.c.) ve O’nun kendilerine gönderdiği hükümlerden razı olduğunu ve Allah’ın (c.c.) O’nları kendisinden razı olmaya muvaffak kıldığı için O’nlardan razı olduğunu beyân etmektedir.”⁸¹³

Fudayl : “Rahatlık ve ferahlık, rıza ve yakinedir. Rıza Allah’ın (c.c.) en büyük kapısı ve âbidlerin en büyük huzurudur.”⁸¹⁴

Muhammed İbn Hakik (ö.?) : “Rıza iki parçadan ibarettir. O’nunla razı ve O’ndan razı olmaktır. O’nunla razı olmak, Rab ve müdebbir olduğunu kabul etmektir. O’ndan razı olmak, hüküm ve takdirine teslim olmaktır.”⁸¹⁵

Denilmiştir ki : “Rıza, ihtiyarın kaldırılmasıdır.”⁸¹⁶

Zünnûn : “Rıza, kazaya uğradığında kalbin sürurla dolu olmasıdır.”⁸¹⁷

Haris el-Muhasibî : “Rıza, hükmün cereyanı altında kalbin sükûnudur.”⁸¹⁸

Ebû Amr ⁸¹⁹ : “Rıza, sabrın nihâyetidir.”⁸²⁰

Ebû Bekir İbn Tâhir : “Rıza, sadece ferah ve sürur kalıncaya kadar kalpten hoşnutsuzluğun çıkarılmasıdır.”⁸²¹

Vasîtî : “Rıza, eşyaya rıza gözüyle bakmaktır ki ancak Mevlay’ı kızdıran şeylerden başka hiçbir şeyin seni kızdırmamasıdır.”⁸²²

⁸¹³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁴ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁵ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁶ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁷ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸¹⁹ Ebû Amr İbn Nüceyd hazretleri Nişabur’ludur. Nişabur’da doğup yaşayan İbn Nüceyd, küçük yaşlardan itibaren velîlerin sohbet halkalarına, âlimlerin ilim meclislerine iştirak etmiştir. Cüneyd-i Bağdadî hazretlerini görüp feyz almış ve O’nun sohbetlerinden istifade etmiştir. (h.366)’da Mekke’de vefat etmiştir.

⁸²⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸²¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸²² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

İbn Atâ : “Rıza, Allah’ın (c.c.) kuluna kadim ihsanıdır ki bununla hoşnutsuzluğu terkeder.”⁸²³

3.2.61. Âdiyât Sûresi

“ İnsan gerçekten Rabbine karşı pek nankördür.”⁸²⁴

Fudayl : “Pek nankör olan kimse, iyilikten tek bir hasletin ona kötülükten bir çok hasleti unutturmasıdır.”⁸²⁵

Verrâk : “Pek nankör olan kimse nimeti kendinden ve yardımcılarında bilen kimsedir.”⁸²⁶

Hakim-i Tirmizi : “O, nimeti gören fakat nimeti vereni görmeyendir.”⁸²⁷

Vâsıtî : “ O, Allah Sünhanehu ve Teâla’nın nimetlerini Allah’a (c.c.) karşı masiyetlerde harcayan kimsedir.”⁸²⁸

Bessam İbn Abdullah : “O, Rabbiyle ticaret akdi yapmak üzere mücadeleye girişen kimsedir.”⁸²⁹

Zünnûn : “helu’ ve kenûd’un” tefsiri şu âyettir: **“Kendisine kötülük dokunduğu zaman sızlanır. O’na bir hayır dokunduğunda da eli sıkıdır.”**⁸³⁰

Denilmiştir ki : “O, aza nankörlük edilen ve çoğa şükredilmeyendir. O, kinler ve kıskançlıklardır. O, kaderi ve hikmeti bilmemektir. Kaderi bilmeyen sırrını ifşa eder.”⁸³¹

Hasan-ı Basrî : “Başı nimet yastığı üzerinde, kalbi gaflet meydanında olan kimsedir.”⁸³²

⁸²³es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.262

⁸²⁴Âdiyât, 100/6

⁸²⁵es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸²⁶es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸²⁷es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸²⁸es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸²⁹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸³⁰es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272, Meâric, 70/20-21

⁸³¹es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

Denilmiştir ki: “Kendisinden olanı gören, kendisine verileni görmeyendir.”⁸³³

3.2.62. Kevser Sûresi

“Doğrusu sana buğzeden, soyu kesik olanın ta kendisidir.”⁸³⁴

Cüneyd : “Sana karşı emeline ulaşmaktan kesilendir.”⁸³⁵

3.2.63. İhlâs Sûresi

“De ki : “O, Allah’tır, bir tektir. Allah samed’dır. (Her şey O’na muhtaçtır; O, hiçbir şeye muhtaç değildir.) O’ndan çocuk olmamıştır.(Kimsenin babası değildir.) Kendisi de doğmamıştır.(Kimsenin çocuğu değildir.) Hiçbir şey O’na denk ve benzer değildir.”⁸³⁶

Ca’fer-i Sadık : “es-Samed” kelimesi beş harftir : **Elif**, ehadiyyetine delildir. **Lâm**, ulûhiyyetine delildir. İki harf vasıl halinde idğam edilmiştir. Dilde (telaffuzda) zâhir değil, kitabette zâhirdir. Allah’ın ehadiyyetine ve ulûhiyyetine gizli olarak işaret eder. Duyu organlarıyla idrak edilmez. Çünkü o insanlarla kıyas edilmez. Lafızda gizli olması akılların O’nu idrak edememesine ve O’nun ilmini ihata edememesine bir delildir. Kitabette (yazıda) zâhir olması O’nun âriflerin kalbine zâhir olmasıdır. Dar-ı Selâm’da muhibbînin gözlerine görünecektir. **Sâd**, O’nun sıdkına delildir. O’nun va’di, sözü ve fiili doğrudur. Kullarını doğruluğa çağırır. **Mîm**, O’nun mülküne delildir. O, gerçek meliktir. **Dâl**, O’nun ebediyetinde ve ezeliyyetinde devamının âlametini gösteren delildir.”⁸³⁷

Muhammed İbn Ali et Tirmizi : “Samed” gözlerin kendisini idrak edemediği, fikirlerin kendisini kuşatamadığı, hiç kimsenin O’na ulaşamadığı ve herşeyin miktarıyla O’nun yanında olduğu kimsedir.

⁸³² es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸³³ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.272

⁸³⁴ Kevser, 108/3

⁸³⁵ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.313

⁸³⁶ İhlâs, 112/1-2-3-4

⁸³⁷ es-Sa’lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

İbn Atâ : “Samed” Zahir kıldığı husularda hiçbir eserin O’nun üzerinde tebeyyün etmediği kimsedir.”⁸³⁸

Ca‘fer : “Mahlûkata marifetinden isim ve sıfatın dışında hiçbir şeyin verilmediği kimsedir.”⁸³⁹

Cüneyd : “Düşmanları için marifetine hiçbir yol bırakmamasıdır.”⁸⁴⁰

Denilmiştir ki : “O, naat ve sıfatlarının hakikatının idrak edilmediği, dilin ifade edemediği ve beyânın kedisine işaret edemediği kimsedir.”⁸⁴¹

İbn Atâ : “O, varlıktan ve bozulmaktan (fesaddan) yüce olandır.”⁸⁴²

Vasıtî : “O, etki altına alınamayan, ihâta edilemeyen, engel olmak isteyenlerin engel olmaya muktedir olamadıkları kimsedir.”⁸⁴³

⁸³⁸ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

⁸³⁹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

⁸⁴⁰ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

⁸⁴¹ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

⁸⁴² es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

⁸⁴³ es-Sa‘lebî, **el-Keşf ve’l-Beyân**, c.10, s.335

SONUÇ

İmam es-Sa‘lebî’nin el-Keşf ve’l-Beyân adlı tefsirindeki inceleme ve çalışmamız -Allah’a hamd olsun- sona erdi. Bu araştırmanın en önemli neticeleri ve semereleri burada özetle takdim edilecek.

Hz. Peygamber’le başlayan ve Kur’ân’ın nüzûlünden beri devam eden ve kıyamete kadar devam edecek olan Kelamullah’ı tefsir etmek bu dünyada bir kul için ulaşılabilir ve elde edilebilecek en büyük bir nasip, en büyük bir şeref ve Allah’ın dinine en büyük bir hizmettir. Buna muvaffak olabilenler Allah’tan (c.c.) büyük bir lütuf ve inâyete mazhar olanlardır.

Bu çalışmanın en büyük neticesi İmam es-Sa‘lebî’nin birçok ilim ve alanda mütebahhir bir allâme olduğunun tefsirin incelenmesi esnasında müşahade edilmiş olmasıdır. Bu durum tefsirin satır aralarında açıkça görülmektedir.

es-Sa‘lebî tarif edilemeyecek derece büyük bir ilmi yeterliliğe sahiptir. Çocukluğundan vefatına kadar büyük bir gayret, çaba ve ciddiyetle misli nadir görülen bir tahsil hayatı olmuştur. Hocalarının çokluğu ve ilmî eserleri okumaya düşkünlüğü ilmî şahsiyetinin oluşmasına ve istikrar bulmasına büyük katkı sağlamıştır.

İmam es-Sa‘lebî, tefsirinin tefsirle ilgili tüm konuları içermesine büyük önem vermiş ve kapsayıcı olmasına çok dikkat etmiştir. Arap dilinin gramerine (sarf ve nahve), kıraate, şiire, Ulûmu’l-Kur’ân’a bağlı kalmıştır. Tefsirinde menkûl ve makûl nakil ve rivâyetleri bir araya getirmiştir. el-Keşf ve’l-Beyân, abartısız ve samimi bir ifadeyle tam bir tefsir ansiklopedisi mahiyetindedir. Kur’ânî ilimlerde her branştan araştırmacı ilgi alanına göre ihtiyaç duyduğu bilgilere ulaşabilir. Her seviyeden insana hitap edecek bir yapıya sahiptir. Herkesin aradığını kısmen de olsa bulabileceği ender tefsirlerdendir.

es-Sa'lebi tasavvufun temellerini atan ve tasavvufa başlangıç teşkil eden takva ehli âbid, zâhit ve salih zatlardan âyetlerin manalarına dair işârî sayılabilecek açıklamaları kendisine ait isnatlarla rivâyet etmiştir. es-Sa'lebî'nin kendilerinden ders aldığı hocalarının bir çoğu bu zatlardandır. el-Keşf ve'l-Beyân işârî manalardan büyük bir yekûnı ihtiva etmektedir. Bu incelememizde bunu göstermeye çalıştık.

Tefsir-i Sa'lebî kendisinden sonra gelen bir çok müfessiri etkilemiştir. Kimisi kaynağını belirterek, kimisi de kaynağını belirtmeksizin ondan iktibaslar yapmışlardır. İmam es-Sa'lebî isnat yöntemini kullanmasıyla da temayüz etmiştir. el-Keşf ve'l-Beyân başka kaynaklarda olmayan rivâyet ve isnatlarla doludur. Şiir beyitlerine varıncaya kadar tüm nakillerde isnat yöntemine son derece önem vermiş her rivâyetin isnadını zikretmiştir. Bu yönüyle diğer bir çok tefsirden ayrılır.

el-Keşf ve'l-Beyân, bu asrın insanının kütüphanesinde bulundurması ve okuması gereken çok faydalı ve enfes bir kitaptır. Bu çalışmamızla kitabın tanıtılmasına az da olsa bir katkıda bulunabilmiş olmayı ümit ediyoruz.

Sonuç olarak: İslâm'ın doğuşuyla beraber Kur'ân-ı Kerim, beşeriyetin gündemine girmiştir. Hakkında en çok müzakereler yapılan, eserler yazılan ve çalışmalar yapılan bir kitap olma hususiyetine sahiptir. Durum, kıyamete kadar gidişatın böyle devam edeceğini göstermektedir. Ezelden gelerek ebede gidecek olan bu kitap, her bir şahıs veya topluluğun düşüncesine yön ve istikamet vermek veya fikrini desteklemek için başvurduğu öncelikli müracaat kaynağı olmuştur.

Mutasavvıflar ve sûfiler de, âyet ve hadislerden hareketle geniş İslâmî kültürün dallarından birini meydana getirmiş ve âyetlere muhtelif manalar vermişlerdir.

İmam es-Sa'lebî el-Keşf ve'l-Beyân adlı tefsirine, önceki dönemlerin ve yaşadığı dönemin bütün kültürünü yansıtmaya çalışmış, ehl-i tasavvufun da âyetlere verdiği tasavvufî-işârî manaları yorumlamadan doğrudan aktarmayı tercih etmiştir.

Bu çalışma, el-Keşf ve'l-Beyân'ın bu yönünü incelemiş ve araştırmış bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ATAY, Hüseyin, **Ehl-i Sünnet Ve Şia**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, m.1983.
- ATEŞ, Süleyman, **İşârî Tefsir Okulu**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, m.1974.
- el-BAĞDADÎ, Ebû Mansûr Abdulkâhir, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Kalem Yayınları, İstanbul, m.1979.
- el-BEĞAVÎ, Hüseyin İbn Mes'ûd, **Meâlimu't-TenzilTefsîr-i Beğavî**, Daru Tayyibe, Beyrut, h.1409.
- el-BELAZURÎ, Ahmed İbn Yahya İbn Câbir İbn Davûd, **Futûhul-Buldân**, Daru'l-Mektebeti Hilal, Beyrut, h.1418.
- BROCHELMAN, **Târîhü'l-Edebi'l-Arabiyye**, Daru'l-Mearif, Mısır, h.1397.
- _____, es-Sa'lebî Mad. **İslâm Ansiklopedisi**, c.10, MEBYayınları, İstanbul, m.1996
- CERRAHOĞLU, İsmail, **Tefsir Tarihi**, DİB Yayınları, Ankara, m.1988.
- _____, **Tefsir Usûlü**, TDV Yayınları, Ankara, m.1985.
- ÇELEBÎ, Kâtib, **Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kutubi ve'l-Funûn**, Maarif Matbaası, İstanbul, m.1941.
- DAHMAZ, Abdülhamid, **el-İnsan beyne'l-E'me'l-ve'l-Ecel**, Dâru'l-Kalem, Beyrut, h.1409.
- ed-DÂVÛDÎ, Muhammed İbn Ali İbn Ahmed, **Tabakâtu'l-Müfessirîn**, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem, Medine-i Münevvere, h.1417.
- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, **eş-Şâfiî Hayatuhu ve Asruhu ve Ârâuhu ve Fıkhuhu**, Daru'l-Fikri'l-Arabi, Kahire, h.1398.
- _____, **İslâm'da Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**, Hisar Yayınevi, İstanbul, m.2011.

el-EDNEVÎ, Ahmed İbn Muhammed, **Tabakâtu'l-Mufessirin**, Mektebetu'l Ulûm ve'l-Hikem, Medinetu'l-Munevvere, h.1418.

el-ELMEÎ, Zahir İbn Avvad, **el-Medhal ile't-Tefsiri'l-Mevdûi**, Matbaatu Nercis, es-Suudi, h.1428.

EMİN, Ahmet, **Fecru'l-İslâm**, Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, Beyrut –Lübnan, m.1969.

ERTUĞRUL, İsmail Fenni, **Maddîyun Mezhebinin İzmihlâli**, İstanbul, m.1928

el-ESNEVÎ, Abdurrahim İbn Hasen İbn Ali eş-Şafii, **Tabakâtu's-Şafi'iyye**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1415.

FEVRE, Mahmut Beysûnî, **Neşetu't-Tefsir ve Menâhicuhu**, Matbaatu'l-Emâne, Mısır, h.1406.

GAZALÎ, Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ahmet Hücetu'l-İslâm, **İhyau Ulûmi'd-Din**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1407.

_____, **Kanunu't-Te'vil**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1406.

GOLDZİHER, Zahirîler, **Ankara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Yayınları**, c.51, sayı.2

GÜNGÖR, Mevlüt, "Tefsirde Konulu Tefsir Metodu", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, c.2

el-HAMEVÎ, Yâkût, **Mu'cemu'l-Udebâ**, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, h.1411.

HASAN, Ali İbrahim, **Târihu'l-İslâmî's-Siyâsî**, Mektebetu'n-Nehde, Mısır, ts.

el-HÛLÎ, Emin, Tefsir Mad., **Arapça İslâm Ansiklopedisi**, c.5, Dâiretü'l-Maarifi'l-İslâmiyye, Kâhire, m.1966.

İBN ARABÎ, Muhyiddin, **el-Futuhâtu'l-Mekkiyye**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1425.

İBN CEZERÎ, Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Ali İbn Cezerî, ed-Dimeşki, eş-Şafii, Şemsuddin, Ebu'l-Hayr, **Ğâyetu'n-Nihâye**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1427.

İBN ESİR, İzzu'd-Din Ebu'l-Hasen Ali İbn Muhammed İbn Muhammed, **el-Lubâb fi-Tehzîbi'l-Ensâb**, Mektebetü'l-Kudsî, Kahire, ts.

_____, **el-Kâmil fi't-Târîh**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Buyrut, h.1407.

İBN HALİKKÂN, Ahmed İbn Muhammed İbn Ebû Bekir, **Vefeyâtu'l-A'yân**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1419.

İBN İMÂD, Abdulhay İbn Ahmed İbn Muhammed, **Şuzurâtu'z-Zeheb**, Dar'u İbn Kesir, Beyrut-Lübnan, h.1406.

İBN HANBEL, Ahmed İbn Hanbel, **Müsned**, Daru'l-Hadis, Kahire, h.1416

İBN KESİR, İsmail İbn Ömer, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Mektebtü'l-Mearif, Beyrut-Lübnan, h.1410.

_____, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azim**, Dâru'l-Endelüs, Beyrut, h.1388.

İBN MANZUR, Muhammed İbn Mukrim İbn Ali Cemalu'd-Din, **Lisânu'l-Arab**, Dâr'u Sâdir, Beyrut, h.1414.

İBN TAĞRÎ-BERDÎ, Yûsuf İbn Tağrî-Berdî Cemalü'd-Din Ebu'l-Mehasin, **en-Nucûmu'z-Zâhire fî-Mulûki Mısre ve'l-Kâhire**, Vizaretu's-Sakafeh, Kâhire-Mısır, h.1383.

İBN TEYMİYYE, Ahmed İbn Abdulhâlim, **Mukaddime fî-Usûli't-Tefsîr**, Dâr'u Mektebeti'l-Hayat, Beyrut-Lübnan, h.1420.

_____, **Mecmûu'l-Fetâvâ**, Mecmau'l-Melik Fehd lit-Tibâe Mushafi's-Şerif, Suudi Arabistan, h.1425.

_____, **Risale fî'l-İlmi'l-Bâtın ve'z-Zâhir**, Mektebe Mişkât, Lübnan, h.1390

İLHAN, Avni, Bâtınî'ler Mad., **Diyanet İslâm Ansiklopedisi**, c.5, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, m.1992

el-İSFEHÂNÎ, Ahmet İbn Abdullah Ebû Nuaym, **Hilyetu'l-Evliyâ ve Tabakatu'l-Asfiyâ**,

el-İSFEHÂNÎ, Ragıp, **el-Mufredât li-Elfazi'l-Kur'ân**, Kahraman Yayınları, İstanbul, m.1986.

KELABÂZÎ, Ebû Bekir Muhammed, **et-Taaruf li-Mezhebi Ehli't-Tasavvuf**, Kahire, m.1960.

el-KETTÂNÎ, Muhammed İbn Ca'fer İbn İdris el-Haseni, **er-Risâletu'l-Mustetrife**, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut, h.1421.

el-KIFTÎ, Ali İbn Yûsuf Cemalu'd-Din Ebu'l-Hasen, **İnbâhu'r-Ruvât alâ Enbâhi'n-Nuhât**, Daru'l-Mısriyye, Kâhire, h.1396.

KOMİSYON, **Evliyalar Ansiklopedisi**, c.1-10, İhlas Holding Anonim Şirketi, İstanbul, m.1993

KOMİSYON, **İslâm Âlimleri Ansiklopedisi**, c.1-18, İhlas Holding Anonim Şirketi, İstanbul, ts

KOMİSYON, **İslâm Tarihi Ansiklopedisi**, c.1-10, İhlas Holding Anonim Şirketi, İstanbul, ts.

ADIVAR, Abdulhak Adnan, Reşit Rahmeti ARAT, Ahmet ATEŞ, Te'vil Mad., **İslâm Ansiklopedisi**, c.12, MEB Yayınları, Ankara, m.1986.

_____, Tefsir Mad., **İslâm Ansiklopedisi**, c.12, MEB Yayınları, Ankara, m.1986.

MA'RUF, Nâcî, **Arûbetü'l-Ulemâi'l-Mensûbîne İle'l-Buldâni'l-A'cemiyyeti fi-Horâsân**, Daru'l-Meârif, Beyrut, h.1408.

MENNAU'L-KATTÂN, **Mebahis fi-Ulûmi't-Tefsir**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut, h.1411.

el-MÎLÎBÂRÎ, Muhammed Eşref Ali, **es-Sa'lebî ve Dirâsetu Kitâbihi el-Keşf ve'l-Beyân an-Tefsîri'l-Kur'ân**, Medine-i Münevvere İslâm Üniversitesi, h.1405.

el-MUKATÎ, Sultân İbn Ğuveyzî İbn Atfık, **es-Sîretu'n-Nebeviyye min-Hilâli't-Tefsîri's-Sa'lebî**, Câmiatu' Ümmil-Kurâ, Mekke, h.1429-1430.

MÜSLİM, Mustafa, **Mebahis fi't-Tefsiri'l-Mevdûî**, Dâru'l-Kalem, Beyrut, h.1410.

MÜTEVELLÎ, Sabri, **Menhecu Ehli's-Sünne fi-Tefsiri'l-Kur'âni'l-Kerim**, Dâru's-Sakafetil i'n-Neşr Kahire, m.1986.

OKİÇ, Tayyib, "Hadiste Tercüman", **Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, c.14

er-RAZÎ, Fahrüddin, **İ'tikadu Fireki'l-Müslimîn**, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1402.

es-SA'LEBÎ, Muhammed İbn Ahmet İbn İbrahim, **el-Keşf ve'l-Beyân**, Darû İhya-i Turasi'l-Arabî, Beyrut, h.1322.

es-SABÛNÎ, Nurettin Ahmet, **el-Bidaye fi Usuli'd-Din**, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, h.1399.

es-SAFEDÎ, Salahud-Din Halil İbn Aybuk, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, Darû İhyai Turasi'l-Arabî, Mısır, h.1411.

es-SAYRAFİNÎ, İbrâhim İbn Muhammed İbn el-Ezheri, **el-Muntehab min-Kitâbi's-Siyâki li-Târîh-i Nisâbûr**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Buyrut-Lübnan, h.1409.

es-SEM'ÂNÎ, Abdulkerim İbn Muhammed İbn Mansûr, **el-Ensâb**, Dairetu'l-Meârif el-Osmâniyye, Haydarâbad , ts.

es-SUBHÎ, Salih, **fi-Ulûmi'l-Hadis**, Dâru'l-ilmi li'l-Melayin, Beyrut h.1364.

es-SUBKÎ, Tacud-Din Ebû Nasır Abdul-Vahhab İbn Ali İbn Abdulkâfi, **Tabakâtüş-Şafi'yyetu'l-Kubrâ**, Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye, Beyrut, h.1395.

es-SUYÛTÎ, Abdurrahman İbn Ebu Bekir Celalu'd-Din, **Tabakâtu'l-Mufessirîn**, Mektebet'ü Vehbe, Kâhire-Mısır, h.1396.

_____, **Târîhu'l-Hulefâ**, Vizaretu'l-Evkaf ve's-Şuûni'İslâmiyye, Katar, h.1434.

_____, **Buğyetu'l-Vuât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîne ve'n-Nuhât**, Mektebetü'l-Asriyye, Lübnan-Sayda, h.1384.

es-SÜHREVERDÎ, Şihabu'd-Din Ebû Hafs, **Avârifu'l-Meârif**, Darû İhyai Turasi'l-Arabî, Mısır, m.1968.

es-SÜLEMÎ, Ebû Abdurrahman Muhammed İbn Hüseyin İbn Musa el-Ezdî, **Hakaiku't-Tefsir**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Lübnan-Beyrut, h.1421.

_____, **Tabakatu's-Sûfiyye**, Mektebetu Hancî, Kahire, h.1406.

ŞAKİR, Mahmud, **et-Târîhu'l İslâmî**, Mektebu'l-İslâmi, Beyrut, h.1421.

et-TABERÎ, Muhammed İbn Cerir, **Câmiu'l-Beyân an Te'vili'l-Kur'ân**, Mısır, h.1373.

TAFTAZANÎ, Sadu'd-din Mes'ud İbn Ömer, **Şerhu'l-Akaid**, Dâru İhyâi't-Turasi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, h.1426.

VÂHİDÎ, Ali İbn Ahmed, **Tefsîrul-Vesit**, Daru'l-Kutubi'l-ilmiyye, Beyrut, h.1415.

YA'KUBÎ, Ahmed İbn İshâk İbn Ca'fer İbn Vehb İbn Vâdih, **Kitâbu'l-Buldân**, Daru'l-Kutubi'l İlmiyye, Beyrut, h.1422.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed İbn Ahmed İbn Osman Ebû Abdillâh Şemsuddin, **el-İber fi-haber Min-Ğeber**, Matbaatu Hukûmeti Kuveyt, Kuveyt, h.1414

_____, **Tezkiretü'l-Huffâz**, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, h.1419.

_____, **Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, h.1406.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin, **el-İsrailiyat fî't-Tefsir ve'l-Hadis**, Mektebetu Vehbe, Kahire, m.1990.

_____, **et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn**, Mektebetu Vehbe, Kâhire, m.2000.

ZERKELÎ, Hayrud-Din Mahmud İbn Muhammed İbn Ali İbn Faris, **el-A'lâm**, Daru'l-İlim, Beyrut, h.1399.

ZERKEŞÎ, Bedru'd-Din, **el-Burhân fî- Ulûmi'l-Kur'ân**, Dâru't-Turâs, Mısır, h.1376.